

પ્રકાશકીય

લગવાન શ્રી મહાવીર ૨૫૦૦ માં નિર્વાણ-મહોત્સવ વર્ષમાં 'તીર્થ'કર મહાવીર ઔર ઉનકા સર્વોદય તીર્થ' નામક પુસ્તક હિંદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેના લેખક પ્રસિદ્ધ લોકપ્રિય અધ્યાત્મ-પ્રવક્તા પં. ડૉ. શ્રી હુકમચંદજી બારિદલ શાસ્ત્રી, ન્યાયતીર્થ, એમ. એ. પીએચ. ડી. જયપુર છે. પં. ટોડરમલ સ્મારક ટ્રસ્ટ, જયપુર દ્વારા એક વર્ષમાં ચાર સંસ્કરણો દ્વારા તેની ૪૦,૦૦૦ પ્રતિઓ પ્રસિદ્ધ ધર્મ ચૂકી છે. તે પુસ્તકનો અદ્વયશઃ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રથમ વાર જ પ્રકાશિત કરતાં અતિ આનંદ થાય છે.

લેખક દ્વારા લિખિત 'તીર્થ'કર મહાવીર' અને 'અપનેકો પહુચાનિએ' એ બે પુસ્તકોનો ગુજરાતી અનુવાદ તો પ્રકાશિત ધર્મ ચૂક્યો છે. તદુપરાંત 'તીર્થ'કર મહાવીર' નામની લઘુપુસ્તિકા તો સાત ભાષામાં ત્રણ લાખથી અધિક પ્રકાશિત ધર્મ ચૂકી છે. વળી, 'તીર્થ'કર મહાવીર ઔર ઉનકા સર્વોદય તીર્થ' નામક પુસ્તકની પાંચ-પાંચ હજાર પ્રત મરાઠી અને કન્નડ ભાષામાં છપાય છે.

આ રીતે લેખક દ્વારા લિખિત બાલોપયોગી સાહિત્ય સહિત છ વર્ષ જેટલા અલ્પકાળમાં લગભગ છ લાખ પુસ્તકોનું પ્રકાશન ધર્મ ગયું છે. વળી જૈનધર્મનું વૈજ્ઞાનિક દષે શિક્ષણ આપવા માટે તેમના દ્વારા આજ સુધીમાં લગભગ ૧૨૦૦ શિક્ષકો પ્રશિક્ષિત થયા છે.

આવા લોકપ્રિય લેખકના આ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ કરતાં ડૉ. શ્રી હુકમચંદજી બારિદલનો આભાર માનતાં ગૌરવ અનુભવીએ છીએ.

શ્રુદ્ધાત્માનુભવી પરમ પૂજ્ય શ્રી કાનહલસ્વામીના સત્સમાગમે તથા તેઓશ્રીનાં પ્રવચનોથી પ્રેરણા પામીને સદ્ગર્ભપ્રેમી ભાઈશ્રી રમણલાલ માણેકલાલ શાહ [જાનપુર (હાલ પાટણ)વાળા] બી. એસસી. (ઑનર્સ) બી. ડી.એ અતિ ખંત અને ઉત્સાહથી તથા તદ્દન નિઃસ્પૃહભાવે આ ગુજરાતી અનુવાદ કરી આપ્યો છે. તેઓશ્રી

પ્રસ્તાવના

ભગવાન મહાવીરના પચીસસોમા નિર્વાણ-મહોત્સવ અંતર્ગત શ્રી. પંડિત ટોડરમલ સ્મારક ટ્રસ્ટ, જયપુર દ્વારા હિંદી ભાષામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલી આ રચના ‘તીર્થ’કર મહાવીર અને તેમનું સર્વોદય તીર્થ’ ભગવાન મહાવીરના જીવન અને જોમના સિદ્ધાંતો સંબંધી જિજ્ઞાસુ પાઠકો માટે ખૂબ ઉપયોગી છે એટલું જ નહીં, તત્ત્વજ્ઞાનના રસિક જીવો માટે પણ એ એટલું જ ઉપયોગી છે.

ગ્રંથનું પ્રતિપાદ

આ નાનકડી રચના બે ખંડોમાં વહેંચાયેલી છે. પ્રથમ ખંડમાં ભગવાન મહાવીરનો જીવ અનાદિ મિથ્યાત્વ અવસ્થાનો ત્યાગ કરી, કેવી રીતે સિદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો-તેનું પુરુરવા ભીલના ભવથી માંડીને સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્ત સિંહુની અવસ્થા સહિત તીર્થ’કર ભગવાન મહાવીર અને સિદ્ધ ભગવાન મહાવીર સુધીનું સુંદર તાદ્દશ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. સાથે સાથે ભગવાન મહાવીર જે પરંપરામાં તીર્થ’કર થયા એ તીર્થ’કર પરંપરાનું દિગ્દર્શન કરાવી જૈન પરંપરાની અસલિયત અને અનાદિ-અનંતપણાની સહજ સિદ્ધિ આ ખંડમાં પ્રસ્ફુટ કરવામાં આવી છે. બાળક વર્ધમાનમાં જે સહજ પ્રાપ્ત વિવેક, ગાંભીર્ય, વીરત્વ, વૈરાગ્ય અને અસાધારણ બુદ્ધિમત્તા હતાં તેનું સુરેખ સુંદર ચિત્ર ખેંચી, દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. બાળક વર્ધમાનનાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય થોવનાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં ખૂબ પુષ્ટ થયાં અને ત્રીસ વર્ષની યુવાવસ્થામાં જ તેઓએ સમસ્ત મોહના ચૂરેચૂરા કરી દેનારી ભગવતી નમ્ર દિગંબર મુનિદીક્ષા ધારણ કરી. ત્યાર પછી બાર વર્ષ સુધી ઉચ્ચ તપશ્ચરણનું આચરણ કરી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પૂર્ણતા સહિત કેવી રીતે તેઓશ્રી સંપૂર્ણ વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ બન્યા તેનું અદ્ભુત આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. મહાવીર, તીર્થ’કર મહાવીર થતાં તેઓએ સમવસરણમાં જે તત્ત્વ-ઉપદેશ કર્યો તે જ તેમનું તીર્થ છે

અને તે સર્વ-સાધારણના સુખનો હેતુ હોવાથી સર્વોદય તીર્થ છે.

આ સર્વોદય તીર્થ સંબંધી દ્વિતીય ખંડમાં, જે વડે સર્વને સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ પ્રાપ્ત થાય તેવા મોક્ષમાર્ગના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરતો ભગવાન શ્રી મહાવીરે જે તત્ત્વ-ઉપદેશ કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ ખંડમાં સંક્ષિપ્તપણે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું વર્ણન છે. જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ—એમ છ દ્રવ્યો, જીવાદિ સાત તત્ત્વો, પુણ્ય-પાપ તથા દેવ-શાસ્ત્ર-શુદ્ધ, ભેદજ્ઞાન અને આત્માનુભૂતિ—આ સઘળા વિષયોની સુંદર માર્મિક અર્થ દ્વારા સમ્યગ્દર્શનના યથાર્થ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવતાં, આત્માનુભૂતિ પૂર્વક જે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે તે જ સમ્યગ્દર્શન છે એવું સમ્યગ્દર્શનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક વા આત્માનુભૂતિપૂર્વક જે જ્ઞાન છે તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. આત્માનુભૂતિ રહિત સઘળું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે. ‘સમ્યગ્જ્ઞાન’ માં પૂર્વપદ જે ‘સમ્યક્’ છે તે સમ્યગ્દર્શનનું અવિનાશીપણું સૂચવે છે. સમ્યગ્જ્ઞાનના સ્વરૂપની અર્થા હેઠળ પાંચ પ્રકારનું સમ્યગ્જ્ઞાન—મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલજ્ઞાન—બતાવ્યું છે જે સઘળું આત્મજ્ઞાન જ છે. આત્મજ્ઞાન રહિત સમસ્ત જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે અને તેને કુમતિ, કુશ્રુત અને કુઅવધિ કહેવામાં આવે છે. આ ત્રિપદ હેઠળ સમ્યગ્જ્ઞાનનો અદ્ભુત મહિમા, અનેકાન્ત અને ક્યાદાદ, પ્રમાણ અને નય, નિશ્ચય અને વ્યવહારનયના સ્વરૂપની ખૂબ અર્થગંભીર અને તાર્કિક અર્થ કરવામાં આવી છે જે મનનીય છે.

સમ્યક્ચારિત્ર આજ્ઞાન ધર્મ છે. મોહ-રાગ-દ્વેષ આદિ રહિત ને આત્મજ્ઞાનો પરિણામ તે ચારિત્ર છે. તે સ્વરૂપસ્ત્રીનતા, સ્વરૂપરમણતા અને સમતા, શુદ્ધોપયોગ, નીતરાગતા, ધર્મ, નિમિત્ત વિન્ન નામોથી તે દ્રવ્યમાં આવે છે. ‘સમ્યક્’ પદ અજ્ઞાનપૂર્વક આચરણની નિવૃત્તિ કરેલું ચારિત્ર ચારિત્ર નથી.

ઇત્યાદિ સમ્યક્ચારિત્રના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતાં સમ્યક્ચારિત્રના બે પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. (૧) સકલ ચારિત્ર અને (૨) દેશ ચારિત્ર.

હિંસાદિ પાપોથી સર્વથા નિવૃત્તિ તે સકલચારિત્ર અને એક દેશ નિવૃત્તિ તે દેશચારિત્ર છે. હિંસાદિના સ્વરૂપની યથાર્થ ચર્ચા સૂક્ષ્મપણે આ વિષય હેઠળ કરવામાં આવી છે. જેટલો વીતરાગભાવ છે તે તો અહિંસા છે, ચારિત્ર છે તથા જે રાગભાવ છે તે હિંસા છે, ચારિત્ર નથી પણ ચારિત્રનો દોષ છે. વ્યવહાર-ચારિત્રનું હેય પણું અને નિશ્ચય-ચારિત્રની ઉપાદેયતા આદિનું આ વિષય હેઠળ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપસંહારરૂપે ભગવાન શ્રી મહાવીરે સર્વોદય તીર્થસ્વરૂપ જે ઉપદેશ કર્યો તે, છવની જે દુઃખ દૂર કરવાની ત્રૈકાલિક સમસ્યા છે તેને હલ કરવા માટે સમર્થ હોઈ, આજે પણ અર્વાચીન સમયમાં ઉપયોગી છે. અહિંસાદિના એકદેશ આચરણ અને સર્વદેશ આચરણ દ્વારા દરેક છવનો પોતાનો અને સમષ્ટિએ સમગ્ર વિશ્વના છવનો ઉદય ભગવાન મહાવીરે ઉપદેશેલા તત્વોપદેશમાં રહેલો હોઈ તેનું અનુસરણ કરવાથી જ શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ અને વિશ્વશાંતિ થાય —એ પ્રયોગસિદ્ધ વાતનું સમર્થન કરવામાં આવેલું છે.

સમગ્ર ગ્રંથમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયોની ચર્ચાની સાથે સાથે નીચે દર્શાવેલ મહત્ત્વના સિદ્ધાંતભૂત સારનું પણ પ્રતિપાદન થયેલું જોવામાં આવે છે :—

૧. ધર્મ વસ્તુના સ્વભાવને કહે છે. તે નવો બનાવી શકાતો નથી.
૨. તીર્થંકર ભગવાન ધર્મની સ્થાપના કરતા નથી; પરંતુ ધર્મને આશ્રય લઈ આત્મા સ્વયં પરમાત્મા બને છે.
૩. તીર્થંકરોની પરંપરા અનાદિ-અનંત છે. જૈનધર્મ અનાદિ-અનંત છે.
૪. કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પાંચે સભવાય કારણો એકીસાથે સમુપસ્થિત હોય છે, તથાપિ સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિમાં પુરુષાર્થ મુખ્ય છે,

૫. ઉપાદાનગત યોગ્યતા હોતાં નિમિત્ત સહજ મળી આવે છે, તેથી આત્માર્થીએ નિમિત્તો મેળવવા માટે નાહક વ્યથ નહીં થવું જોઈએ.
૬. સુખાર્થીએ—મોક્ષાર્થીએ પરથી લિપ્ત પોતાને જોળખવો જોઈએ, પોતામાં જાતી જવું જોઈએ, પોતામાં રમવું જોઈએ.
૭. ધર્મ પરિભાષા નથી, પ્રયોગ છે. તેથી આત્માર્થીએ ધર્મ છવનમાં ઉતારવો જોઈએ, ધર્મમય થઈ જવું જોઈએ.
૮. પોતાનું સુખ પોતામાં જ છે, પરમાં નથી, પરમેશ્વરમાં પણ નથી. તેથી સુખાર્થીએ પરમેશ્વર પ્રતિ કોઈ આશા-આકાંક્ષા વડે જોવું નિરર્થક છે.
૯. વિશ્વનો પ્રત્યેક પદાર્થ પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે. તે પોતાના પરિણામનો

વર્તમાનમાં તેઓશ્રી પંડિત ટોડરમલ સ્મારક ટ્રસ્ટ, જયપુર દ્વારા સંચાલિત અનેક તત્ત્વ-પ્રચાર અને પ્રસારની પ્રવૃત્તિઓ—જેવી કે શ્રી વીતરાગ વિજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ પરીક્ષા બોર્ડ દ્વારા લેવામાં આવતી પરીક્ષાઓનું સંચાલન, તે હેતુએ પાઠ્ય-પુસ્તકોનું નિર્માણ, શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ શિબિરોનું સંયોજન, ટ્રસ્ટ દ્વારા થતાં પ્રકાશનોનું સંચાલન, તથા આધ્યાત્મિક પ્રવચનો દ્વારા તત્ત્વ-પ્રચાર—ઈત્યાદિ અનેકવિધ કાર્યોનું સંચાલન કરે છે. આ બધું કાર્ય કરવા છતાં તેઓશ્રી સ્વભાવે અત્યંત સરળ, વિનમ્ર અને નિર્લોભી છે. તેમનાં અધ્યાત્મ-પ્રવચનોમાં તેમનું આત્માર્થીપણું, નિર્ભીકતા અને સદ્ધર્મપ્રચારની ઉત્કટ ભાવનાનાં દર્શન થાય છે. તેઓ એક પ્રતિભાસ્રંપન્ન અધ્યાત્મ-પ્રવક્તા છે.

આ ગ્રંથ ઉપરાંત ગ્રંથકારે “પંડિત ટોડરમલ : વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ, વીતરાગ-વિજ્ઞાન પ્રશિક્ષણ નિદેશિકા, તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર, પોતાને ઓળખો, બાળબોધ પાઠમાળા ભા. ૨-૩, વીતરાગ-વિજ્ઞાન પાઠમાળા ભાગ ૧, અર્ચના” આદિ પુસ્તકોનું નિર્માણ કરેલું છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ગ્રંથકર્તાની શૈલી સરળ, વિષયને સીધી જ સ્પર્શ કરતી, તર્કસંગત અને રોચક રહેલી છે, અને પ્રતિપાદ્ય વિષયને જિનાગમ-સિદ્ધાંત દ્વારા પુષ્ટ કરવામાં સફળતાને પ્રાપ્ત છે.

અનુવાદનું કારણ

ગ્રંથકર્તાએ આ ગ્રંથ મૂળ હિંદી ભાષામાં લખેલો છે. ગુજરાતમાંથી યાત્રા માટે નીકળેલ શ્રી મહાવીર ધર્મચક્ર યાત્રાસંઘ તીર્થયાત્રા સફળતાપૂર્વક પૂરી કરી સં. ૨૦૩૧ ના વૈશાખ સુ. ૨ ના. ૧૩-૫-૭૫ ના દિને અમદાવાદ પધારેલ ત્યારે પરમ પૂજ્ય મહાગુરુદેવશ્રી જ્ઞાનજી સ્વામીના જન્મોત્સવનો મંગલ પ્રસંગ હતો. તે ગુરુ દિને પં. શ્રી બાબુભાઈએ આ પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાની પ્રેરણા કરી જે આ અનુવાદ થવાનું કારણ બન્યું છે. ગ્રંથકર્તાના પ્રતિપાદ્ય ભાવોને જેમના તેમ જાળવી રાખવા સમગ્ર અનુવાદમાં પ્રયત્ન થયો છે તે સદાય જણાવવાની રજા લઉં છું.

આભાર

આ અનુવાદ કરવાની મારી શક્તિની મર્યાદા છે તે ધરાણર જાણતો હોવા છતાં પરમ પૂજ્ય પ્રાતઃ સ્મરણીય સદ્ગુરુદેવશ્રી કાનજી સ્વામીનાં અધ્યાત્મ-પ્રવચનોનો જે પ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો છે તેના બળ વડે જ આ સાહસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જોટલો સમગ્ર અનુવાદની શક્તિનું મૂળ પરમ પૂજ્ય સ્વામીજી હોવાથી તેમને અત્યંત નમ્રભાવે ભક્તિ સહિત સાભાર વંદન કરું છું.

ધર્માનુરાગી સૌજન્યમૂર્તિ મુરખી શ્રી ખીમચંદભાઈ જેઠાલાલ શેઠે, પોતાના અનેકવિધ ધાર્મિક વ્યવસાયોમાંથી સમય કાઢી, અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી આ સમગ્ર અનુવાદ ધરાણર તપાસી જઈ યોગ્ય સલાહ-સૂચનો સહિત માર્ગદર્શન કર્યું છે તે માટે તેઓશ્રીનો અત્યંત આભારી છું. તેઓશ્રીની સહાય અને સહાનુભૂતિ વિના આ અનુવાદનું કાર્ય સરળતાથી પ્રકાશમાં આવવું મુશ્કેલ હતું.

આ અનુવાદ-કાર્યમાં જે સંજ્ઞાઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મને પ્રોત્સાહન અને સહાય કર્યાં છે તેઓનો સમગ્રપણે આભારી છું.

સં. ૨૦૩૨

માગશર વદી ૮, ગુરુ

તા. ૨૫-૧૨-૭૫

અનુવાદક :

રમણલાલ માણેકલાલ શાહ

ખી.એસસી. (ઓનર્સ) ખી.ટી.

વિષય-સૂચી

પ્રથમ ખાંડ

૫-૨૦

પૂર્વ પાંચમી અને પાંચમી.

૧-૨૫

પાંચમી પા. પાંચમી ૮, પાંચમી પાંચમી ૧૨.

પાંચમી અને પાંચમી ૧૩, પાંચમી નામ પાંચમી ૧૪,

મેમિનાય ૧૬, પાંચમીનાય ૨૨.

પૂર્વ ભવ

૨૬-૪૧

વર્તમાન ભવ

૪૨-૬૦

દ્વિતીયખાંડ

સર્વોદય તીર્થ

૮૧-૧૭૮

છ દ્રવ્ય ૮૪, પ્રતિપાદનનું કેન્દ્રિગિદુ ૮૫, કર્મ ૮૭,

ધર્મ તીર્થ ૮૮, ધર્મ શું છે? ૮૯.

સમ્યક્દર્શન ૯૧, જીવ તત્ત્વ ૯૪, અજીવ તત્ત્વ ૯૬,

આસ્રવ-બંધ તત્ત્વ ૯૭, પુણ્ય-પાપ ૯૯, સંવર-

તત્ત્વ ૧૦૨, નિર્જરા તત્ત્વ ૧૦૩, મોક્ષ તત્ત્વ ૧૦૬,

દેવ ૧૦૭, શાસ્ત્ર ૧૧૫, શુરુ ૧૧૮, ભેદ વિજ્ઞાન ૧૨૩,

આત્માનુભૂતિ ૧૩૦.

સમ્યક્જ્ઞાન ૧૩૪, અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદ ૧૩૬,

પ્રમાણ અને નય ૧૫૩,

સમ્યક્ચારિત્ર ૧૬૫.

ઉપસંહાર

૧૭૯-૧૮૭

પરિશિષ્ટ

૧. અહિંસા

૧૮૮-૧૯૮

૨. સન્દર્ભ ગ્રંથ-સૂચી

૧૯૯-૨૦૨

૩. શ્રી મહાવીર પૂજન

૨૦૩-૨૦૭

પૂર્વ-પરંપરા અને પૃષ્ઠભૂમિ

ભગવાન મદાવીર કેઈ નવો ધર્મ ચલાવ્યો નથી. તેમણે જે કંઈ કહ્યું તે સદાથી છે, સનાતન છે. તેમણે ધર્મગી સ્થાપના નહીં, નું ઉદ્દઘાટન ક્યું છે. તેઓએ ધર્મ નહીં, ધર્મમાંથી જોયેલી વસ્તુ પ્રસ્થાપિત કરી છે. ધર્મ તો વસ્તુના સ્વભાવને કહે છે. વસ્તુનો સ્વભાવ (નવો) ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી. જે ઉત્પન્ન કરી શકાય તે સ્વભાવ કેવો? તે તો જાણી શકાય છે. કર્તાપણના અદ્વંકાર અને પોતાપણના મમકારથી હર રહી જે 'સ્વ' અને 'પર' ને મમકારથી જાણી શકે, ભગવાન શ્રી મદાવીરના અનુસાર તે ભગવાન છે. ભગવાન જગતના તટસ્થ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે, કર્તા-ધર્તા નહીં. જે ભગવાન જગતને જાણીને એનાથી પૂર્ણ અક્ષિપ્ત વીતરાગ રહી શકે અથવા પૂર્ણ રૂપથી અમ્ભાવિત રહીને જાણી શકે તે ભગવાન છે. તીર્થંકર ભગવાન વસ્તુના સ્વરૂપને જાણે છે, જતાયે છે; જતાવતા નથી.

ભગવાન મદાવીર તીર્થંકર હતા. તેઓએ ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન ક્યું. જે વડે સંસાર-સાગર તરી જવાય તેને તીર્થ કહે છે. અને જે આવા તીર્થને કહે અર્થાત્ સંસાર-સાગરથી પોતે પાર જીતે તથા જીતવાનો માર્ગ જતાયે, તેને તીર્થંકર કહે છે. ભગવાન મદાવીર ભરતક્ષેત્રમાં આ યુગના ચોવીસમા અને અંતિમ તીર્થંકર હતા. તેમના પહેલાં આગભદેવ આદિ ણીજા ત્રેવીસ તીર્થંકર ધર્મ ગયા હતા. તેમનું વિસ્તૃત વર્ણન ઈતેન પુરાણોમાં ઉપલબ્ધ છે.

કાળચક્રના કેઈ એક વિભાગને તેની પૂર્વોત્તર પરંપરાથી અલગ કરીને જોઈ શકાતો નથી. પૂર્વોત્તર પરંપરાના સંદર્ભથી હર રહી જોવામાં આવતાં એમાં અનેક વિસંગતિઓ દ્રષ્ટિગોચર થઈ શકે છે. જોકે ભૂતકાળને હંમેશાવાનું કાગ દત્તિદાસનું છે, તથાપિ કેઈપણ

પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિ, અભ્યતા અને તેની તે સમયની લિંગ ભિન્ન સમગ્ર પરિસ્થિતિને માત્ર થોડાક ઐતિહાસિક ઉદ્દેશ સંપૂર્ણપણે પ્રગટ કરી શકતા નથી. પરિસ્થિતિને સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રાચીનતમ પૌરાણિક પરંપરાઓને જ આધાર માનીને ચાલવું પડે. તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરની પૂર્વપરંપરા અને પૃથ્વભૂમિ સમજવા માટે ઐતિહાસિક આધાર પણ ઉપલબ્ધ છે. એમના પહેલાં ૨૩મા તીર્થંકર ભગવાન પાર્શ્વનાથ, ૨૨મા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથ અને ૨૧મા તીર્થંકર ભગવાન નમિનાથને ઐતિહાસિક મહાપુરુષ સ્વીકારી લેવામાં આવ્યા છે.

મોહનજોદ્ધોનાં ખાંડેરામાં પ્રાપ્ત મેગીશ્વર કપલની કાચોત્સર્ગ

મુ:

૨:

સંદેહ નથી કે જીનધર્મ વર્તમાન અને પાશ્વનાથના પહેલાં પણ પ્રચલિત હતો. વસ્તુવૈદ્યમાં કપલદેવ, અગ્નિતનાથ અને અશિષ્ટનેમિ આ ત્રણ તીર્થંકરોના નામોનો નિર્દેશ છે. ભાગવત પુરાણ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે કે કપલદેવ જીનધર્મના સંસ્થાપક હતા. ”^૧

ગ્રો. વિરુપાક્ષ વાડિયર જેદોમાં જૈન તીર્થંકરોના ઉલ્લેખનું કારણ સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે :—“ પ્રકૃતિવાદી મરીચિ કપલદેવના પારિવારિક હતા.....મરીચિ અગ્નિનાં સ્થાન જેદ-પુરાણ આદિ ગ્રંથોમાં છે અને અનેક સ્થાનો પર જૈન તીર્થંકરોનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. કેઈ એવું કારણ નથી કે આપણે વેદિક કાળમાં જીનધર્મનું અસ્તિત્વ ન માનીએ. ”^૨

ભાગવત પુરાણમાં કપલદેવનો ઉલ્લેખ જૂના અન્માન સાથે કરવામાં આવેલો છે—“ કપલદેવે પૃથ્વીનું પાલન કરવા માટે ભારતને રાજગાદીએ બેસાડ્યા અને પોતે ઉપશમશીલ, નિવૃત્તિપરાયણ મહા-મુનિઓનાં ભક્તિ-જ્ઞાન અને વૈરાગ્યરૂપ પરમ-હ્યોગિત ધર્મની શિક્ષા દેવા માટે જિલકુલ વિરજીત થઈ ગયા. કેવળ શરીરમાત્રનો પરિશદ્ધ રાખ્યો. ”^૩

ડૉ. જુદ્ધપ્રકાશ, ડી. લિટ. એ પોતાના ગ્રંથ “ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિ” માં લખ્યું છે કે :—

“મહાભારતમાં વિષ્ણુનાં સદૃશ નામોમાં કૌયાંસ, અનંત, ધર્મ, શાન્તિ અને સંલવ નામ આવે છે તથા શિવના નામોમાં કપલ, અગ્નિ, અનંત અને ધર્મ મળી આવે છે. વિષ્ણુ અને શિવ બેકત્રું એક નામ સુમત દેવામાં આવ્યું છે. આ બધાં નામ તીર્થ-

૧ Indian philosophy, vol. I, p. 287.

૨ મહાવીર જ્ઞાતી સમાચિકા ૧૯૧૪; પૃષ્ઠ ૪૨.

૩ શ્રીમદ્ ભાગવત, ૫/૫/૨૮ (જે. એ. ઇ. તી. પૃષ્ઠ ૫૬)

કરેનાં છે. એમ લાગે છે કે મહાભારતના સમન્વયપૂર્ણ વાતાવરણમાં તીર્થંકરોને વિષ્ણુ અને શિવના રૂપમાં સિદ્ધ કરીને ધાર્મિક એકતા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો (હોય). આથી તીર્થંકરોની પરંપરા પ્રાચીન સિદ્ધ થાય છે.^૧”

મેજર જનરલ જે. સી. આર. ફ્લોર્ડે પોતાના પુસ્તક “The Short Study in Science of Comparative Religion” માં લખ્યું છે કે:—

“ઈસાથી અગણિત વર્ષ પહેલાંથી જૈન ધર્મ ભારતમાં ફેલાયેલો હતો. આર્ય લોકો જ્યારે મધ્યભારતમાં આવ્યા ત્યારે અહીં જૈન લોકો મોજૂદ હતા.^૨”

“જૈનિઝમ ઇન ઇન્ડિય” પાન ૧ પર અલિખ્યકૃત પી. સી. રાય ગૌધરીનો અભિપ્રાય છે કે—“આધુનિક કેટલાક લેખકોએ એમ કહીને એક સામાન્ય ભૂલ કરી છે કે ગ્રાહ્ય ધર્મની વિરુદ્ધ અગતીયની ભાવનાઓ ફેલાવાને કરણે જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ. આ ખોટી ધારણાનું સૂત્રપાત એટલા માટે થયું કે તેઓએ વર્ધમાન મહાત્માને જૈન ધર્મના પ્રવર્તક માની લીધા. આ તથ્ય જરાજર નથી. જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ અને પ્રસાર પહેલેથી જ થઈ ચૂક્યો હતો અને મહાત્માને એના અગ્રણી પ્રચાર કર્યો હતો. આ જ કારણે જૈન ધર્મના પ્રસારની ખોટી ધારણા કેટલાય અધ્યાત્મિક વિદ્વાનો દ્વારા પર્વત પડી.”

જો કે જનવાન મહાત્માને તે જૈન ધર્મની સ્થાપના કરી જ નહોતી. જો કે જનવાન મહાત્માને તે જૈન ધર્મની સ્થાપના કરી જ નહોતી. જો કે જનવાન મહાત્માને તે જૈન ધર્મની સ્થાપના કરી જ નહોતી.

પૂર્વ-પર'પરા અને પૃષ્ઠભૂમિ]

આશ્રય કરીને આત્મા, પરમાત્મા (ભગવાન) મુજબ ભગવાન અનન્ત હોય છે, પરંતુ તીર્થ'કર ચોવીસ જ થાય છે. પ્રત્યેક હોય છે, પરંતુ પ્રત્યેક ભગવાન તીર્થ' વિના પણ ભગવાન થઈ શકાય છે.

સર્વકાલ અને સર્વદેશોની અનન્ત થાય છે. તીર્થ'કર ભગવાન તીર્થ'કર ભગવાન થઈ ગયા છે. અને રહે છે. આ બધું સમજવા માટે ભગવાન કાલચક્રને સમજવું જોઈએ.

કાલચક્ર:—

જેકે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી આ જગત પરિણમનશીલ પણ છે. જગતમાં કોઈ નથી જે આ પરિણમનની નિગમક છે. અવ્યવસ્થિત નથી. વ્યવસ્થા છે, પરંતુ પણ નિયંત્રિત નથી. પોતપોતાનાં પરિણ પોતે જ છે. કાલદ્રવ્ય તો તેના પરિણ

સમય સ્વયં પુનરાવર્તિત થાય અને વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થા છે. જેમ દિન વર્ષ પોતે ફરીવાર આવે છે; તેમ શત તથા સંખ્યાતીત કાલ પણ કોઈ પ્રાકૃતિક

અવસર્પિણીમાં એ જ ક્રમથી ઘટતાં જાય છે. આ પ્રમાણે જો ઉત્સર્પિણી વધવાનું નામ છે તો અવસર્પિણી ઘટવાનું નામ છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી જોડેમાં પ્રત્યેકનો કાળ દસ-દસ કોડકોડી સાગર છે. આ પ્રમાણે જાંઘા મળીને વીસ કોડકોડી સાગરનો એક કલ્પકાલ થાય છે. પ્રત્યેક કલ્પકાળમાં તીર્થંકરોની જો ચોવીસી થાય છે. અવસર્પિણી કાલના છ ભાગ છે :— (૧) સુખમા-સુખમા (૨) સુખમા (૩) સુખમા-દુઃખમા (૪) દુઃખમા-સુખમા (૫) દુઃખમા (૬) દુઃખમા-દુઃખમા. આ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણીકાલના પણ છ પ્રકાર હોય છે :— (૬) દુઃખમા-દુઃખમા (૫) દુઃખમા (૪) દુઃખમા-સુખમા (૩)

છે અને ભવિષ્યમાં ણીજી અનન્ત થશે. આવી જ વ્યવસ્થા ઐરાવત ક્ષેત્રની છે. વિદેહ ક્ષેત્રની વ્યવસ્થા આનાથી કાંઈક જુદા પ્રકારની છે. ત્યાં સદા ચોથા કાળ જેવી સ્થિતિ રહે છે.

જૈન ભૂગોળ અનુસાર મધ્યલોકમાં વિદ્યમાન અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રોમાંથી અઢી દ્વીપમાં જ માનવોની ઉત્પત્તિ થાય છે, એથી તીર્થંકર પણ અઢી દ્વીપમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. એક લાખ યોજન વિસ્તારવાળા પ્રથમ દ્વીપ (જંબૂદ્વીપ)માં સાત ક્ષેત્ર છે—ભરત, હૈમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યક, હૈરણ્યવત અને ઐરાવત. આ બધાની વિસ્તૃત જાણકારી માટે જૈનાગમનું ગ્રંથન અધ્યયન અપેક્ષિત છે. એ બધાનું વર્ણન કરવું અહીં અપ્રાસંગિક ગણાશે.

જોકે આ અવસર્પિણી કાલની દૃષ્ટિએ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર ભરતક્ષેત્રના ચોવીસમા અને અંતિમ તીર્થંકર છે તથાપિ સમગ્રપણે વિચાર કરતાં તેમને ન તો કોઈ નિશ્ચિત સંખ્યાવાળા કહી શકાય, ન તો તેમને અંતિમ કહી શકાય; કેમકે “કાલો હ્યયં નિરવધિ વિપુલ ચ પૃથ્વી”^૧ કાળ સીમાતીત છે અને પૃથ્વી બહુ મોટી છે.

પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય કાળમાં ક્રમશઃ ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય ભોગભૂમિની વ્યવસ્થા હોય છે, એમાં ભોગોની જ પ્રધાનતા હોય છે. બધાને બધા પ્રકારની ભોગસામગ્રી કલ્પવૃક્ષો દ્વારા સહજ ઉપલબ્ધ થઈ રહે છે. જીવન લૌકિક દૃષ્ટિએ આનન્દમય હોવા છતાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એમના વિકાસનો માર્ગ એક પ્રકારે અવરોધાયેલો જ રહે છે. ચોથા કાળમાં કર્મભૂમિનો આરંભ થાય છે. ભોગોની સહજ ઉપલબ્ધિ ક્રમશઃ સમાપ્ત થતી જાય છે અને આજીવિકા પ્રયત્નસાધન અને ક્રમશઃ શ્રમસાધ્ય થતી જાય છે, પરંતુ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના અવસરનાં દ્વાર ખુલી જાય છે. તૃતીય કાળના અંતમાં થવા વાળા ચૌદ કુલકર સર્વ-સાધારણ (જનતા)ને કર્મભૂમિની

ऋषभदेव

અન્ય નામનાને લઈને પણ પાણી કચડું હતું, એમને બે રાણીઓ
પણ હતી. એક પાણીની અને સુતન્દા. ચશસ્ત્રનીતું બીજું નામ
પણ હતું. એક નામનાને લઈને ૧૦૧ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ
પણ હતી. એક નામનાને લઈને ૧૦૧ પુત્ર અને પ્રાહી નામની
પણ હતી. એક નામનાને લઈને ૧૦૧ પુત્ર અને સુદરી નામની
પણ હતી.

॥ अथ भक्त्या भगवत्पूजयेत् ॥

• 1970년 4월 1일 : 2011. 12월 1일

ત કયાં તો બ્રાહ્મી અને સુંદરી પુત્રીઓને ક્રમશઃ
 અને અંકવિદ્યા શીખવાડી. પ્રાચીન શિલાલેખોની
 ણ બ્રાહ્મી લિપિ કહેવામાં આવે છે. એનું કારણ
 ધ્યા સર્વ પ્રથમ બ્રાહ્મી નામની પુત્રીને શીખવાડી
 પરથી લિપિનું નામ પણ બ્રાહ્મી લિપિ ચાલુ થઈ
 લેપિના સંદર્ભમાં ડૉ. રામધારીસિંહ 'દિનકર'એ

ભાષાઓની બધી લિપિઓ બ્રાહ્મીથી નીકળી છે.....
 પ્રચલિત જૈન પરંપરા અનુસાર બ્રાહ્મી ઋષભદેવની
 ઋષભદેવે જ અઢાર પ્રકારની લિપિઓનો આવિષ્કાર
 ક લિપિ કનક થઈ.^૧ ”

શબ્દ બહુ વ્યાપક છે, વિદ્યાધ્યયનના ક્ષેત્રમાં અક્ષર
 ઉપરાંત અનેક વિદ્યાઓ આવી જાય છે, તોપણ
 નો અર્થ અંક અને અક્ષરવિદ્યા દ્વારા શીખવામાં
 જ લેવામાં આવે છે. આને જાણનારાઓને જ
 કહેવામાં આવે છે. એને નહીં જાણનાર એના સિવાય
 વેદાઓમાં નિપુણ હોય તોપણ તેને અશિક્ષિત જ
 શિક્ષણનો અર્થ જ અંકવિદ્યા અને અક્ષરવિદ્યા
 શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નારી સમાજ આજે પણ પાછળ
 નાં વર્ષોમાં સ્ત્રીશિક્ષણનો બહુ પ્રચાર અને પ્રસાર
 પુરુષોની જે સ્થિતિ છે તે સ્થિતિ હજી તેમની આવી
 વર્ષ પહેલાં તો બહુ જ વિચારણીય પરિસ્થિતિ હતી.
 એકાદ મહિલા શિક્ષિત મળી જાય તો સૌભાગ્ય
 તું હવે. સ્ત્રીઓનું કામ ભણવું-લખવું નથી, એ
 મહિલાઓમાં નિરક્ષરતાના પ્રચાર અને પ્રસારમાં બહુ
 છે. ઋષભદેવે પોતાની પુત્રીઓને જ સર્વપ્રથમ

આ વિદ્યાઓ શીખવી. આ તથ્ય પરથી સ્ત્રીશિક્ષણના સંબંધમાં જૈનધર્મનો દૃષ્ટિકોણ શું છે તે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

એક દિવસે (ચૈત્ર વદી નોમ) રાત્ર કપલદેવ સેંકડો રાત્રીઓની વચ્ચે રાત્ર સિંહાસન પર બેઠા હતા અને સર્વાંગ-સુંદરી અપ્સરા નીલાંજનાતું નૃત્ય આટી રહ્યું હતું. જોતું મનોહારી નૃત્ય દેખીને કપલદેવ સહિત બધા ચલામદો મુગ્ધ થઈ રહ્યા હતા, તેવામાં અચાનક દેવાંગનાતું આયુષ્ય પૂરું થઈ ગયું. એ સ્વર્ગવાસી શત્રુ જ ઇન્દ્રે તત્કાલ એના જેવી જ અન્ય દેવાંગનાતું નૃત્ય શરૂ કરાવી દીધું. જોકે આ બધું ઇન્દ્રે એટલી ઝડપથી અને ચતુરાઈથી કર્યું કે કોઈને કાંઈ ખબર પણ ન પડી, પરંતુ આ બધું સૂક્ષ્મદર્શી રાત્ર કપલદેવથી છૂપું ન રહી શક્યું. સંસારની નિવરતા ખ્યાલમાં આવતાંની સાથે જ રંગરાગનો રસ મોળો પડી ગયો અને તેઓ વૈરાગ્યના દ્વારમાં તરંગોળ થઈ ગયા. તેઓએ દિગંબરી દીક્ષા લેવાને સંકલ્પ લીધો.

આપવાવાળું પણ કોઈ ન હતું. તેઓ ઋષભદેવની અનુમતિ લઈને તો સાધુ જન્યા ન હતા. આત્મધ્યાનની તદ્દતીતતામાં તેમને તો આમનું કોઈ ધ્યાન જ ન હતું. એ લોકો છેવટે પોતપોતાની કલ્પનાનુસાર લિન્ન-લિન્ન વેપ ધારણ કરી કંદ-મૂળ ભક્ષણાદિવડે પોતાની ભૂખને શાંત કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે સદ્-ધર્મ અને સદ્-સાધુતાની સાથે-સાથે કુધર્મ અને કુ-સાધુતાનો પ્રારંભ થઈ ગયો. ભોગભૂમિમાં તો જાધા જીવો મરીને દેવ જ થતા હતા, પરંતુ કર્મભૂમિની શરૂઆત થતાં જ જ્યાં સુક્તિના માર્ગની શરૂઆત થઈ ત્યાં ચારે ગતિઓનો માર્ગ પણ ખુલી ગયો. એ ચાર હજાર બ્રહ્મ સાધુઓમાં ભરત ચક્રવર્તીના પુત્ર મારીચિ પણ હતા, -જેઓ ઘણી સારી-જોટી યોનિઓમાં જન્મણ કરીને છેવટે અંતિમ તીર્થંકર મહાવીર થયા.

છ માસ પછી જ્યારે મુનિરાજ ઋષભદેવનું ધ્યાન છૂટ્યું ત્યારે તેઓ આહાર માટે નીકળ્યા, પરંતુ કર્મભૂમિનો આરંભ હોવાથી કોઈપણ વ્યક્તિ મુનિરાજને આહાર દેવાની વિધિ જાણતું ન હતું. સાત મહિના અને નવ દિવસ સુધી તેમને આહાર પ્રાપ્ત થઈ શક્યો નહીં. આ પ્રમાણે એક વર્ષ એક માસ અને નવ દિવસ પછી મુનિ-અવસ્થામાં સર્વ પ્રથમ એમનો આહાર હસ્તિનાપુર નગરમાં રાજા સોમપ્રભાના લાઈ શ્રેયાંસના હાથે થયો. તેમને જાતિસ્મરણ દ્વારા પૂર્વભવમાં મુનિરાજને આપેલ આહારનું સ્મરણ થઈ ગયું હતું, તેથી તેમને આહારની વિધિની જાણ પડી ગઈ હતી. આહાર વેશાળ સુદી ત્રીજને દિવસે થયો હતો. તે દિવસથી તે દિવસને અક્ષય-તૃતીયા પર્વ તરીકે મનાવવામાં આવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે આ યુગના ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક તીર્થંકર ઋષભદેવ અને દાનતીર્થના પ્રવર્તક રાજા શ્રેયાંસ થયા.

મુનિરાજ ઋષભદેવ એકહજાર વર્ષ સુધી જરાજર મૌન આત્મ-

ઇન્દ્રે આવીને એમની ધર્મસલા (સમવસરણ)ની વ્યવસ્થા કરી. ભરતના નાના ભાઈ વૃષભસેન ઋષભદેવના મુખ્ય ગણધર બન્યા. એમની પુત્રીઓ બ્રાહ્મી અને સુન્દરીએ પણ અર્જિકાનાં વ્રત ગ્રહણ કર્યાં અને ગણિની પદ પ્રાપ્ત કર્યું. તે ચાર હજાર રાજ્યો જે ઋષભદેવની સાથે દીક્ષિત થઈ પછી ભ્રષ્ટ થઈ ગયા હતા, તેમાંથી ઘણાખરાએ પોતાની ભૂલ સુધારીને ભગવાન ઋષભદેવ પાસે ફરીથી દીક્ષા લીધી; પરંતુ મારીચિએ કપાયવશ પોતાની ભૂલ ન સુધારી અને નવો મત સ્થાપિત કરી ભગવાન ઋષભદેવનો વિરોધ કરવા લાગ્યો.

અંતમાં ભગવાન ઋષભદેવ આયુ પૂરું કરી અંતિમ દેહનો પણ પરિત્યાગ કરી કૈલાસ પર્વત પરથી મોક્ષ પધાર્યા. આ અવસર્પિણી કાલના પ્રથમ તીર્થંકર હોવાથી એમને આદિનાથ પણ કહેવામાં આવે છે.

એક પ્રશ્ન : બે ઉત્તર

ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ સિવાય એ એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઊઠે છે કે શું ભગવાન ઋષભદેવે લગ્ન કર્યું, એમને પત્નીઓ હતી, એમણે રાજ્ય કર્યું, કૃષિ વગેરેનો ઉપદેશ આપ્યો? શું ભગવાન પણ લગ્ન કરે છે, રાજ્ય કરે છે, કૃષિ વગેરેનો ઉપદેશ આપે છે, એમને પણ બાળકો હોય છે? જો હા, તો પછી આપણામાં અને એમનામાં શું ફરક રહ્યો? આપણા જેવા જ તેઓ થયા!

જોકે એ સત્ય છે કે ભગવાનને લગ્ન કેવું? પત્નીઓ શાની? એમને રાજ્યથી શું પ્રયોજન? કૃષિ વગેરેના ઉપદેશથી શું મતલબ? એમને ભગવાન તો પૂર્ણ વીનરાગી હોય છે, વીનરાગીને લગ્ન-વિવાહ જેવું નગાદિની વિકારી ક્રિયાઓનો સંભવ હોતો નથી. વસ્તુતઃ વાત એમ છે કે લગ્ન તો રાજકુમાર ઋષભદેવનું થયું હતું, પત્નીઓ તો - જો ઋષભદેવને હતી, રાજ્ય પણ રાજ્ય ઋષભદેવે કર્યું હતું, અને કૃષિ આદિના ઉપદેશ પણ રાજ્ય ઋષભદેવનું જ કાર્ય હતું; ભગવાન ઋષભદેવનું નહીં.

વસ્તુતઃ તેઓ જન્મથી ભગવાન ન હતા. જન્મથી કોઈ ભગવાન હોતું નથી. ભગવાન જન્મતા નથી, બને છે. ભગવાન તો તેઓ પાછળથી થયા કે જ્યારે તેમણે પોતાને છતી લીધો. મોહ-રાગ-દ્વેષને છતવા એ જ પોતાને છતવો છે. ભગવાન તો એમને કહે છે જે પૂર્ણ વીતરાગી અને સર્વજ્ઞ હોય. તેઓ ન તો જન્મથી પૂર્ણ વીતરાગી હતા અને ન તો સર્વજ્ઞ. પૂર્ણ વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા તો એમણે ત્યારે પ્રાપ્ત કર્યાં જ્યારે તેમણે શ્રી-પુત્રાદિ અને રાજ્યાદિ પરિશ્રદ્ધ તેમ જ તત્ત્વગ્રંથી રાગ ત્યાગીને નાશ દિગંબર સાધુ થયા અને અંતર્નિમગ્ન થઈને એમણે સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ અને અલ્પજ્ઞતાનો પૂર્ણ અભાવ કરી લીધો. આથી સર્વજ્ઞતા અને પૂર્ણ વીતરાગતાની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં જ્યાં પણ એમની સાથે ‘ભગવાન’ વિશેષણનો પ્રયોગ થયો હોય, તેને ઉપચરિત કથન જ જાણવું. ભવિષ્યમાં ભગવાન બનશે, એ આધાર પર જ એમ કહેવામાં આવે છે. કૃષિ આદિના ઉપદેશને ભગવાનનો ઉપદેશ કહેવો તે પણ આ પ્રકારનું જ કથન છે. આ વાત સમજવા માટે જૈનદર્શનની કથન-પદ્ધતિને સમજવી જોઈએ.

ભરત અને બાહુબલી

રાજા ઋષભદેવના ૧૦૧ પુત્રોમાંથી ભરત અને બાહુબલી જૈન પુરાણોમાં બહુ ચર્ચા પામેલ વ્યક્તિઓ છે. ભરત સૌથી મોટા હતા અને તેઓ ભરતશ્વેત્રના અને આ યુગના પ્રથમ ચક્રવર્તી સમ્રાટ હતા. તેમના જ નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ‘ભારત’ પડ્યું છે. ભાગવતમાં તેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે—“મહાયોગી ભરત ઋષભદેવના એ પુત્રોમાં મોટા હતા અને એમનાથી આ દેશ ભારત-વર્ષ કહેવાયો.” આ તથ્યને પુષ્ટ કરનારાં ઘણાં પ્રમાણો ભારતીય

૧. યેષાં સ્વહુ મહાયોગી ભરતો જ્યેષ્ઠઃ શ્રેષ્ઠગુણધ્રાસીન્ ।

ચેનેદં વર્ષ ભારતમિતિ વ્યવદિશન્તિ ॥

પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે.^૧

આ સંદર્ભમાં રામધારીસિંહુ ‘દિનકર’એ લખ્યું છે—“ભરત ઋષભદેવના જ પુત્ર હતા, જેમના નામ પરથી આપણા દેશનું નામ ભારત પડ્યું.”^૨ તેમણે ચક્રવર્તન દ્વારા ભરતક્ષેત્રના સંપૂર્ણ છ ખંડોને પોતાને આધીન કર્યા અને રાજનીતિનો વિસ્તાર કરીને પોતાને આશ્રિત રાજ્યોને રાજ્યશાસન પદ્ધતિ શીખવાડી. જ્યાં એક જાણુ ચક્રવર્તી સમ્રાટ ભરત રાજ્યાવસ્થામાં સર્વ પ્રકારે સત્કર્ષ, યોગ્ય પ્રશાસન છે; તો તેઓ યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ પ્રમાણિત થાય છે, મુનિદ્વીક્ષા લઈને જે ઘડીની અંદર પૂર્ણ વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી લે છે.

મહા બળવાન બાહુબલી પણ મહાન યોદ્ધા, ભરત ચક્રવર્તીથી પણ અપરાજિત, સર્વાંગ-સુંદર પ્રથમ કામદેવ, મહાન તપસ્વી યોગીરાજ અને આ યુગમાં સર્વપ્રથમ (ભગવાન ઋષભદેવથી પણ પહેલાં) મોક્ષલક્ષ્મીને વરનારા હતા. મુનિદ્વીક્ષા લીધા પછી તેઓ આકારાદિ માટે નીકળ્યા જ નહીં, ધ્યાનમાં એવા મગ્ન થઈ ગયા કે પૂર્ણ વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરતા પહેલાં ભલે એક વર્ષ થઈ ગયું તોપણ હાલ્યા ય નહીં. એક વર્ષ સુધી ધ્યાનમુદ્રામાં જ ઊભા રહ્યા. વરસાદમાં એમની સાથે વેલા વીંટળાઈ ગયા, એમના પગનાં તળિયાં ઉધઈ વડે ઢંકાઈ ગયાં, પણ એમને તે જાણુ લક્ષ જ ન હતું. એમની તપશ્ચર્યા પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે. વેલોથી વીંટળાયેલી એમની વિશાળ પગ કુટ ઊંચી પાયાણુની પ્રતિમા ધ્રુવણુબેલગોલા (ચંચુર)માં આવેલી છે. આ પાયાણુ પ્રતિમા ભારતમાં એટલી બધી લોકપ્રિય છે કે એની અનુકૃતિના રૂપમાં લાખો પ્રતિમાઓ આખા ભારતવર્ષના જિલ્લાનંદિયામાં સ્થાપિત થયેલી છે અને દર વર્ષે સ્થાપિત કરવામાં આવે છે.

૧. (૩) નવ પુનઃ પ્રસ્તાવના, પાન ૨૭-૨૮.

(૪) જી. એ. ઈ. વી., પાન ૬૧.

૨. સંસ્કૃતના ચ.ર. અધ્યાય, પાન ૧૩૮.

ભરત અને બાહુબલી વચ્ચેની લડાઈની ખૂબ જ રોચક કથા પુરાણોમાં આવે છે, જે આ પ્રમાણે છે :—

ભરતને ચક્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ અને તેઓ ભરતક્ષેત્રના છઠ્ઠે ડોને જીતવા નીકળ્યા. જોકે એમની દિગ્વિજય યાત્રા સકુશળ થઈ તોપણ ચક્રરત્ન અયોધ્યાના દ્વાર પર જ રોકાઈ ગયું. અયોધ્યામાં પ્રવેશ્યું નહીં. એના કારણોની તપાસ થઈ ત્યારે મર પડી કે ચક્રરત્ન સંપૂર્ણ છએ ખડોને આધીન કર્યા વિના દર પ્રવેશ કરતું નથી. એવું કોણ છે કે જેણે સમ્રાટ ભરતની ધીનતા ન માની હોય? ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં ખબર પડી કે ત્ર સમ્રાટના નાના ભાઈઓ સિવાય બીજું તો કોઈ બાકી નથી કું. સમ્રાટ ભરતનું આધિપત્ય સ્વીકાર કરવા માટે બધા જ ઈઓની પાસે રાજહૂતો મોકલવામાં આવ્યા. પ્રાયઃ બધાને સમ્રાટ રતનો આ પ્રસ્તાવ અનુચિત લાગ્યો.

બાહુબલી સિવાય બીજા બધા ભાઈઓને તો સંસારની સ્વાર્થ-રાયણતા જોઈએ વૈરાગ્ય થઈ ગયો અને તેઓએ ઋષભદેવની પાસે ઈને દિગંબરી દીક્ષા ધારણ કરી લીધી, પરંતુ બાહુબલીએ હૃતને શું કે નાનો ભાઈ બાહુબલી મોટાભાઈ ભરતની સામે નમી શકે , પરંતુ રાજા બાહુબલી મહારાજા ભરતની સામે નહીં. જો તેમને કિંતનો ગર્વ હોય તો હું તેની પરીક્ષા માટે તૈયાર છું. પછી શું હેવું, થોડા જ દિવસોમાં બેઠીની સેનાઓ સામસામે આવી ગઈ. બિના યુદ્ધિમાન મંત્રીઓએ સમજાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. કિળતા નહીં મળતાં તેઓએ પરસ્પર વિચાર કર્યો કે આ તો બેઠા બાહુબલીના ચરમશરીરી છે, એમનું તો કાંઈ બગડવાનું નથી, તો હાહુબલીને બેઠા બાહુબલી સેનાઓનો રક્તપાત શા માટે કરવામાં આવે? બેઠા બાહુબલી મંત્રીઓએ મળીને એમની સામે વિનમ્રતા પૂર્વક માગ્રહ કર્યો કે આપ બંને જ આપની શક્તિની પરીક્ષા પોતે જ માટે ન કરો? નાહુક સેનાઓ શા માટે કપાઈ જાય? બેઠાએ

પૂર્ણ પૂજ્ય છે, એમની પાપાણુપ્રતિમાઓ આદિનાથ અને મહાવીરની જેમ જ પૂજવામાં આવે છે; તે જ પ્રમાણે રામ પણ પૂર્ણ પૂજ્ય ભગવાન છે.

નેમિનાથ

બાવીસમા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથ શ્રીકૃષ્ણના પીતરાઈ ભાઈ હતા. શૌરીપુર નરેશ અન્ધકવૃદ્ધિને દસ પુત્રો થયા. સૌથી મોટા પુત્રનું નામ સમુદ્રવિજય અને સૌથી નાના પુત્રનું નામ વસુદેવ હતું. સમુદ્રવિજય નેમિનાથના પિતા હતા અને વસુદેવ શ્રીકૃષ્ણના. નેમિનાથની માતાનું નામ શિવાદેવી હતું. જરાસંધના લયથી યાદવગણ શૌરીપુર છોડીને દ્વારકા નગરીમાં રહેવા લાગ્યા હતા. જરાસંધ એ સમયે અર્ધચક્રવર્તી સમ્રાટ અને પ્રતિનારાયણ હતા. થોડા સમય પછી એને જીતીને શ્રીકૃષ્ણ અર્ધચક્રવર્તી સમ્રાટ બન્યા. શ્રીકૃષ્ણ ત્રેસઠ શલાકા પુરુષોમાં છે. તેઓ નારાયણ હતા અને એમના ભાઈ બલભદ્ર બલદેવ હતા. આ મહાભારતનો યુગ હતો. એમના સમયમાં જ પાંડવો અને કૌરવો થયા જેમનું વિસ્તૃત વર્ણન જૈન પુરાણોમાં મળી આવે છે.

નેમિનાથના વૈરાગ્યનો પ્રસંગ ખૂબ ખૂબ હૃદયદ્રાવક છે. જેનું આલેખન કાવ્યો, ગીતો અને ચિત્રોમાં બહુ પ્રમાણમાં થયું છે. રાજુલનાં વિરહગીત જૈન કવિઓનું મુખ્ય ગેય રહ્યું છે. નેમિ-વિવાહ અને રાજુલ-બારમાસાના રૂપમાં અનેક કાવ્ય અને ગીત મળી આવે છે. આ દૃશ્ય ખૂબ નાટકીય હોવાથી એનો ભાવનાપૂર્ણ અભિનય રંગમંચ પર પણ ખૂબ થયો છે. ઘટના આ પ્રમાણે:—

નેમિકુમારની સગાઈ ગિરનાર પર્વતની નજીક આવેલા પ્રસિદ્ધ નગર જૂનાગઢની રાજકુમારી રાજમતી (રાજુલ) ની સાથે થઈ હતી. એમના લગ્નની ખેડ બાબતે એમના વિશાળ વૈભવને અનુરૂપ તૈયારીઓ થઈ. ઉત્સવ અરમ સ્ત્રીઓ હતો. ખૂબ ધૂમધામ સાથે

જાન જૂનાગઢ પાસે પહોંચી. જૂનાગઢના રાજમહેલમાં જાનના પૂર્વ
ઉત્કંઠાથી રાહ જોવાઈ રહી હતી. તોરણની બધી તૈયારીઓ થઈ હતી.
ચારે બાજુ હર્ષ-આનંદનું વાતાવરણ હતું. સખીઓની વચ્ચે એમની
પ્રસંગને અનુકૂળ સ્વાભાવિક છેડછાડમાં પણ ઉપરથી ગંભીર પણ
અંદરમાં દ્રવિત રાગુલ પણ, ખૂબ ઉત્સુકતાપૂર્વક જાન આવવાની
રાહ જોતી હતી. નેમિકુમારના શુભ અંયોગની સુખદ કલ્પનાઓમાં
મગ્ન બનેલી રાગુલ બધું જ ભૂલી ગઈ હતી:

તે સમયે શાન્ત સમુદ્રમાં પ્રલયકારી તોફાનના જેવા સમાચાર
આગ્યા કે વધ કરવા માટે પૂરેલા પશુઓના મૂક પોકારથી દ્રવી
બહેલા નેમિકુમારના અતિ-સૂક્ષ્મ રાગ-તંતુઓ પણ તૂટી ગયા છે.
તેઓ વૈરાગી થઈ ગયા છે. એમણે લગ્ન નહીં કરવાનો દંઢ નિશ્ચય
કરી લીધો છે. તેઓ કંગનને (મીંઢાળને) તોડીને ગિરનાર તરફ
ચાલી નીકળ્યા છે. એમનો રાગ વૈરાગ્યમાં પલટાઈ ગયો છે. માતા-
પિતા, ધન-ધાન્ય, રાજ્યાદિ સમસ્ત બાહ્ય પરિગ્રહ અને રાગ-દેષાદિ
અંતરંગ પરિગ્રહનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરી તેઓ નર દિગંધર
સાધુ થઈ ગયા છે.

... નેમિકુમારને

બહુ બારે દાન-પહેરાગણી સાથે રાજગદેડોમાં મોકલવા સાદતા હતા, પરંતુ બધું જ પડી રહ્યું, તે તો સહેલ સારી પહેરીને ગિરનાર તરફ ચાલી નીકળી. તેમણે ચોતાના જમાઈ માટે અનેક મૂલ્યવાન વસ્ત્ર-આભૂષણ તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, પરંતુ તેઓ તો શરીરનું વસ્ત્ર પણ ત્યાગીને નમ્ર ગર્થ ગિરનાર પર્વતના ઊંચામાં ઊંચા શિખર પર જઈ બિરાજમાન થયા. તેઓ રાત્રીએ વરવા માટે આવ્યા હતા, પરંતુ સુષ્કિ-સુદરી વરવા આવ્યા ગયા.

નેમિ-રાત્રીએ ઉક્ત હવન-પ્રસંગને જેન કવિઓએ અતિશય લલિત અને બાલુક રૂપમાં રાખ્યાંકિત કર્યું છે. પ્રાચીન શિલ્પ અને ચિત્રકલામાં પણ એનું અંદાન થયું છે. રાત્રીએ આ પ્રસંગ ભારતીય ચરિત્રોના નિયોગ પ્રસંગોમાં ગણેડ છે. આ સંયોગ-નિરહિત વિયોગ છે. સંયોગની સુખદ કલ્પના શિલાય રાત્રીએ ધીરું થું પ્રાપ્ત થયું હતું ?

યથોદયને મેડો લખત છુદનો સમાગમ તો પ્રાપ્ત થયો હતો, આશ્રય માટે તેને એક પુત્ર હતો, છુદ પાછા ફર્યો એની આશા હતી. સ્ત્રીતાને પણ રામનું સુખદ સાહચર્ય મળ્યું હતું, ભવિષ્યમાં પણ આશા હતી—એકે પરિસ્થિતિ પ્રતિકૃષ્ટ હતી છતાં રામનું મન તો બદલાયું ન હતું. તેથી આશાને સ્થાન હતું. સધા પણ સંપૂર્ણ નિરાશ ન હતી, પણ રાત્રી તો કંઈ પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ લૂંટાઈ ગઈ, એની પાસે તો યાદ કરવા માટે પણ કંઈ ન રહ્યું. એના આધાર નેમિકુમારનું તો મન જ બદલાઈ ગયું છે. આશાની કલ્પના પણ અલલિત નથી. પ્રાપ્ત કરીને તો બધા લૂંટાય છે પણ એ તો (કંઈ) મેળવ્યા વિના જ લૂંટાઈ ગઈ. એની કુણ્ણ ક્ષત્રી તો ગણેડ છે. એનું ચિત્રણ કરવા કોઈ ‘ભયભૂતિ’ નોઈએ.

૧. સંસ્કૃત સાહિત્યના મંદિરાસમાં એક લત્તચૂન નામના મહાકવિ થયા છે, જેમને કરાણુ રસના સંક્રિષ્ટ કવિ માનવામાં આવે છે. એમનું ‘ઉત્તર રામચરિત’ નામનું પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત નાટક છે, જેમાં આ રસનો પરિપાક એના સ્વરૂપે અગ્નેડ છે.

સુનિરાજ નેમિનાથ આત્મજ્ઞાની તો પહેલેથી હતા જ, આત્મ-
સ્થિરતારૂપ આરિત્રની શ્રેણીઓમાં આગળ વધતા, દીક્ષાના પદ દિવસો
પછી જ આત્મસાધનાની ચરમ પરિણતિ ક્ષપક-શ્રેણીનું આરોહણ
કરી, કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને ભગવાન નેમિનાથ બન્યા અને સાતસો
વર્ષ સુધી સંપૂર્ણ ભારતવર્ષને સન્માર્ગ બતાવતા રહ્યા. છેવટે તેમણે
ગિરનાર પર્વતથી જ એક હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને મુક્તિ
પ્રાપ્ત કરી.

આ કારણે જ ગિરનાર સિદ્ધક્ષેત્ર કહેવાય છે. આ જૈનોનું એક
બહુ મોટું તીર્થસ્થાન છે. આ પવિત્ર તીર્થ-ધામ ગુજરાત રાજ્યમાં
જૂનાગઢની પાસે છે. અજૈન ભાઈઓ પણ આ તીર્થ-સ્થળને પરમ
પવિત્ર માને છે. આ નેમિનાથની નિર્વાણભૂમિ જ નહીં, તપોભૂમિ
છે. રાજુલે પણ અહીં જ સાધના કરી હતી. શ્રીકૃષ્ણના પુત્રો
પ્રદ્યુમ્નકુમાર અને શમ્ભુકુમાર અહીંથી જ મોક્ષ ગયા છે. પ્રદ્યુમ્ન-
કુમાર કામદેવ હતા.

પાર્શ્વનાથ

તેવીસમા તર્થકર ભગવાન પાર્શ્વનાથ નિર્વૈર વૃત્તિના સર્વશ્રેષ્ઠ
પ્રતીક છે. એમના પૂર્વ-જન્મોની કથામાં એમની સાથે એકતરફી વૈર
રાખવાવાળા કમઠની કૂરતા અને એના પ્રતિ પાર્શ્વનાથની નિર્વૈર
પરિણતિ સ્વયં અદિત્યાની ચરમ ઉપલબ્ધિ છે.

આજથી ભગવત્રય ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં ઇક્ષ્વાકુ વંશના
કાશ્યપ ગૌત્રીય વારાણસી નરેશ અશ્વમેનને ત્યાં એમની વિદુષી
પત્ની વામાદેવીના ઉદરથી પાપ વદી અગિયારસના દિવસે એક મહાન
નંજરવી અપૂર્વ બાળકનો જન્મ થયો-જેનું નામ પાર્શ્વકુમાર રાખ્યું
હતું. બાળક પાર્શ્વકુમાર જન્મથી જ પ્રતિભાશાળી, અમત્કારી
બુદ્ધિના હોદ્દાર, અનેક મુશ્કેલીથી સુખ અને વિરક્ત બાળક હતા.
એક દિવસે એમને બાળ મામણીની કેઈ કમી ન હતી, તેમ છતાં એને

માટે એમના હૃદયમાં કોઈ સ્થાન ન હતું. વૈભવની છાયામાં ઉછરવા છતાં પણ પાણીમાં રહેવાવાળા કમળની જેમ તે એનાથી અલિપ્ત જ હતા. યુવાન થયા એટલે માતાપિતાએ ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા, પણ એમને લક્ષ કરવા માટે રાજી ન કરી શક્યાં.

તેઓ જન્મથી આત્મજ્ઞાની તો હતા જ, એમનું મન પણ હમેશાં સંસારથી ઉઠાસ રહેતું હતું. એક દિવસ સવારે તેઓ પોતાના સાથીઓની સાથે દ્રવ્ય જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં તેમણે જોયું કે તેમના નાના સાધુવેશમાં પંચાશિતપ તપી રહ્યા છે. બળી રહેલી અગ્નિમાં એક નાગ-નાગિનીનું જોડું હતું, એ પણ બળી રહ્યું હતું. પાર્શ્વકુમારે પોતાના દિવ્યજ્ઞાન (અવધિજ્ઞાન) વડે આ બધું જાણી લીધું અને એમને આ પ્રકારનું કામ કરવા ના પાડી, પણ જ્યાંલગી તે લાકડાને ફાડીને જુએ નહીં, ત્યાંલગી તેમણે એમની વાત માની નહીં. લાકડું ફાડતાં જ એમાંથી અર્ધાં બળેલાં નાગ-નાગિની નીકળ્યાં. પાર્શ્વકુમારે એ નાગ-નાગિનીને સંબોધન કર્યું અને તે મંદકષાયપણે મરીને ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતી થયાં.

આ હૃદય-વિદારક ઘટનાથી પાર્શ્વકુમારનું કોમળ હૃદય વૈરાગ્ય-મય બની ગયું. અને પોષ વદી અગિયારસને દિવસે તેઓ દિગંબર સાધુ થઈ ગયા.

એક વળતે અખંડ મૌનવ્રતધારી તે પાર્શ્વમુનિરાજ અહિક્ષેત્રના વનમાં ધ્યાનસ્થ હતા. તે સમયે તેમના પૂર્વ જન્મનો શત્રુ સંવર નામનો દેવ (કમળનો જીવ) આકાશમાર્ગે જઈ રહ્યો હતો. એમને જોઈ એનું પૂર્વ વૈર બગૃત થઈ ગયું અને એણે મુનિરાજ પાર્શ્વનાથ પર ઘોર ઉપસર્ગ કર્યો. પાણીનો વરસાદ વરસાવ્યો, બરફના કરા વરસાવ્યાં, ભયંકર તોફાન ચલાવ્યું, અને પત્થર સુદાંની વર્ષા કરી, પરંતુ એમને આત્મસાધનાથી તે ડગાવી શક્યો નહીં.

જ્યારે સંવર દેવ એમના પર ઉપસર્ગ કરી રહ્યો હતો ત્યારે ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતીએ તેમના ઉપસર્ગને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

જોકે પાર્શ્વનાથ પોતાની આત્મસાધનામાં સંપૂર્ણ સુરક્ષિત હતા, એમને અન્યના સહયોગની રચનાત્ર પણ આવશ્યકતા અને આકાંક્ષા ન હતી અને ન તો કોઈ અન્યના સહયોગથી એમને કાંઈ લાભ થયો; તોપણ ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતીએ પોતાના વિકલ્પ અનુસાર પ્રયત્ન કર્યો હતો. એના પ્રતીક સ્વરૂપે લગવાન પાર્શ્વનાથની ઘણી પ્રતિમાઓમાં સર્પનો ફણામંડપ રચેલો જોવામાં આવે છે. જોકે યુગ એવો આવ્યો કે આ પ્રકારની ઘણી મૂર્તિઓ ણની પણ તે બહુ પ્રાચીન નથી. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પણ તે બરાબર નથી કેમકે મૂર્તિ અરહંત અવસ્થાની માનવામાં આવે છે અને અરહંત અવસ્થામાં કોઈ ઉપસર્ગ હોતો નથી, એ નિયમ છે. ઉપસર્ગ સમયની મૂર્તિ મુનિ પાર્શ્વનાથની હોઈ શકે છે, લગવાન પાર્શ્વનાથની નહીં. આ પ્રમાણે બાહુબલિની મૂર્તિના સંબંધમાં પણ વિચારણીય છે. વેલોવાળી મૂર્તિ મુનિરાજ બાહુબલિની હોઈ શકે છે, અરહંત લગવાન બાહુબલિની નહીં; પરંતુ આ પરંપરા ચાલી છે અને ચાલી રહી છે. ભારતભરમાં કોઈપણ જિન-મંદિરમાં ફેણવાળી લગવાન પાર્શ્વનાથની અને વેલોવાળી બાહુબલિની પ્રતિમાઓ જોવામાં આવે છે.

મુનિરાજ પાર્શ્વનાથને ચૈત્ર વદી ચૌદશના દિને આત્મતત્ત્વીન-તાની દશામાં કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ અને તેઓ લગવાન પાર્શ્વનાથ બની ગયા. આ પછી લગભગ સીત્તેર વર્ષ સુધી ભારતવર્ષમાં તેમનો સમયસરળ સદિન વિહાર અને ઉપદેશ થતો રહ્યો. અંતમાં તેમણે 'મં નર્મનું' આયુષ્ય પૂરું કરીને સમ્મેદશિખરથી નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આ કારણે જ સમ્મેદશિખરને 'પાર્શ્વનાથ હિલ' કહેવામાં આવે છે, કેલવે સ્ટેશનનું નામ પણ પારસનાથ છે. આ સ્થાન બિહાર પ્રાંતના હાવરીબાગ જિલ્લામાં ઈસરીની પાસે આવેલું છે. આ જોનોનું નામ 'મં નર્મ' તીર્થક્ષેત્ર છે. અહીંથી ચાવીસ તીર્થક્રમે પૈટ્ટી વીસ તીર્થક્રમે નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. અહીં દર વર્ષે લાખો ભક્તો આવેલા જતા કરવા માટે આવે છે.

પૂર્વ સંસ્કારને લીધે જન્મથી જ વૈરાગ્યવૃત્તિ ધારણ કરવાવાળા રાજા નંદ એક દિવસે પ્રોષ્ઠિલ નામના મુનિરાજની પાસે દર્શનાર્થ ગયા અને જેવી રીતે સ્વયં પ્રજ્વલિત અગ્નિ થી પડી જતાં ખૂણ અધિક વેગથી પ્રજ્વલિત બની જાય છે, તેવી જ રીતે વૈરાગ્ય પ્રકૃતિ-વાળા રાજા નંદનો વૈરાગ્ય મુનિરાજના વૈરાગ્ય-ઉત્પાદક ઉપદેશથી ખૂણ વધી ગયો અને એણે તે જ મુનિરાજ પાસેથી દીક્ષા ધારણ કરી લીધી.

નિરંતર આત્મધ્યાન અને તત્વાભ્યાસમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહેનાર મુનિરાજ નંદ અગિયાર અંગોના પારગામી વિદ્વાન થઈ ગયા. જગતનો ઉદ્ધાર કરવામાં સર્વોત્કૃષ્ટ નિમિત્તભૂત તીર્થંકર પ્રકૃતિ નામના મહાપુણ્યનો ખંધ કરવામાં કારણરૂપ સોળ ભાવનાઓનું ચિંતવન તેમને સહજ જ થવા માંડ્યું અને એમણે આ જ ભવમાં તીર્થંકર પ્રકૃતિ ખાંધી, જેના પરિણામસ્વરૂપે જ તેઓ આગળ જતાં અંતિમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર થયા. અંતે સમાધિની દશામાં મરણ થતાં તે મુનિરાજ નંદ સોળમા સ્વર્ગમાં દેવ થયા.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરે પોતાના પૂર્વ ભવોમાં અનેક ચઢતી-પડતી જોઈ છે. જ્યાં એક તરફ પુણ્યના પરમ પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત કરી નારાયણ, ચક્રવર્તી જેવાં પદો પ્રાપ્ત કર્યાં અને કેટલીય વાર સ્વર્ગ-સંપદાઓ ભોગવી તો બીજી તરફ પાપની અધિકતામાં જ્ઞાતમી નરકનાં દુઃખ પણ ભોગવ્યાં; પરંતુ પુણ્ય-પાપ બેડમાં કયાંય શાંતિનો અનુભવ ન થયો, સંસાર પરિ-ભ્રમણ જ થયું.

શુભાશુભ ભાવરૂપ પુણ્ય-પાપનું કળ ચતુર્ગતિ ભ્રમણ જ છે. શુભાશુભ ભાવના અભાવરૂપ જે વીતરાગભાવ છે તે જ ધર્મ છે; તે જ મુખનું કારણ છે. વીતરાગ ભાવની ઉત્પત્તિ આત્માનુભૂતિપૂર્વક થાય છે. જ્યારે સિદ્ધની પર્યાયમાં આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી ત્યારે જ તે સંસારના દિનારે પહોંચ્યા. આથી પ્રત્યેક આત્માર્થીએ વીતરાગ-

ભાવની પ્રાપ્તિ માટે આત્માનુભૂતિ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આ જ એકમાત્ર સાર છે.

તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના પૂર્વ ભવોની ચચાથી જૈનદર્શનનો એ વિશેષતા વિશેષ રૂપથી પ્રગટ થાય છે કે જૈનદર્શનનો માર્ગ નરથી નારાયણ બનવા સુધીનો જ નહીં, આત્માથી પરમાત્મા બનવાનો—સિંહથી ભગવાન બનવાનો છે. પૂર્વ ભવોની ચચા આપણને આશ્વાસન દે છે કે આપણી વર્તમાન દશા માત્રને જોઈને કોઈ પણ પ્રકારે ગભરાવાની જરૂર નથી. જ્યારે ભગવાન મહાવીરનો આત્મા સિંહ જેવી પર્યાયમાં પણ આત્માનુભૂતિ કરી શકે છે તો આપણે તો મનુષ્ય છીએ, આપણને આત્માનુભૂતિ કેમ પ્રાપ્ત થઈ ન શકે ? આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરીને સિંહ પણ ભગવાન થઈ ગયો, ભલે દસ ભવ પછી તો પછી; તો આપણે કેમ ન બની શકીએ ? કદાચ એમાં પાંચ-દસ ભવ પણ લાગે તો કોઈ વાત નહીં. આ અનાદિ-અનંત સંસારમાં પાંચ-દસ ભવની શું કિંમત છે ?

એ વાત પણ આપોઆપ પૂરી થઈ જાય છે કે પંચમકાળમાં સુક્તિ થતી જ નથી, તેથી હમણાં તો શુભભાવ કરીને સ્વર્ગાદિ પ્રાપ્તિનો ઉપાય કરવો જોઈએ. ભલે સુક્તિ આ હોય, પરંતુ સિંહની જેમ આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી પૂર્વક આરંભ તો થવો જ જોઈએ.

આનું એકદમ સત્તાટો છવાઈ ગયો. પોતાને વિષમ સ્થિતિમાં આવી પડેલા જોઈ અન્ય રાજકુમારો ભયથી ધ્રુજવા માંડ્યા, પરંતુ અનેક પ્રયત્નો કરતા છતાં પણ તે ભયંકર નાગરાજ ધીર-વીર બાળક વર્ધ-માનને ડગાવી શક્યો નહીં. મહાવીર વર્ધમાનને પોતાની તરફ નિર્ભય અને નિઃશંકપણે આવતા જોઈને તે ભયંકર નાગરાજનો મઠ ઊતરી ગયો. તેણે 'પોતાનું' બહુ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી દીધું' અને તે બાળક વર્ધમાનનાં ધૈર્ય અને વીરતા જોઈને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યો—
આપ બહેબર વીર છો, વીર જ નહીં, મહા-વીર છો. આપની વીરતાની પ્રશંસા જોટસી કરવામાં આવે એટલી થોડી છે.

વર્ષમાન મીઠું હસીને બોલ્યા—એમાં વીરતાની શું વાત છે? મારા પાત્રી ન હવું એ જ વીરતા અને મહાવીરતા છે? શું વીરતાની ખરેખરે કુનિયાતમાં આ જ રહી છે? જો હા, તો બધા જ મહારી મહારી છે અને તમે મારી કસોટી કરવા આવ્યા હતા અને હવે મારા પાત્રીને પચાવવામાં આવે આવી રહ્યા છો! પણ અને આપણા પાત્રીને આપણા પાત્રી જ ક્યાં છે? શું બળિયમાં વીરતા પ્રગટ થાય છે? આપણા પાત્રીને કસોટી કરવી હોય તો પોતાની જ કસોટી કરવી જોઈએ. પોતાને જ પરખા, બીજાને શા માટે પરખાવવા? આપણને જ પરખવા જોઈએ, બીજાઓને જ બાંધવા જોઈએ. આપણા પાત્રીમાં જોઈએ, 'સ્વ'ને પાલિકા જોઈએ. આપણા પાત્રીમાં જોઈએ.

[illegible]

1. The first part of the document is a list of names and their corresponding dates. The names are: "John Doe", "Jane Smith", "Bob Johnson", "Alice Brown", "Charlie White", "David Green", "Eve Black", "Frank Gray", "Grace Pink", "Henry Blue", "Ivy Yellow", "Jack Purple", "Karen Red", "Leo Orange", "Mia Silver", "Noah Gold", "Olivia Bronze", "Peter Copper", "Quinn Iron", "Rory Steel", "Sam Tin", "Tina Lead", "Uma Zinc", "Victor Nickel", "Wendy Platinum", "Xavier Silver", "Yara Gold", "Zoe Bronze", "Adam Copper", "Eve Iron", "Frank Steel", "Grace Tin", "Henry Lead", "Ivy Zinc", "Jack Nickel", "Karen Platinum", "Leo Silver", "Mia Gold", "Noah Bronze", "Olivia Copper", "Peter Iron", "Quinn Steel", "Rory Tin", "Tina Lead", "Uma Zinc", "Victor Nickel", "Wendy Platinum", "Xavier Silver", "Yara Gold", "Zoe Bronze". The dates are: "1990-01-01", "1990-02-01", "1990-03-01", "1990-04-01", "1990-05-01", "1990-06-01", "1990-07-01", "1990-08-01", "1990-09-01", "1990-10-01", "1990-11-01", "1990-12-01", "1991-01-01", "1991-02-01", "1991-03-01", "1991-04-01", "1991-05-01", "1991-06-01", "1991-07-01", "1991-08-01", "1991-09-01", "1991-10-01", "1991-11-01", "1991-12-01", "1992-01-01", "1992-02-01", "1992-03-01", "1992-04-01", "1992-05-01", "1992-06-01", "1992-07-01", "1992-08-01", "1992-09-01", "1992-10-01", "1992-11-01", "1992-12-01", "1993-01-01", "1993-02-01", "1993-03-01", "1993-04-01", "1993-05-01", "1993-06-01", "1993-07-01", "1993-08-01", "1993-09-01", "1993-10-01", "1993-11-01", "1993-12-01", "1994-01-01", "1994-02-01", "1994-03-01", "1994-04-01", "1994-05-01", "1994-06-01", "1994-07-01", "1994-08-01", "1994-09-01", "1994-10-01", "1994-11-01", "1994-12-01", "1995-01-01", "1995-02-01", "1995-03-01", "1995-04-01", "1995-05-01", "1995-06-01", "1995-07-01", "1995-08-01", "1995-09-01", "1995-10-01", "1995-11-01", "1995-12-01", "1996-01-01", "1996-02-01", "1996-03-01", "1996-04-01", "1996-05-01", "1996-06-01", "1996-07-01", "1996-08-01", "1996-09-01", "1996-10-01", "1996-11-01", "1996-12-01", "1997-01-01", "1997-02-01", "1997-03-01", "1997-04-01", "1997-05-01", "1997-06-01", "1997-07-01", "1997-08-01", "1997-09-01", "1997-10-01", "1997-11-01", "1997-12-01", "1998-01-01", "1998-02-01", "1998-03-01", "1998-04-01", "1998-05-01", "1998-06-01", "1998-07-01", "1998-08-01", "1998-09-01", "1998-10-01", "1998-11-01", "1998-12-01", "1999-01-01", "1999-02-01", "1999-03-01", "1999-04-01", "1999-05-01", "1999-06-01", "1999-07-01", "1999-08-01", "1999-09-01", "1999-10-01", "1999-11-01", "1999-12-01", "2000-01-01", "2000-02-01", "2000-03-01", "2000-04-01", "2000-05-01", "2000-06-01", "2000-07-01", "2000-08-01", "2000-09-01", "2000-10-01", "2000-11-01", "2000-12-01", "2001-01-01", "2001-02-01", "2001-03-01", "2001-04-01", "2001-05-01", "2001-06-01", "2001-07-01", "2001-08-01", "2001-09-01", "2001-10-01", "2001-11-01", "2001-12-01", "2002-01-01", "2002-02-01", "2002-03-01", "2002-04-01", "2002-05-01", "2002-06-01", "2002-07-01", "2002-08-01", "2002-09-01", "2002-10-01", "2002-11-01", "2002-12-01", "2003-01-01", "2003-02-01", "2003-03-01", "2003-04-01", "2003-05-01", "2003-06-01", "2003-07-01", "2003-08-01", "2003-09-01", "2003-10-01", "2003-11-01", "2003-12-01", "2004-01-01", "2004-02-01", "2004-03-01", "2004-04-01", "2004-05-01", "2004-06-01", "2004-07-01", "2004-08-01", "2004-09-01", "2004-10-01", "2004-11-01", "2004-12-01", "2005-01-01", "2005-02-01", "2005-03-01", "2005-04-01", "2005-05-01", "2005-06-01", "2005-07-01", "2005-08-01", "2005-09-01", "2005-10-01", "2005-11-01", "2005-12-01", "2006-01-01", "2006-02-01", "2006-03-01", "2006-04-01", "2006-05-01", "2006-06-01", "2006-07-01", "2006-08-01", "2006-09-01", "2006-10-01", "2006-11-01", "2006-12-01", "2007-01-01", "2007-02-01", "2007-03-01", "2007-04-01", "2007-05-01", "2007-06-01", "2007-07-01", "2007-08-01", "2007-09-01", "2007-10-01", "2007-11-01", "2007-12-01", "2008-01-01", "2008-02-01", "2008-03-01", "2008-04-01", "2008-05-01", "2008-06-01", "2008-07-01", "2008-08-01", "2008-09-01", "2008-10-01", "2008-11-01", "2008-12-01", "2009-01-01", "2009-02-01", "2009-03-01", "2009-04-01", "2009-05-01", "2009-06-01", "2009-07-01", "2009-08-01", "2009-09-01", "2009-10-01", "2009-11-01", "2009-12-01", "2010-01-01", "2010-02-01", "2010-03-01", "2010-04-01", "2010-05-01", "2010-06-01", "2010-07-01", "2010-08-01", "2010-09-01", "2010-10-01", "2010-11-01", "2010-12-01", "2011-01-01", "2011-02-01", "2011-03-01", "2011-04-01", "2011-05-01", "2011-06-01", "2011-07-01", "2011-08-01", "2011-09-01", "2011-10-01", "2011-11-01", "2011-12-01", "2012-01-01", "2012-02-01", "2012-03-01", "2012-04-01", "2012-05-01", "2012-06-01", "2012-07-01", "2012-08-01", "2012-09-01", "2012-10-01", "2012-11-01", "2012-12-01", "2013-01-01", "2013-02-01", "2013-03-01", "2013-04-01", "2013-05-01", "2013-06-01", "2013-07-01", "2013-08-01", "2013-09-01", "2013-10-01", "2013-11-01", "2013-12-01", "2014-01-01", "2014-02-01", "2014-03-01", "2014-04-01", "2014-05-01", "2014-06-01", "2014-07-01", "2014-08-01", "2014-09-01", "2014-10-01", "2014-11-01", "2014-12-01", "2015-01-01", "2015-02-01", "2015-03-01", "2015-04-01", "2015-05-01", "2015-06-01", "2015-07-01", "2015-08-01", "2015-09-01", "2015-10-01", "2015-11-01", "2015-12-01", "2016-01-01", "2016-02-01", "2016-03-01", "2016-04-01", "2016-05-01", "2016-06-01", "2016-07-01", "2016-08-

અપટી વગાડતામાં જ ફરી હેતા હતા. દાર્શનિક ગ્રંથોના સ્મૃતિ વર્ધમાન વાત વાતમાં જ મહત્વપૂર્ણ દાર્શનિક સિદ્ધાંત ચોતાના સાથીઓના ગળે ઉતારી હેતા હતા.

એક દિવસે તેઓ રાજમહેલના ચોથા મજલા પર એકાંતમાં વિચારમગ્ન બેઠા હતાં. એમના બાલ-સાથી એમને મળવા માટે આવ્યા અને માતા ત્રિશલાને પૂછવા લાગ્યા—‘વર્ધમાન ક્યાં છે’? ગૃહકાર્યમાં તક્ષીન માતાએ સહજ જ કહી દીધું ‘ઉપર’. બધા બાળકો ઉપર દોડી ગયા અને અને હાંફતાં હાંફતાં સાતમા મજલે પહોંચી ગયાં, પણ ત્યાં વર્ધમાનને જોયા નહીં. જ્યારે એમણે સ્વાધ્યાયમાં લીન રાજ સિદ્ધાર્થને વર્ધમાનના સંબંધમાં પૂછ્યું તો એમણે ગરદન ઊંચી કર્યા વિના જ કહી દીધું ‘નીચે’. માતા અને પિતાનાં પરસ્પર વિરોધી કથનો સાંભળીને બાળકો દ્વિધામાં પડી ગયાં. છેવટે તેમણે એક-એક મજલે શોધવાનું શરૂ કર્યું અને ચોથે મજલે વર્ધમાનને વિચારમગ્ન બેઠેલા જોયા. બધા સાથીઓએ ઠપકો હેતાં કહ્યું—‘તમે અહીં છુપાઈને દાર્શનિકો જેવી મુદ્રામાં બેઠા છો અને અમે સાતે મજલા ફરી વળ્યા.’ “માતાજીને કેમ ન પૂછ્યું?” વર્ધમાને સહજ પ્રશ્ન કર્યો. સાથીઓએ કહ્યું—‘પૂછવાથી તો બધી ગડબડ થઈ. માતાજી કહે છે—‘ઉપર’ અને પિતાજી ‘નીચે’. ક્યાં શોધવું? કોણ સાચું છે?’ વર્ધમાને કહ્યું—‘બેઠે સાચાં છે; હું ચોથા મજલે હોવાથી માતાજીની અપેક્ષા ‘ઉપર’ અને પિતાજીની અપેક્ષા ‘નીચે’ છે, કેમકે માતાજી પહેલે મજલે અને પિતાજી સાતમા મજલા પર છે. આટલું પણ નથી સમજતા? ઉપર-નીચેની સ્થિતિ સાપેક્ષ છે. અપેક્ષા વિના ઉપર-નીચેનો પ્રશ્ન જ નથી ઊઠતો. વસ્તુની સ્થિતિ ‘પર’થી નિરપેક્ષ હોવા છતાં પણ તેનું કથન સાપેક્ષ હોય છે.’ આ પ્રમાણે બાળક વર્ધમાન ગહન સિદ્ધાંતો બાળકોને પણ સહજ સમજાવી હેતા હતા.

તેઓ શાંત પ્રકૃતિના તો હતા જ, યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાં

કોઈ બીજાઓને કારણે વિરક્ત થયા ન હતા, એમની વિરક્તિ એમના અંતરની સ્વચ્છ વીનરાગ-પરિણતિનું પરિણામ હતું. તેથી એમનું દેશાઈ જવું અંબવિત જ ન હતું; દેશવાનું કોઈ કારણ જ ન હતું. તે મર્યાદાનો રાગ રહ્યા જ ન હતો એમાં તેઓ કેઈથી બંધાઈ શકાય અથવા બંધાયેલા રહી શકે.

તેઓ કોઈ બીજાઓના કલ્પપૂર્વક સાધુ થયા ઇંગતના ન હતા. ખરેખર તે તેઓ સાધુ થયા ઇંગતના ન હતા, બલકે સાધુના તેમનામાં પ્રગટ થઈ ગઈ હતી. એમનું ચિત્ત જગત પ્રત્યે સ્વભાવ ન હોતું, આત્મનિષ્ઠ હતું. દેશ-કાળની પરિસ્થિતિઓને ક્ષીણે એમણે પોતાની વાસનાઓનું દમન કર્યું ન હતું. એમને દમન કરવાની આવશ્યકતા પણ ન હતી, કેમકે વાસનાઓ આપમેળે જતન થઈ ગઈ હતી.

એમના સાધુ થવાનાં કારણોની તપાસ તે સમયની પરિસ્થિતિ-ઓમાં કરવી જઈ છે. એમનો વૈરાગ્ય પદોપક્રમી ન હતો. પરિસ્થિતિ-જન્ય વૈરાગ્ય પરિસ્થિતિઓ પૂરી થતાં સમાપ્ત થઈ જાય છે.

એમના આ નિઃશયને જાણીને લોકોનિઃ કંપેએ જાણી એમના આ કાર્યની પ્રશંસા કરી, એમની પંદ્રના કરી, બક્ષિત કરી. મંદ્રે જાણીને એમના દીકરા (નપ) મદ્યાપુરના મદાન કોલારની અવસ્થા પણ કરી.

પ્રણી દીકરા પ્રસંગનો મનોભાવ ખૂબ જ આશ્ચર્યાપૂર્ણ હતો. એમનું આ મદાનિકમણ મદાન શુદ્ધ હોવા છતાં શાળાની વીજાતને કારણે એમના નિઃકર્મતાં જોએને પીડાપાક થઈ શકું હતું. બાળાશની પાઠાળી કોણ હોયે એ નોંધવનાં માનવે જ્યેને એમાં મળેજે થઈ ગયો. જેમાંનાં વિષય શક્તિ હોવા છતાં વિષય માલોમોનાં પડેલા. કેમકે જ્યેની કાર્ય દેશકલિની ન હોતી, આત્મજન્યની હતી. પ્રાગ જગતને બલકે જાણની હતી. જે જાણની જ્યેને ન કલિત થાય તે જ જાણનાર્થ પાઠાળી હોયે. આ જાણમાં મંદ્રે પ્રસંગિક થઈ ગયો, જેને પ્રસંગિક થઈ ગયો જ્યેને એમને જે મંદ્રે મદાન કરાવી

સામે પોતાના દં-દન અને રેવનાની નૃત્યગમે આમ ગનગન થયો. પરંતુ શું થઈ શકે તેમ નહીં? ગમવાનની પાસની ઝોળી પાંચે માનવોએ ઉપાડી, પાનીની ઝેલોડી.

આ પ્રમાણે ગમવાન ત્રીસ વર્ષના ભરપોચામાં ગામડાર પદી દશમને દિવસે નસ-દિગંધાર થઈ રવાના થીંગિન થઈ ગયા. ગમવાન વર્ધમાનને બધાથી રાગ તરી પડ્યો હતો. ઝોળી ઝેમના સવળા નેશ છૂટી ગયા હતા. ઝેમણે બધાં નસાવણાંનો ન્યાય બુદ્ધિપૂર્વક, વિકલ્પપૂર્વક કરી લીધો; કેમકે તેમને ઝેમનાથી કાંઈ પ્રયોજન જ રહ્યું ન હતું. ઝેમણે બુદ્ધિપૂર્વક બધું છોડ્યું હતું, કાંઈ પલેટ્યું ન હતું. તેઓ સાધુ બન્યા નહીં, થઈ ગયા.

સાધુ બનવામાં વેશ બદલવો પડે છે, સાધુ થવામાં યુદ્ધ પોતે જ બદલાઈ જાય છે. પોતે બદલાઈ જવાથી વેશ પણ સહજ જ બદલાઈ જાય છે. વેશ બદલાઈ શું જાય, સહજ વેશ થઈ જાય છે, યથાજાત વેશ થઈ જાય છે; જેવો જન્મ્યો હતો તેવો રહી જાય છે, બાકી બધો છૂટી જાય છે.

ખરેખર તો સાધુનો કોઈ ફેસ (વેશ) જ નથી. બધા ફેસોનો ત્યાગ જ સાધુનો વેશ છે. ફેસ બદલવાથી સાધુતા નથી આવતી, સાધુતા આવવાથી ફેસ છૂટી જાય છે. યથાજાતરૂપ (નસ) જ સહજ વેશ છે, અન્ય બધા વેશ તો શ્રમસાધ્ય છે, ધારણ કરવા રૂપ છે. તે સાધુના વેશ હોઈ શકતા નથી કેમકે એમાં ગાંઠ છે, એમાં ગાંઠ બાંધવી અનિવાર્ય છે; સાધુતા બાંધન નથી, એમાં સર્વ બાંધનોનો અસ્વીકાર છે. સાધુનો કોઈ વેશ નથી હોતો, નસતા એ કોઈ વેશ નથી. વેશ એ તો સાજ-શણગાર છે, સાધુને સજવાની અને શણગારની કુરસદ જ ક્યાં છે? એને સજવાનો ભાવ જ આવ્યો ગયો છે. સજવામાં ‘હું બીજાઓને કેવો લાગું છું?’ એવો ભાવ મુખ્ય હોય છે. સાધુને બીજાઓથી પ્રયોજન જ નથી, તે તો જેવા છે તેવા છે. તેઓ પોતામાં એવા નિમગ્ન હોય છે કે જે બીજાને કંઈક નિમગ્નતામાં

કામ જ નથી. બીજા એમના સંબંધમાં શું વિચારે છે એની એને પરવા જ હોતી નથી. બધા વેશ શૃંગાર-સૂચક છે. સાધુને શૃંગારની આવશ્યકતા જ નથી. આથી એમને કોઈ વેશ હોતો નથી.

દ્વિગંબર કોઈ વેશ નથી, સંપ્રદાય નથી; વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. પણ આપણે વેશોને દેખવામાં એટલા આદતવાળા થઈ ગયા છીએ કે વેશ વિના વિચારી જ શકતા નથી. આપણી ભાષા વેશોની ભાષા થઈ ગઈ છે. એથી આપણે માટે દ્વિગંબર પણ વેશ થઈ પડ્યો છે. થઈ શું પડ્યો હોય-કહેવાવા લાગ્યો છે. બધા વેશોમાં કાંઈક ઉતારવાનું હોય છે અને કાંઈક પહેરવાનું હોય છે પણ આમાં તો છોડવાનું જ છોડવાનું છે. પહેરવાનું કાંઈ નથી. છોડવાનું પણ શું હોય, -છૂટી જવું હોય છે. અંતરમાં બધું જ છૂટી ગયું છે, શરીર પણ છૂટી ગયું છે; પણ બહારથી માત્ર વસ્ત્ર જ છૂટ્યાં છે, શરીર છૂટવામાં થોડો સમય લાગી શકે, તે પણ છૂટવાનું છે કેમકે તેના પ્રત્યે જે મમતા હતી તે તૂટી ગઈ છે. શરીર રહી ગયું છે તો રહી ગયું છે, બ્યારે છૂટશે ત્યારે છૂટી જશે, પરંતુ એની પણ ચિંતા છૂટી ગઈ છે.

મહાવીર મુનિરાજ વર્ધમાન નગર છોડીને વનમાં ચાલ્યા ગયા. પણ તેઓ વનમાં પણ ક્યાં ગયા છે? તેઓ તો પોતામાં ચાલ્યા ગયા છે, એમને વન સંબંધી પણ પોતાપણું ક્યાં છે? એમને વનવાસી કહેવા પણ ઉપચાર છે, કેમકે તેઓ વનમાં પણ ક્યાં રહ્યા છે? તેઓ તો આત્મવાસી છે. નથી એમને નગરથી પ્રેમ, નથી વનથી; તેઓ તો બેઠથી અલગ થઈ ગયા છે, એમને તો પરથી ભિન્નતા જ ભિન્નતા છે.

રાગી વનમાં જશે તો જૂંપડી બનાવશે, ત્યાં પણ ઘર વસાવશે, ગામ અને નગર વસાવશે; ભલે એનું નામ કેઈ પણ હોય, છે તો એ ઘર જ. રાગી વનમાં પણ મંદિરના નામે મહેલ વસાવશે, મહેલોમાં પણ ઉપવન વસાવશે. તે વનમાં રહીને પણ મહેલોને છોડશે નહીં, મહેલમાં રહીને પણ વન છોડશે નહીં.

અથા હતા. આ જાણું કેવી રીતે થયું, કોઠેને કાંઈ સમજમાં આવી રહ્યું ન હતું. કોઠે પોતાના આકર્ષમાં ગત થઈ રહ્યા હતા અને ચંદના પંદનામાં લીન હતી. જ્યેને તેા નિધિ મળી ગઈ હતી. જ્યેને ધ્યાન જ ન રહ્યું કે-હું જગત્પાનને જોજન માટે પદમારન તેા કરી રહી છું પણ ખવડાવીશ મું ? મું આવીના કોકેરામાં કોકેરાનો જાન ખવડાવીશ ? કેવલે તેા પદમારન કરી જ રીધું અને જ્યેમને મોઝ આદારની જામી મરુમિલ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ.

આ જાણું મું થયું ? કેવી રીતે થયું ? વિચારનારા વિચારતા જ રહ્યા અને ત્યાં તેા ચંદનાને દ્વારે જગત્પાનનો આદાર પણ થઈ ગયો. આકર્ષણોના જંદાર જગત્પાન વનમાં પાગલ માલ્યા ગયા. ચંદનાની પંદના સદૃશ થઈ ગઈ. જ્યેનાં જંધન કપાઈ ગયાં. આગળ જતાં આ જ ચંદના જગત્પાન મદાવીરના સંગોસદૃશમાં દીક્ષિત થઈને અશિક્ષિતોમાં ક્ષેષ સુખ મળુની જામી.

વીર પ્રજુના મરિમાની સામે-સામે ચંદનાના આચ્યની પ્રશંસા પણ સદૃશ થવા લાગી. ચારે અને ચીટ્ટે જામે આ જ ચર્ચા હતી. કોઈ કદી રહ્યું હતું—જંધન ત્યાં સુધી જંધન છે ત્યાં લગી જંધનની અનુભૂતિ હોય છે. જોકે પર્વાવમાં જંધન છે, તોપણ આત્મા તેા અજંધ-સ્વભાવી જ છે. અનાદિકાજથી આ અજ્ઞાની પ્રાણી અજંધ-સ્વભાવી આત્માને ખૂલીને ‘જંધન’ પર કેન્દ્રિત થઈ રહેલ છે. વાસ્તવમાં તેા જંધનની અનુભૂતિ જ જંધન છે. ખરેખર તેા ‘હું જંધાયેલ મું’—એ વિકલ્પથી જ આ શુભ જંધાયેલો છે. લૌકિક જંધન કરતાં વિકલ્પતું જંધન અધિક મજાનુત હોય છે. વિકલ્પતું જંધન તૂટી જાય તથા અજંધની અનુભૂતિ દૃઢપણે થઈ જાય તેા બદારનાં જંધન પણ સદૃશ તૂટી જાય છે. જંધનના વિકલ્પથી, સ્મરજીથી, મનનથી દીનતા-દીનતાનો વિકાસ થાય છે. અજંધની અનુભૂતિથી, મનનથી, ચિંતનથી સૂરતાનો વિકાસ થાય છે, પુરુષાર્થ સદૃશ જાગૃત થાય છે. પુરુષાર્થની જાગૃતિમાં જંધન ક્યાંથી ?

સાંજનો સમય હતો. હસ્ત અને ઉત્તર નક્ષત્રના મધ્યભાગમાં ચંદ્રમા આવી ગયો હતો. તે સમયે તેમણે આત્માના આશ્રયે પરિણામોની અત્યંત શુદ્ધિદશાની ઉપલબ્ધિ કરી. અત્યંત ઉચ્ચ પુરુષાર્થ દ્વારા અપ્રતિપાતી દાપકદ્રોણીનું આરોહણ કરી તેઓ શુદ્ધલધ્યાનમાં સ્થિત થઈ ગયા. આનંદનિમગ્નતાની અત્યંત ઉચ્ચતમ દશા દ્વારા અંતરમાં વિદ્યમાન રાક્ષસ રાગનો પાણુ અભાવ કરીને તેમણે પૂર્ણ વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરી લીધી. પૂર્ણ વીતરાગતા પ્રાપ્ત થતાંની સાથે જ અનન્તર સમયમાં તેમને પૂર્ણજ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) પણ પ્રાપ્ત થઈ ગયું.

હવે તેઓ પૂર્ણ વીતરાગી, સર્વજ્ઞ થઈ ગયા હતા, એથી ભગવાન કહેવાયા. મોક્ષરાગ-દોષરૂપી ગત્યુદ્ધોને સંપૂર્ણપણે છૂટી દેવાથી તેઓ સાચા મહાવીર બન્યા. એ જ સમયે તીર્થંકર નામના મહા પુરુષોદયથી તેમને તીર્થંકર પદની પ્રાપ્તિ થઈ અને તેઓ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના રૂપે પ્રખ્યાત થયા. અત્યાર સુધી તેઓ

વર્તમાન ભવ]

જવાનો અધિકાર છે. નાના-મોટા અથવા નાત-જાતના કે
ત્યાં લગી કે એમાં મુનિ-આર્જિકાઓ, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ,
ઓની સાથે-સાથે પશુઓને બેસવાની પણ વ્યવસ્થા
ઘણાં પશુ-પક્ષી પણ શાંતિપૂર્વક ધર્મ-શ્રવણ કરતાં હો
તીર્થ'કરોના સમવસરણમાં સર્વપ્રાણી સમભાવ મળી આ
અન્યત્ર હુલ્લ છે.

સમવસરણની રચના ખૂબ જ અદ્ભુત હોય છે.
પ્રવક્તા તીર્થ'કર જેવા મહાપુરુષ અને વ્યવસ્થાપક સ્વયં
એ સભાનું વર્ણન શબ્દોમાં સંભવિત નથી, તોપણ
સમવસરણની રચનાનું વિસ્તારથી વર્ણન આવે છે. જિજ્ઞાસુ
પોતાની વિશેષ જિજ્ઞાસા ત્યાંથી શાંત કરવી.

ઋગ્વેદના નદીના કિનારા પરના નજીકના બધા પ્રદેશ
ઘોષ દ્વારા રૂચના અપાર્થ ગર્ભ અને શ્રોતાઓનો વિશાળ
તીર્થ'કર ભગવાન મહાવીરની દિવ્ય-વાણી સાંભળવા
સભા-મંડપ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો, પણ ભગવાનની
નહીં. સમય પૂરો થતાં લોકો ઉદાસ થઈ ઘેર ચાલ્યા
ભગવાનનાં દર્શન મળવાનો પરમ સંતોષ હતો, પરંતુ
વાનો અવસર નહીં મળવાથી ઉદાસપણું પણ સહજ હો

આ બધું એક દિવસ જ ન બન્યું, એનું પુનરાવરણ
દિવસો સુધી થતું રહ્યું. જનતા એકઠી થતી પણ દિવ્ય-
નહીં. થોડા દિવસો પછી ભગવાનનો ત્યાંથી વિહાર થઈ
જનતા તૃપ્તાતુર જ રહી. એમનાં દિવ્ય પ્રવચનોનો લાભ એ

વિહાર થતાં જ સમવસરણ વિખરાઈ ગયું, પરંતુ
ભગવાન દોઢાઈ ગયા ત્યાં ફરી તરત જ સમવસરણની રચ

વિશાળ સમવસરણુ રચાયું અને અમર્યાદિત જન-સમુદાય પણ એમનાં દર્શન અને શ્રવણ માટે ઉપસ્થિત થયો, પણ ભગવાનનું મૌન તટ્યું નહીં. પાંસઠ દિવસો પૂરા થઈ ગયા હતા. ગામા શ્રોતાઓની સાથે સાથે મુખ્ય નિયામક સૌધર્મ ઇન્દ્રનું ધૈર્ય પણ સમાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. જોકે અત્યાર સુધી તેઓ જોટલા માટે નિશ્ચિત હતા કે સમય આવ્યે ભગવાન જરૂર જોલશે-કેમકે તેઓ તીર્થંકર કેવડી છે; તેમ છતાં ૬૫ દિવસની લાંબી અવધિએ એમને પણ બેચ કરી દીધા. એમણે પોતાના અવધિજ્ઞાનનો પ્રયોગ કરીને સર્વ કારણોની સમ્યક્ મીમાંસા કરી. ઉપસ્થિત જન-સમુદાયમાં ભગવાનના મુખ્ય શિષ્ય, જેમને ગણધર કહે છે તે બનવાની યોગ્યતા કોઈમાં ન દેખી. એમણે પોતાની દૃષ્ટિનો ફેલાવ વધુ વિશાળ કર્યો અને ઇન્દ્રભૂતિ નામના મહાન વિકાન પર જઈને એમની દૃષ્ટિ ફેંકાઈ ગઈ.

ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ વેદ-વેદાંગોના પારંગત વિકાન હતા. એમને પાંચસો શિષ્યો હતા. ઇન્દ્રે જ્યારે એ અનુભવ કર્યો કે ભગવાનની દિવ્ય-ધ્વનિને પૂરેપૂરી ધારણ કરવામાં અમર્થ અને એમના પદ-શિષ્ય બનવાને યોગ્ય ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ જ છે, ત્યારે તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના વેશમાં ઇન્દ્રભૂતિના આશ્રમે પહોંચ્યો.

ઇન્દ્રે ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમની સમક્ષ એક છંદ રજૂ કર્યો અને પોતાને મહાવીરના શિષ્ય હોવાનું દર્શાવતાં એનો અર્થ સમજવાની જિજ્ઞાસા પ્રગટ કરી. એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે :—

ત્રૈકાલ્યં દ્રવ્યપદ્કં, નવપદસહિતં, જીવપદકાય લેશ્યાઃ ।

પંચાન્યે ચાસ્તિકાયા, વ્રતસમિતિગતિર્જ્ઞાનચારિત્રભેદાઃ ॥

ઇત્યેતન્મોક્ષમૂલં ત્રિભુવનમહિતૈઃ પ્રોક્તમર્હદ્ધિરીશૈઃ ।

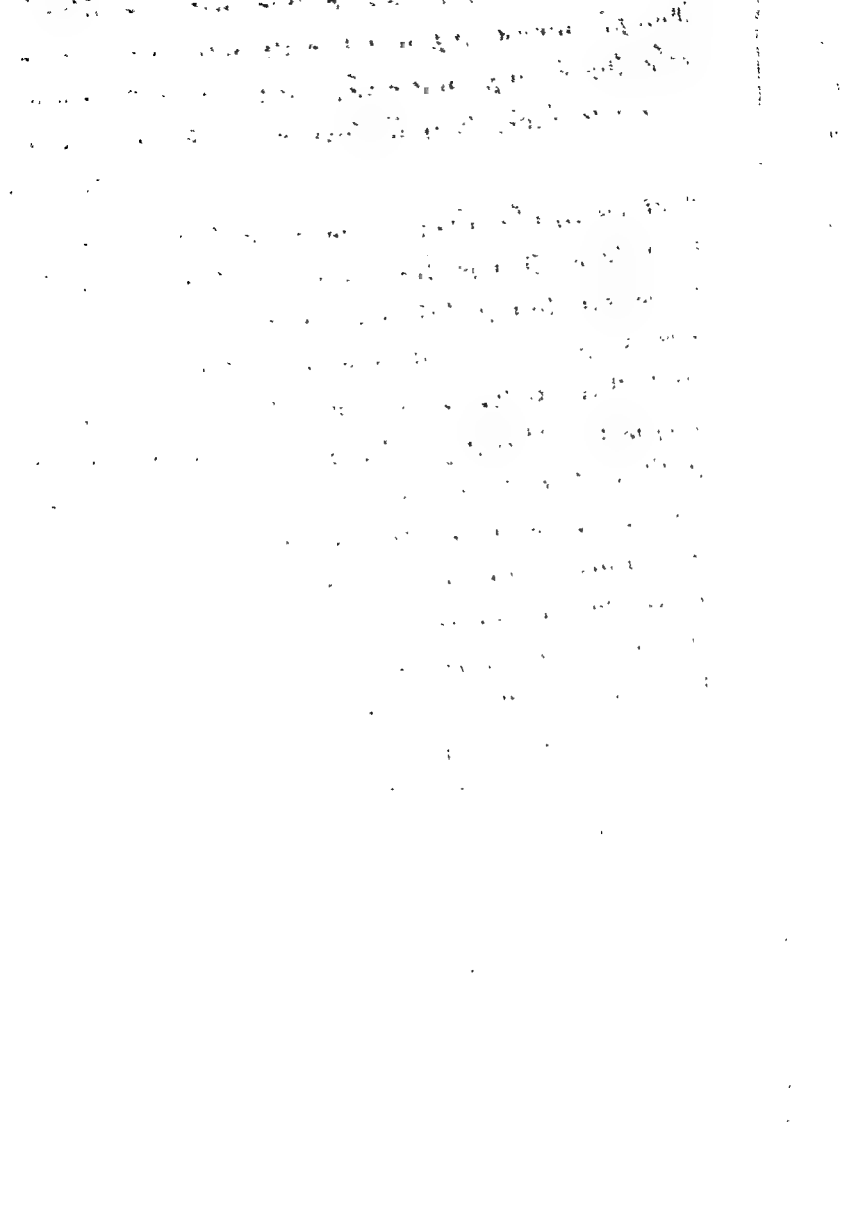
પ્રત્યેતિ શ્રદ્ધાતિ સ્પૃશતિ ચ મતિમાન્ યઃ સ વૈ શુદ્ધદષ્ટિઃ ॥

આ શ્લોક સાંભળીને આર્હત (જૈન) મતથી સર્વથા અપરિચિત ઇન્દ્રભૂતિ વિચારમગ્ન થઈ ગયા. તે વિચારવા લાગ્યા—તણ કાળ,

છ દ્રવ્ય, નવ પદાર્થ, પટકાય જીવ, પદ્ લેશ્યા, પંચોસ્તિકાય, વ્રત, સમિતિ, ગતિ, જ્ઞાન, ચારિત્ર—આ બધું શું છે? આ બધાની શું-શું પરિભાષાઓ છે, એના ભેદ-પ્રભેદ શું છે, આ બધાની જાણ-કારી-તો મને છે જ નહીં. શ્લોકનો એટલો જ અર્થ બતાવવાથી તો કામ ચાલશે નહીં કે દ્રવ્ય છ હોય છે, પદાર્થ નવ છે, જીવ છ કામના હોય છે, લેશ્યાઓ છ હોય છે. જો આ એનાં નામ પૂછે તો કેવી રીતે બતાવીશ? આ એની પરિભાષાઓ પણ પૂછી શકે છે. ત્યાં લગી આ બધાનું જ્ઞાન મને નથી ત્યાં લગી હું જ્ઞાને શું બતાવું? પણ ઇન્કાર પણ કેવી રીતે કરું, આ શું વિચારશે?

વૃદ્ધ પ્રાણીય વેશધારી ઇન્દ્રે એના ચહેરા પર થયેલ ચદ-ભિતરનો ક્ષપ્ત અનુભવ કર્યો અને એમની હુબતી રગને દબાવીને યોદ્યા કેમ, શું વિચારમાં પડી ગયા? શું મારે મહાન વિક્રામ ઇન્દ્રભૂતિના દરવાજેથી પણ નિરાશ થઈ પાછા ફરવું પડશે? આ વાક્યથી ઇન્દ્ર-ભૂતિના અભિમાન ઉપર ઘા પડ્યો, પરંતુ પોતાના તત્સંબંધી અજ્ઞાનને અભિમાનમાં દબાવીને ઇન્દ્રભૂતિએ કહ્યું—આ સંબંધમાં હું તમારા શુદ્ધ સાથે જ અર્થા કરીશ. ચાલો, તેઓ ક્યાં છે? હું તેમની પાસે આવું છું. અને તેઓ ચાલી નીકળ્યા. આગળ-આગળ વૃદ્ધ પ્રાણીય (ઇન્દ્ર) અને પાછળ-પાછળ પોતાના પાંચસો શિષ્ય-સમુદાય સાથે ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ.

ઇન્દ્રભૂતિને સદ્ગર્ભ પ્રાપ્તિનો સમય પાડી ગયો હતો. સાથે જ ભગવાનની દિવ્ય-ત્વનિ ખરવાનો સમય પણ આવી ચૂક્યો હતો. સમવસરણની તજીક આવતાં જ એમના વિચારોમાં કઠોરતાનું સ્થાન કેમળતાએ લઈ લીધું. સમવસરણના દ્વાર પર આવેલા માનસ્તાંભ તરફ દેખતાં જ એમનું અભિમાન ગળી ગયું અને એમનો અંધકાર ખલાસ થઈ ગયો. તેઓ વિનમ્ર ભાવે સમોસરણમાં પહોંચ્યા, ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં, અને બહારના નિશાળ વૈભવ અને એની

જાનવાળા મહાત્માના, જાનવાળા જાનવાળા.

હે જિનેન્દ્ર ! આપની મહાત્મા જાણ દેખાઈ નથી, ને આપનો
તે પછી નથી, જેને તો આપે દેશ તેની પેલાંને જ સંપૂર્ણ પછી
જાણે દેશ છે. આપની મહાત્મા તો અત્યંત અત્યંત અત્યંત
જેજાઈ છે.

આપનો મહિમા આ અત્યંત અત્યંત પછી વિજ્ઞાનીની નથી, અને
આપ જોઈતા માટે પછી મહાત્મા નથી કે જોઈતા જોઈતા અત્યંત અને દેવ
તેણે કોઈ કોઈ આપનો અત્યંતમાં નવમમતા છે. આપનો આપણા
અમલ, જાનવાળા વિના મરીતની સિધ્ધિ પછી અને અત્યંત અત્યંત
પછી તે આપની મહાત્મા માનતો નથી, જેમકે જે જાણવાળા તો
જાણવાળા છે, અને આપ પછી આપી શકે છે.

આપનો મહિમા તો આપનો અત્યંત પેલાની છે. તે અત્યંત
અત્યંત વિના આપની અત્યંત અને પદમ પીતરાની જાય છે. ન
કેઈની પેલી, ન કેઈની દેવ વિદ્યાની અને જાણ મનિ અમલાય.

મહિમા તો અનંત છે જ, પરંતુ અજ્ઞાનીઓના અજ્ઞાનનો મહિમા પણ અનંત છે, નહીં તો તેઓ આ પ્રકારનો વ્યવહાર કેમ કરત ?

હે પ્રભો ! જે વ્યક્તિ આપના આ વીતરાગી-સર્વજ્ઞ સ્વભાવને સારી પેઠે જાણી લે છે-જોખણી લે છે તે પોતાના આત્માને પણ જાણી લે છે-જોખણી લે છે અને એનો મોહ (મિથ્યાત્વ) અવશ્ય નાશ પામે છે. તે આત્મા-મુખી પુરુષાર્થ વડે આદિત્ય મોહનો પણ કમશા નાશ કરતો જાય છે અને કાળાંતરે તે પણ વીતરાગી બની જાય છે. એના સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષ નષ્ટ થઈ જાય છે. તે લોકા-લોકનો જ્ઞાતા થઈ જાય છે, તે સ્વયં વીતરાગી સર્વજ્ઞ બની જાય છે.^૧

હે પ્રભો ! જેના ક્ષયોપશમ જ્ઞાનમાં વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતાનું સાચું સ્વરૂપ આવી ગયું, તે નિશ્ચિતપણે ભવિષ્યમાં પૂર્ણ વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરશે. સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન તો અનંત મહિમાવાંત છે જ, પરંતુ જેના જ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞતાનું સ્વરૂપ આવી ગયું તેનું જ્ઞાન પણ જોછા મહિમાવાળું નથી, કેમકે તે સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાનું બીજ છે. સર્વજ્ઞતાની શ્રદ્ધા વિના પર્યાયમાં સર્વજ્ઞતા પ્રગટ થતી નથી.

હે પ્રભો ! આપને લોકો જુદાં જુદાં નામોથી પુકારે છે, પણ એ બધાં જ નામ આપની મહાનતા ધારણ કરવામાં અસમર્થ છે. આપનું વિરાટ વ્યક્તિત્વ એમાં સમાતું નથી.

હે ભગવન્ ! અમે લોકો આપને વર્ધમાન કહીએ છીએ, પરંતુ વર્ધમાન તો તેને કહે છે કે જે નિત્ય વૃદ્ધિગત હોય. આપે તો પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી લીધી છે, એથી વધવાનો પ્રશ્ન જ રહ્યો નથી; વધવાવાળા તો અપૂર્ણ છે.

એ પ્રમાણે આપને સન્મતિ પણ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ આપ તો કેવળજ્ઞાની હોવાથી મતિજ્ઞાનથી રહિત છો, પછી સન્મતિ કેવી રીતે હોઈ શકે ? સન્મતિ અને કુમતિ તો મતિજ્ઞાનના ભેદો

છે. તેવી જ રીતે વીર, અતિવીર અને મહાવીર નામોથી પણ જે ભાવને લોકો વ્યક્ત કરે છે; હે પ્રભો! આપનું વિરાટ વ્યક્તિત્વ એ શબ્દોમાં સમાતું નથી. આપના વિરાટ વ્યક્તિત્વને વ્યક્ત કરવાવાળા શબ્દો ભાષામાં છે જ નહીં. ઠીક જ છે, આજ લગી શું કોઈ એવો પણ ઘડો બન્યો છે જેમાં સાગર સમાઈ જાય? સાગરના જેવું આપનું વિરાટ વ્યક્તિત્વ ભાષાદ્વયી ગાગરમાં આવી શકતું નથી.

હે પ્રભો! આપને આ નામો ત્યારે આપવામાં આવ્યાં હતાં જ્યારે આપ વીતરાગ-સર્વજ્ઞ ન હતા. જેવી રીતે પાંચ વર્ષના બાળક માટે બનાવવામાં આવેલ કપડાં એ જ બાળકની પચીસ વર્ષની પ્રૌઠ અવસ્થામાં એને જ પહેરાવી શકાતાં નથી, તે એની વિરાટતા પોતામાં સમેટી શકતાં નથી; તેવી જ રીતે આપનાં બચપણ અને અદ્વય અવસ્થામાં રાખવામાં આવેલ નામો આપના વીતરાગ, સર્વજ્ઞ અને હિતોપદેશીવાળા મહાન વ્યક્તિત્વને કેવી રીતે ધારણ કરી શકે?

આ નામ તો આપના અતંત મહિમાને વ્યક્ત કરવામાં સમર્થ છે જ નહીં, મારી પાસે પણ એવા કોઈ શબ્દો નથી જેના દ્વારા આપના ગુણોનું વર્ણન કરી શકાય. આપનો મહિમા વચનાતીત છે, તે જ્ઞાન-ગમ્ય છે, તે જાણી શકાય છે, કહી શકાતો નથી.

તે પ્રભો! કેટલાક લોકો કહે છે કે વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા અંગતિન જ નથી, તો આપ વીતરાગી અને સર્વજ્ઞ કેવી રીતે હોઈ શકો છો? સામાન્ય સર્વજ્ઞસિદ્ધિ વિના વિશેષ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ કેમ મેળવે? તે જિનેન્દ્ર! વીતરાગતા-સર્વજ્ઞતા અસંભવિત નથી, કેમકે દોષ (અજ્ઞાતિ) અને આવરણ (જ્ઞાનાવરણાદિ) ઘટે-વધે છે. જે ઘટે-વધે છે તે જિનેન્દ્ર દિવ્ય સમામ પાત્ર થઈ શકે છે. તે દોષ અને આવરણ ના પડતાં નમામ થઈ ગયાં છે; એથી આપ પૂર્ણ વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ થઈ ગયાં છે.

હે જિનેન્દ્ર ! સૂક્ષ્મ, અંતરિત અને દુરવર્તી પદાર્થો કોઈને કોઈના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના વિષય પણ અવશ્ય હશે, કેમકે તે અનુમાન-જ્ઞાન દ્વારા જાણવામાં આવે છે. જે અનુમાન દ્વારા જાણવામાં આવે છે, તે કોઈને કોઈના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના વિષયો પણ હોય જ છે. એથી સર્વજ્ઞતા અસંભવિત નથી.'

હે પ્રભો ! તે સર્વજ્ઞતા આપમાં પ્રગટ થઈ ગઈ છે. આપની વાણીરૂપી અમૃત-વર્ષાની રાહ આખો સમુદાય એવી વ્યાકુળતાથી જોઈ રહ્યો છે, જેમ આપાદ માસ વીતી જવા છતાં પણ વરસાદ નહીં થતાં જોડતો વરસાદની રાહ જુઓ છે. આપાદ મહિનો પૂરો થઈ ગયો છે. પ્રભો ! અમૃત-વર્ષા ધાઓ, એ જ સૌની ભાવના છે—જેનું પાન કરીને જગત તત્ત્વનો મર્મ સમજી શકે અને આપની પ્રત્યક્ષાદિ-પ્રમાણોથી અખાધિત, અવિરોધમયી વાણીથી સર્વજ્ઞતાનો નિર્ણય કરીને આત્મહિત કરી શકે.

સૌથી સુખદ આશ્ચર્ય તો સૌને એ થયું કે ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ સ્તુતિમાં લીન હતા અને વીર પ્રભુની દિવ્ય-ધ્વનિ ખરવા માંડી હતી. ઓઠાર-ધ્વનિ પ્રસારિત થઈ રહી હતી, એમાં આત્માનું સ્વરૂપ વિશદ રૂપથી પ્રતિપાદિત થઈ રહ્યું હતું. અમૃત વરસી રહ્યું હતું. સમસ્ત શ્રોતાગણ આનંદ-મગ્ન થઈને એમાં તદ્દખોળ થઈ રહ્યો હતો. એમની એ જ દશા થઈ રહી હતી જે ખૂબ રાહ જોયા પછી અણીદ્ર મેઘ-વર્ષા થતાં જોડતોની થાય છે. એ સૌભાગ્યશાળી દિવસ હતો શ્રાવણ વદી એકમ. એ દિવસે ભગવાનના ઉપદેશનો આરંભ થયો હતો. એથી આજે પણ આખા ભારતવર્ષમાં તે દિવસે વીર-શાસન જયંતી મનાવવામાં આવે છે.

ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમની સાથે તેમનો શિષ્યગણ પણ મહાવીરના માર્ગ પર આવી ગયો હતો. ગૌતમ પોતાની યોગ્યતાથી મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય અને પ્રથમ ગણધર બન્યા.

ભારતી નથી ?

સમાધાન:-એવો જ સ્વભાવ છે. અને સ્વભાવ બીજાઓ દ્વારા પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય નથી હોતો, કેમકે જો સ્વભાવમાં જ પ્રશ્ન થી લાગે તો કોઈ વ્યવસ્થા જ બની શકશે નહીં.

એના પછી ભલે જનોને પ્રાણ પુરુષોદયથી એમનો વિહ કાશી, કાશ્મીર, કુરુ, મગધ, કૌશલ, કામરૂપ, કચ્છ, કલિંગ કુરુખંડલ કિષ્કિંધા, મલ્લદેશ, પાંચાલ, કેરલ, ભદ્ર, ચેદિ, દશાણુ વંગ, અંગ, આન્ધ્ર, કુશીનગર, મલય, વિહર્, ગૌણ વગેરે અને સ્થાનો પર થયો.^૧

આ પ્રમાણે તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરનો સંપૂર્ણ ભારત વર્ષમાં લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી ધર્મોપદેશ અને વિહાર થતો રહ્યો એમના વિહારની અધિકતાને લીધે ભારતનો એક ખૂણ મોટો જમીનનો ભાગ જ 'બિહાર' ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો, બિહાર પ્રાંતનાં કેટલાંય મોટાં-મોટાં નગરો એમના નામ પર વસ્યાં. બિલાસ્થળ વર્ધમાન, વીરભૂમિ એમના નામ પરથી જ વસેલાં નગરો છે. એમના ચિહ્નના નામ પરથી પણ સિંહભૂમિ નગર વસ્યું છે.

એમનો વિહાર જ્યાં પણ થતો ત્યાં એમનો ઉપદેશ પ્રતિહિત

૧ કાશ્યાં કાશ્મીરદેશે કુરુપુ ચ મગધે કૌશલે કામરૂપે
કચ્છે કાલે કલિંગો જનપદમહિતે જાંગલાંતે કુરાદૌ ।
કિષ્કિંધે મલ્લદેશે સુકૃતિજનમનસ્તોપદે ધર્મઘૃષ્ટિ
કુર્વન્ શાસ્તા જિનેન્દ્રો વિહરતિ નિયતં તં યજેઽહં ત્રિકાલમ્ ॥
પાંચાલે કેરલે વાઽમૃતપદમિહિરોભદ્ર ચેદિ દશાર્ણ-
વંગાંગાન્ત્રોલિકોશીનગર મલયવિદર્ભેષુ ગૌડે સુસહ્યે ।
શીતાંશુ રશ્મિજાલાદમૃતમિવ સમાં ધર્મપીયૂષધારા
મિચન્ યોગાભિરામઃ પરિણમયતિ ચ સ્વાન્તઃશુદ્ધિ જનાનામ્ ॥

—પ્રતિષ્ઠાપાઠ ૯-૬ ૫. (તીર્થંકર વર્ધમાન, પૃષ્ઠ ૬૭)

સવારે, બપોરે અને સાંજે ત્રણ વાર છ-છ ઘડી થતો હતો. જે પ્રમાણે સૂર્યોદય થતાં રાતનો ગહન અંધકાર આપમેળે વિલીન થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે વીર પ્રભુના દિવ્ય-ઉપદેશ વડે જન-જનના મનમાં વ્યાપ્ત વિકાર અને અજ્ઞાન-અંધકાર વિલીન થવા લાગ્યા. જ્યાં પણ એમનો વિહાર અને ઉપદેશ થતો ત્યાંનાં રાજા-પ્રજા સર્વ પ્રભાવિત થતાં અને હજારો લોકો એમના ભક્ત અને અનુયાયી બની જતા. પ્રતિદિન હજારો લોકો મહાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા, સેંકડો વ્રત ધારણ કરતા તથા એકદમ આધ્યાત્મિક વાતાવરણ બની જતું હતું.

એમના ઉપદેશોના પ્રભાવથી આખા દેશનું વાતાવરણ અહિંસા-મય થઈ ગયું. ધર્મના નામે ચાલતી હિંમત, આડંબર ગુરુ-દ્વાંલિકતા અને પાખંડ સ્વયં અંડિત થઈ ગયાં. જોકે એમના ઉપદેશમાં ગંભીર તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન થતું હતું, શૂદ્ધ રહસ્યો સગળવવામાં આવતાં હતાં છતાં એમનો ઉપદેશ એ પ્રકારે થતો હતો કે સૌ પોતપોતાની ભાષામાં સમજી જતા હતા. એમના ઉપદેશને દિવ્ય-ધ્વનિ કહેવામાં આવે છે.

દિવ્ય-ધ્વનિમાં સ્વાભાવગત સ્વતંત્રતાની ચેતણાની સાથે-સાથે પર્યાયમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ માટે સ્વાવલંબનનો માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો. રંગ-રાગ અને ભેદથી ભિન્ન નિજ શુદ્ધાત્મા પર દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત કરવી એ જ સ્વાવલંબન છે. સ્વતંત્રતા પોતાના સામર્થ્ય વડે જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અનન્ત સુખ અને સ્વતંત્રતા ભીખમાં મળી જાય એવી વસ્તુઓ નથી અને તે ખીબની શક્તિ વડે જ પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી.

ભગવાન મહાવીરની વાણીમાં જે કંઈ આવ્યું તે કંઈ નવું સત્ય ન હતું. સત્યમાં નવા-જૂનાનો ભેદ કેવો? એમને જે કંઈ કહ્યું તે સદાચી છે, સનાતન છે. એમણે સત્યની સ્થાપના નહીં, ઉદ્ધારન કર્યું છે.

- * દરેક આત્મા સ્વતંત્ર છે, તેની કોઈને આધીન નથી.
- * બધા આત્માઓ અમાન છે, તેની નાના ખોટા નથી.
- * દરેક આત્મા અતંતજ્ઞાન અને સુખગામ છે. આપ ક્યાંય બધાર આવતું નથી.
- * આત્મા જ નહીં, દરેક પદાર્થ સ્વયં પરિણમનશીલ છે. એ પરિણમનમાં અન્ય પદાર્થોનો કોઈ હસ્તક્ષેપ નથી.
- * દરેક છવ પોતાની ભૂલને હીને જ દુઃખી છે અને પોતે પોતા ભૂલ સુધારીને સુખી થઈ શકે છે.
- * પોતાને નહીં જોખખવો એ જ સૌથી મોટી ભૂલ છે, ત પોતાના સાચા સ્વરૂપને સમજવું એ જ પોતાની ભૂલ સુધાર ખરાખર છે.
- * ભગવાન કોઈ બુદ્ધા નથી હોતા, જો સાચી દિશામાં પુરુષાર્થ તો દરેક છવ ભગવાન થઈ શકે છે.
- * પોતાને જાણે, પોતાને જોખખો, અને પોતામાં સમાઈ જાઈ ભગવાન ખની જશો.
- * ભગવાન જગતના કર્તા-હર્તા નથી, તે તો જગતના મ જ્ઞાતા-દેષ્ટા છે.
- * જે આખાય જગતને જાણીને એનાથી સંપૂર્ણ અલિપ્ત વીત રહી શકે અથવા સંપૂર્ણપણે અપ્રભાવિત રહીને જાણી શકે તે ભગવાન છે.

લગવાનના નિર્વાણના સમાચાર મળતાં દેવોએ આવીને મહાન ઉત્સવ કર્યો, એને નિર્વાણોત્સવ કહે છે. પાવાનગરી પ્રકાશથી ગળ-હળી ઊઠી. જેમ કાળી નાગણ કોઈને ડસીને ઊલટી થઈ જાય છે ત્યારે એનો કાળો ભાગ નીચે દળાઈ જાય છે અને નીચેનો સફેદ ભાગ ઉપર આવી જાય છે, તેમ જ જાણે કાળી રાત્રિરૂપી નાંગણે વીર પ્રભુને આપણી પાસેથી છીનવી લીધા છે, ડસી લીધા છે; એથી જાણે તે ઊલટી થઈને પ્રકાશમયી થઈ ગઈ છે.

એ સમજમાં આવતું નથી કે આ હીપાવલીને પ્રકાશનું પર્વ કહેવું કે અંધકારનું, એણે આપણા વીર પ્રભુને આપણી પાસેથી છીનવી લીધા છે. પરંતુ એમને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું હતું, તેથી લોકો શોકમગ્ન હોવા છતાં હર્ષાયમાન હતા. બધાની સ્થિતિ પોતાની પુત્રીને સુયોગ્ય વર સાથે વિદાય આપતી મમતામયી માતા જેવી થઈ રહી હતી. હર્ષમય શોક અને શોકમય હર્ષના આ પવિત્ર પ્રસંગનું વર્ણન શબ્દોમાં અવર્ણનીય છે.

તીર્થંકર લગવાન મહાવીરનો સવારે નિર્વાણ થયો અને એ જ દિવસે સાંજે એમના મુખ્ય શિષ્ય ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ ગણધરને પૂર્ણજ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) ની પ્રાપ્તિ થઈ. આ કારણે આ દિવસ બમણો મહિમાવંત થઈ ગયો. લગવાન મહાવીરના વિયોગથી દુઃખી ધર્મ-પ્રજાને કેવળી ગૌતમ મળતાં કાંઈક આશ્વાસન મળ્યું. શોકાતુર જનતાનો શોક કાંઈક ઓછો થયો.

હીપાવલીનું મહાન પર્વ લગવાન મહાવીરના નિર્વાણોત્સવ અને ગૌતમ ગણધરના કેવળજ્ઞાન-કલ્યાણકના રૂપે ઊજવવામાં આવે છે. લગવાન મહાવીરના નિર્વાણ દિવસથી એક સંવત્ પછી ચાલી જેને વીર નિર્વાણ સંવત્ કહે છે, અને તે આજે પણ જૈનોમાં ખૂબ ખૂબ પ્રચલિત છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે તીર્થંકર લગવાન

મહાવીરના વર્તમાન જાવમાં એટલી વિવિધતા અને સ્વ-હિતર નથી એટલી એમના પૂર્વજયોમાં મળી આવે છે. એમના વર્તમાન જાવમાં એમના આધ્યાત્મિક જીવનનો ઉત્તરાર્ધ સમય વિદ્યારૂપ જણાઈ આવે છે.

જન્મથી આત્મજ્ઞાની જાણક વર્તમાનને આપણે જાણવાથી જ ધીર-ગંભીર અને આત્મનિષ્ઠ લોકો બનીએ. રાજ-કાજ વગેરે લીકિટ કાર્યોમાં એમની રૂચિ જ ન હતી. જાણ જગતથી એકદમ કપાઈ ગયા સમાન રાજકુમાર વર્તમાન પોતાના અન્યતર્જનમાં જ મગ્ન રહેતા હતા. એમને ન વંશવધી પ્રેમ હતો. ન વિપવ-ભોગોની ઇચ્છા હતી.

એકે તેઓ ત્રીસ વર્ષ સુધી પરમાં રહ્યા, પણ રહ્યા ન રહ્યા બરાબર. એમનું મન પરમાં કદી પણ એટલું જ નહીં. યુવાની એમને પણ આવી હતી, પણ એમના હૃવનમાં યૌવનાઓ આવી શકી નહીં, કેમકે એમનામાં યૌનેષણ જ ન હતી. એમને યૌવનથી કેઈ આકર્ષણ ન હતું, ત્યારે તો તેઓ ત્રીસ વર્ષના ભરયૌવનમાં વૈરાગી બનીને, વીતરાગી થવા વનમાં ચાલી નીકળ્યા તથા મૌન ધર્મ ગયા. તેઓ ગયા તે ગયા, પાછા ક્યાં જ નહીં, મૌન થયા તે થયા, પછી કેઈ આવે ત્યાં સુધી બોલ્યા જ નહીં ત્યાં સુધી પોતાનું પ્રાપ્ત્ય ન પ્રાપ્ત થયું.

ત્યારે તેઓ પૂર્ણ વીતરાગી અને સર્વજ્ઞ થયા ત્યારે એમની વાણી પ્રગટ થઈ. વીર-દિમાયલથી પવિત્ર જિનવાણી-ગંગા પ્રવાહિત થઈ અને ત્રીસ વર્ષ સુધી વહેતી રહી. ગૌતમ ગણધર વગેરે અનેકોએ એમાં રૂબડી મારી, નિમગ્ન થઈને અપૂર્વ શાંતિ અને આનંદ પ્રાપ્ત કર્યા.

બધાને હિતકારી એમનો દિતોપદેશ એક તીર્થ બની ગયો. તેઓ પોતે તો ત્યાં જ, એમના પવિત્ર ઉપદેશથી બીજા પણ લાગ્યો જાવ-સાગરથી પાર હિતર્યા, હિતરવાનો માર્ગ મેળવી ગયા. સર્વોદય

જેના વિમળ ઉપદેશમાં,
સૌના ઉદયની વાત છે.

સમભાવ સમતાભાવ જેનો,
જગતમાં વિખ્યાત છે.

જેણે બતાવ્યું જગતને,
પ્રત્યેક કણ સ્વાધીન છે.

કર્તા ન ધર્તા કોઈ છે,
આણુ-આણુ સ્વયંમાં લીન છે.

આત્મા બને પરમાત્મા,
હો શાન્તિ આખા દેશમાં.

છે દેશના-સર્વોદયી,
મહાવીરના સંદેશમાં.

સર્વોદય તીર્થ

તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરનું તીર્થ સર્વોદય તીર્થ છે. એમણે એ કોઈ પર્યતના શિખર ઉપર કે નદીના કિનારા ઉપર બનાવ્યું ન હતું. એમનો ઉપદેશ જ એમનું તીર્થ છે, એમની વાણી જ તીર્થ છે અને તેઓ તીર્થંકર છે. એમણે વસ્તુનું જે અનેકાન્તાત્મક સર્વોદય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમાં વસ્તુ-સ્વતંત્રતાને સૌથી અધિક મહત્ત્વનું સ્થાન છે. એમની દિવ્ય-વાણીમાં માત્ર જનજનની સ્વતંત્રતાની જ ઘોષણા નથી થઈ, પરંતુ રજકાનુ-રજકણની સ્વતંત્રતાનો ઘોષનાદ શ્રવ્યો છે.

વિશ્વનો દરેક પદાર્થ પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે, તે પોતાના પરિણમનનો સ્વયં કર્તાદર્તા છે, એના પરિણમનમાં પરનો સંયમાત્ર પણ દક્ષ દોષ નથી.

કર્તાવાદનો એમણે સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. કર્તાવાદના નિષેધથી એમનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ નથી કે કોઈ શક્તિમાન ઈશ્વર જગતનો કર્તા નથી, પરંતુ એ પણ છે કે કોઈપણ દ્રવ્ય કોઈ બીજા દ્રવ્યનો કર્તાન્દર્તા નથી. કોઈ એક મહાન શક્તિને આધાર્ય જગતનો કર્તાન્દર્તા માનવો એક કર્તાવાદ છે, તો પરસ્પર એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યનો કર્તાન્દર્તા માનવો અનેક કર્તાવાદ છે.

આ વિશ્વ અનાદિ-અનન્ત છે, એને ન તો કોઈએ બનાવ્યું છે અને ન તો કોઈ એનો વિનાશ કરી શકે છે, તે સ્વયંસિદ્ધ છે. વિશ્વનો દ્વીય સર્વધા નાશ થતો નથી, માત્ર પરિવર્તન થાય છે; તે પરિવર્તન કોઈ કોઈ વાર નહીં, પણ નિરંતર થયા કરે છે.

આ આખુંય વિશ્વ પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં નિત્ય છે અને નિત્ય હોવા છતાં પણ પરિવર્તનશીલ છે. એ નિત્ય-અનિત્યાત્મક છે, એની નિત્યતા સ્વતઃસિદ્ધ છે અને પરિવર્તન એનો સ્વભાવગત ધર્મ છે. નિત્યતાની જેમ અનિત્યતા પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, પ્રત્યેક વસ્તુ

સત્ સ્વરૂપ છે. સત્ ઉત્પાદન-વ્યય-ધ્રોવ્યથી સુખ્ત હોય છે.^૧ ઉત્પાદ
અને વ્યય પરિવર્તનશીલતાનું નામ છે અને ધ્રોવ્ય નિત્યતાનું.
પ્રત્યેક પદાર્થ ઉત્પાદન-વ્યય-ધ્રોવ્યથી સુખ્ત છે, એથી તે દ્રવ્ય છે.
દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયવાણું હોય છે.^૨ જે દ્રવ્યના પૂરા ભાગમાં
અને સમસ્ત પર્યાયોમાં રહે તેને ગુણ કહે છે, તથા ગુણોના
પરિણમનને પર્યાય કહેવામાં આવે છે.

છ દ્રવ્ય

આ વિશ્વ બીજું કંઈ મુદ્દું નથી, છ દ્રવ્યોના સમુદાયને જ
વિશ્વ કહે છે.^૩ તે છ દ્રવ્યો આ પ્રમાણે છે—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ,
અધર્મ, આકાશ અને કાળ. જીવ ત્રિવાયનાં બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો
અજીવ છે. આ પ્રમાણે આ આખું જગત ત્રિદ્વ-અત્રિદ્વિદાત્મક છે.
જીવ દ્રવ્ય અનંત છે અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય એના કરતાં પણ અનંત-
ગણાં છે. ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ દ્રવ્ય એક-એક છે.^૪ કાળ
દ્રવ્ય અસંખ્યાત છે.^૫

જ્ઞાન-દર્શન-સ્વભાવી આત્માને જીવ દ્રવ્ય કહે છે.^૬ જેમાં સ્પર્શ,
રસ, ગંધ અને વર્ણ હોય તે પુદ્ગલ છે.^૭ જે કંઈ ઇન્દ્રિયો દ્વારા
દેશ્યમાન જગત છે તે બધું પુદ્ગલનું જ પરિણમન છે, એથી પુદ્ગલ
જ છે. સ્વયં ગતિ કરતાં જીવ અને પુદ્ગલોને ગમનમાં જે સહકારી
(નિમિત્ત) કારણ છે તે ધર્મ દ્રવ્ય છે. ગતિપૂર્વક (સ્વયં) સ્થિતિ

૧ ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યયુક્તં સત્ ।-તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૫, સૂત્ર ૩૦.

૨ ગુણપર્યાયવદ્દ્રવ્યમ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૫, સૂત્ર ૩૮

૩ હાદયાનુપ્રેક્ષા, ગાથા ૩૯

૪ આ આકાશાદેકદ્રવ્યાણિ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૫, સૂત્ર ૬

૫ તે કાલાણુ અસંસદન્વાણ । દ્રવ્યસંગ્રહ, ગાથા ૨૨

૬ ક્વયોગો લક્ષણમ્ । સ દ્વિવિધોઽષ્ટચતુર્થેદઃ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૨, સૂત્ર ૮-૯

૭ સ્પર્શમગન્ધચર્ણચન્નઃ પુદ્ગલાઃ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૫, સૂત્ર ૨૩

કરવાવાળાં હવે અને પુરુષોત્તમે સ્થિતિમાં જે સદમર્શી (નિમિત્ત) હરણુ છે, તે અર્થમાં દ્રવ્ય છે. જ્યાં દ્રવ્યોને સ્વયમાદનમાં આકાશ દ્રવ્ય અને પરિવર્તનમાં કાચ દ્રવ્ય નિમિત્ત છે.^૧

પરંતુ દ્રવ્ય અને અર્થમાં દ્રવ્યનું વર્ણન જેવડામાં જેનદર્શનમાં જ છે. અન્ય દર્શનમાં નથી. હોયમાં પરંતુ અર્થમાં કાચ દર્શન, મલ, મિદાન, આચાર, પુણ્યપાપ વગેરે અર્થમાં પ્રતિબિંબિત છે પરંતુ આ સર્વોચ્ચ સ્તીર્ષા કાંઈ પ્રયોજન નથી. જે જેકે સ્વતંત્ર દ્રવ્યો છે, જે હોયનું હોયમાં નવમાં લેવાની જેમ આત્મ છે. જેનદર્શનમાં પરંતુ, અર્થમાં, આકાશ અને કાચ દ્રવ્યોનાં પ્રતિપાદન હવે અને પુરુષોત્તમ પ્રમાણમાં જલુ જ ચોડું મયું છે. મરણ કે જેનદર્શનના પ્રતિપાદન અને કિપદેશનો મુખ્ય તેનું સખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો તાકા છે.

પ્રસિદ્ધ જોનાચાર્ય સમન્વત્તરે પર્થની પરિવાપા કાષ્ટ કરતાં કહ્યું છે:—“ જે પ્રાણીઓને સંસારદુઃખમાંથી કાઢીને ઉત્તમ મુખમાં લઈ આવે, તે જ મર્થ છે.”^૨

પ્રતિપાદનનું કેન્દ્રમિદુ

સંસારમાં જેટલા હવે છે તે જ્યાં મુખ્ય કંઈ છે અને દુઃખથી ઉદે છે. આ જ કાચ છે કે જ્યાં તીર્થકરોએ દુઃખ તર કરવાવાળો અને સુખ ઉપરા કરવાવાળો સદુપદેશ જ લીધો છે. તીર્થકર મહાવીરના કિપદેશનો તેનું પશુ આધિ, આધિ અને ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ લાગી સંતમ પ્રાણીઓને મુક્તિનો માર્ગ બતાવવાનો હતો. મુક્તિનો માર્ગ અર્થાત્ દુઃખોથી મુક્તિનો ઉપાય, પિત્રાદેશી મુક્તિનો ઉપાય. આથી જિતવાળીમાં જેટલું અને જે કાંઈ કથન છે તે જાણુ આ દિગ્દેશી છે. કે દ્રવ્ય, સાત રાત્ર્ય, નવ પદાર્થરૂપ જે કાંઈ

૧ (ક) દ્રવ્યસંપત્તિ, ગાથા ૧૭ થી ૨૧ (ખ) પ્રવચનસાર, ગાથા ૧૭૩-૩૪
૨ સંસારદુઃખવાઃ સત્વાત્ત્વો યો યત્યુત્તમો મુખે । રત્નકરંડ પ્રાવકાચાદ, મ્ત્રોક ૨

કચન છે તે દુઃખ, દુઃખનાં કારણો, સુખ અને સુખનાં કારણોને ધ્યાનમાં રાખીને જ કરવામાં આવ્યું છે.

છ દ્રવ્યોમાં જીવ સિવાય પાંચ અજીવ દ્રવ્યો તો ન હોય છે અને એમને સુખી થવાનો પણ કદીય પ્રશ્ન નથી, કેમકે એમનામાં ચેતનતા જ નથી. સુખ-દુઃખ ચેતનને જ હોય છે, કેમકે તે ચેતનની જ અનુભૂતિઓ છે. પાંચ અજીવ દ્રવ્ય અચેતન હોવાથી સમજતાં પણ નથી, તેથી તેમને સમજાવવાનો પ્રશ્ન પણ નથી, એમને સમજવું પણ નથી, કેમકે સમજ તો સુખી થવા માટે જોઈએ; એમને સુખી થવાનો પ્રશ્ન જ નથી. સમજવું એ સંસારી જીવો માટે છે, કેમકે તેઓ દુઃખી છે અને તેમને સુખી થવું છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ દ્રવ્ય આ જીવ માટે ન તો દુઃખનાં કારણો જ છે, ન સુખનાં. આ કારણને લીધે જ એમનું પ્રતિપાદન અત્યંત સંક્ષેપમાં થયું છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્ય તેવીસ પ્રકારનું હોય છે, પરંતુ પાંચ પ્રકારની પુદ્ગલ-વર્ગણાઓનો સંયોગ જ જીવની સાથે થતો જોવામાં આવે છે. તે પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—આહાર વર્ગણા, લાપા વર્ગણા, મનો વર્ગણા, તૈજસ વર્ગણા અને કાર્માણુ વર્ગણા. જિનાગમમાં સંસારી આત્મા સાથે એક-સ્ત્રેત્રાવગાહ રૂપે સંબંધ રાખવાવાળાં પાંચ પ્રકારનાં શરીરોનું વર્ણન છે:—ઔદારિક, વૈક્રિયક, આહારક, તૈજસ અને કાર્માણુ. એમાંથી ઔદારિક, વૈક્રિયક અને આહારક શરીર આહાર વર્ગણાથી બને છે. તૈજસ વર્ગણાથી તૈજસ શરીર અને કાર્માણુ વર્ગણાથી કાર્માણુ શરીરની રચના થાય છે. મનો વર્ગણાથી મનની રચના થાય છે અને લાપા વર્ગણા શબ્દરૂપ પરિણમીને લાપાનું રૂપ લે છે. એથી પુદ્ગલનું જે વર્ણન જિનાગમમાં મળી આવે છે, તેમાં સૌથી વધારે વર્ણન આ પાંચ પ્રકારના પુદ્ગલોનું જ છે.

ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશોનું કેન્દ્રિંગિદુ આત્મા છે, એથી આત્મતત્ત્વના પ્રતિપાદન માટે પરદ્રવ્યોનું જેટલું અને જે કથન

અન્યથા તે સેવક અને તે જ મુલ્ય કોમળી વાળીને મળવપણી
 બાબતે. એમને પ્રતિપાદન તેમ જીવને અનુભવ માટે છે એ, અને
 અન્યથા કોમળી પ્રતિપાદન માટે જીવ (અનુભવ)ને અનુભવ માટે
 જ છે. એને અનુભવ ક્રિયા તે અનુભવ અનુભવ છે. અને આ
 અનુભવ તે અને જીવને આપેને એમાં સમાવી લેવા છે, અને છે,
 અને આપેને એમાંથી મુક્ત છે અને જીવને, આપણા જીવને આપેને
 એમાં આપ લે છે. અને આપેને એને એમ છે અને અને
 આપેને એને આપ લે છે, આપે આપ છે.

સીમના અનુભવની પ્રતિપાદન વિશેની આ મુલ્ય પણ છે,
 એને અનુભવ ક્રિયા એમના પ્રતિપાદનના વાળવપણીને પ્રત્યે, આપે
 એમવિત નથી.

૩૩

પુણ્યકની પાંચ પ્રકારની વર્ણવણીમાં જે પ્રકારે વર્ણવે છે,
 તે અનુભવનાં એવા અનુભવનાં મોડાવાદેય આદિ વિશેની બાબતો
 વિનિમ્ન પાંચેને અથવા કમંદુપે વર્ણવેલી લખ છે. પ્રકારે વર્ણવેલા
 આ કમંદુપે વર્ણવેલાને કમંદુપે છે છે. તે આ પ્રકારનાં એવા
 છે—અનુભવ, અનુભવ, એવીય, એવીય, આપ, આપ, આપ
 અને અનુભવ. એવા પણ અનુભવ એવે ૧૨૮ છે એવું વિશ્વવ
 પદ્યને એમઅનુભવ કમંદુપે, અનુભવને વર્ણવે તેમાં વિવરણ છે.

અનુભવનાં એવા અનુભવનાં મોડાવાદેય આદિ વિશેની
 બાબતે આપણે છે છે. આ પ્રકારે કમંદુપે અનુભવ કમંદુપે અને

૧ પુણ્ય વચ્ચે આપે અનુભવને વર્ણવે

૨ કોમળીને વર્ણવે વિનિમ્નનાં અનુભવને ૧

અનુભવ વર્ણવેલાને કમંદુપે અનુભવને ૧

—પુણ્યવર્ણવિવરણ, સીમ ૧૨.

૩ મોમમટનાં કમંદુપે, આપે ૮

ભાવકર્મના લેહથી એ પ્રકારનાં હોય છે.

જીવ અને પુદ્ગલ (કર્મ-નોકર્મ) અનાદિકાળથી એકરૂં જોવાં થઈ રહ્યાં છે.^૧ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ (પુદ્ગલ કર્મ) ઉદયે જીવને મોહ-રાગ-દ્વેષ (ભાવકર્મ) થાય છે અને મોહ-રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવ ધર્તા આત્મા સાથે દ્રવ્ય કર્મોનો સંબંધ ધાય દ્રવ્યકર્મ જ્યાં એક તરફ ભાવકર્મ માટે નિમિત્ત બને છે, ત્યાં બીજી તરફ નોકર્મના સંયોગનું કારણ (નિમિત્ત) પણ બને સ્થૂળ દેહ વગેરે સંયોગી પદાર્થોને નોકર્મ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ અને દેહાદિ નોકર્મની સ્થિતિ બનતી રહે છે અને આત્મા દુઃખી થયા કરે છે. જીવની આ દુઃખ-શવસ્થાનું નામ જ સંસાર છે. એનાથી મુક્ત થવાનું નામ છે મોક્ષ અને મુક્ત થવાના ઉપાયને મોક્ષમાર્ગ કહે છે.

તીર્થંકર મહાવીરની દિવ્ય-વાણીનો એકમાત્ર પ્રતિપાદ (વિષય) આ મોક્ષમાર્ગ જ છે. એમની વાણીમાં આના સિવાય બીજું કંઈપણ શોધવું એ બ્યર્થ છે.

ધર્મતીર્થ

બેભાના આ વિવેક જ એમનું ધર્મતીર્થ છે, જેને આચાર્ય તત્ત્વચંદ્રે 'મર્ચંદય તીર્થ' કહ્યું છે.^૨ સર્વનો ઉદય જ સર્વોદય છે. અવસા જેના સૌને જન્મનિર્મી સમાન તક પ્રાપ્ત થાય, કદેક નિર્મિત નોંધવા પડે પામ કરી શકે, સૌને પૂર્ણ સુખી અને જાતી વચ્ચે ના પૂર્વ અધિકાર હોય, તે જ સિદ્ધાંત સર્વોદય છે. આ

^૧ અવતરણ કર્મકાંડ, ગાથા ૪.

^૨ મર્ચંદયતીર્થનું અર્થ-કર્મ, સર્વોદયકર્મ જ વિશ્વોદયોદયમ્ ।

મર્ચંદયતીર્થનું અર્થ-કર્મ, સર્વોદય તીર્થમિત્ત તીર્થ ॥

અર્થમાં તીર્થકર મહાવીરે પ્રતિપાદિત કરેલ અને અનાદિકાળથી ભક્તી પ્રકાર ગાળ્યો આવતો જિન-શિવદાન વાસ્તવિક સર્વોદય તીર્થ છે, કેમકે એમાં સર્વમેષ્ટ પદ પણ કોઈ વ્યક્તિ વિશેષ (ધર્માર) માટે મુરશિય નથી. કોઈપણ આત્મા જિનાગમમાં દર્શાવેલા મુક્તિમાર્ગ પર ગાલીને પરમાત્મા બની શકે છે, પરમપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સર્વ કુલ સમજાવ જેવો જિનાગમમાં દર્શાવેલો છે તેવો અન્યત્ર દુર્લભ છે. સમાનતા જ સર્વોદયનો મૂળ આધાર છે. મહાવીરની વાણીમાં સ્વતંત્રતાની સામે સમાનતાને પણ મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન પ્રાપ્ત છે. એમના સર્વોદય તીર્થના વસ્તુસ્વતંત્રતા અને સમાનતા આ બં પ્રમુખ હોય-સ્તંભ છે જેના પર રચાદાદ કૌશીમાં અભિવ્યક્ત અનેકાન્તાત્મક વસ્તુસ્વરૂપ સૂર્ય અને ચંદ્રની જેમ પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે અને અહિંસાત્મક આચરણની પવિત્ર ગંગામાં પ્રવાહિત થઈને અપરિચ્છિન્ના આનંદ-સાગરમાં લહેરાઈ રહ્યું છે.

તીર્થકર જનવાન મહાવીરે દર્શાવેલું ધર્મતીર્થ અથવા મુક્તિનો માર્ગ શું છે?—એ જ આ ખંડનો મૂળ પ્રતિપાદ વિષય છે.

ધર્મ શું છે ?

વસ્તુના સ્વસ્થાપને ધર્મ કહે છે. જે વસ્તુનો જે સ્વભાવ છે, તે જ તેનો ધર્મ છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે ધારણ કરે છે અથવા જેના વડે ધારણ કરવામાં આવે છે તે ધર્મ છે. દરેક વસ્તુને તેનો સ્વભાવ જ ધારણ કરે છે અથવા દરેક વસ્તુ પોતાના સ્વસ્થાપને જ ધારણ કરે છે, એથી તે સ્વભાવ જ તે વસ્તુનો ધર્મ છે.

જાન, દર્શન, આચિત્ર, ધર્મ, સુખ વગેરે અનંત ગુણોનો પિંડ જ આત્મા છે, તેઓ જ આત્માને ધારણ કરે છે અથવા આત્મા જ તેમને ધારણ કરે છે; તેથી તે જ આત્મ-ધર્મ છે. આ પ્રમાણે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ વગેરે પુદ્ગલના ગુણો છે, તેઓ જ તેને ધારણ કરે છે અથવા પુદ્ગલ જ તેમને ધારણ કરે છે; તેથી તેઓ જ પુદ્ગલના ધર્મ છે.

શુભોની સાથે શુભોનું પરિણામ પણ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. તે પરિણમન જે પ્રકારનું જેવામાં આવે છે. સ્વભાવને અનુકૂળ પરિણમનને સ્વભાવ પર્યાય અને પ્રતિકૂળ પરિણમનને વિભાવ પર્યાય કહે છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તો ધર્મ છે જ, સ્વભાવને અનુકૂળ પરિણમન હોવાને લીધે સ્વભાવ પર્યાયને પણ ધર્મ કહે છે.

કેમકે અહીં આત્માને સુખ-શાંતિ પ્રાપ્ત કરાવવાવાળા ધર્મની જ અર્થા અપેક્ષિત છે, તેથી મહાવીરે દર્શાવેલ ધર્મ માત્ર ‘ધર્મ’ નહીં, ‘આત્મ-ધર્મ’ છે; કે જે મોક્ષમાર્ગ છે, હુઝોથી છૂટવાનો ઉપાય છે. વસ્તુનો ત્રિકાળી સ્વભાવ તો હમેશાં વિદ્યમાન છે જ, એને શું છોડવો, શું પ્રાપ્ત કરવો ? એને તો જાણવો છે, સમજવો છે. અજ્ઞાની આત્મા આજ સુધી તેને સમજ્યો નથી, તેની શ્રદ્ધા કરી નથી, એનો અનુભવ કર્યો નથી.

આત્મ-સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ એકમાત્ર કર્તવ્ય છે. સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી, આશ્રય કરવાથી જે સ્વભાવ-પર્યાય પ્રગટ થાય છે તે જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ધર્મ છે, એને જ પ્રાપ્ત કરવો છે. તે રતનત્રયસ્વરૂપ છે. આત્માનો સ્વભાવ મૂળથી આત્મ-ધર્મ છે અને એની સન્મુખ થઈને શ્રદ્ધા કરવી, જાણવું અને એમાં જ રમી જવું, જમી જવું, સમાઈ જવું—એ સ્વભાવ-પર્યાયરૂપ ધર્મ છે; જેને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર કહે છે, રતનત્રય ધર્મ કહે છે, મુક્તિનો માર્ગ કહે છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વામી મહાશાસ્ત્ર તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં લખે છે :—

“સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” । ૧ । ૧ । સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ત્રણેયની એકરૂપતા જ મુક્તિનો માર્ગ છે.

એને ધર્મ ઘોષિત કરતાં આચાર્ય સમન્તલક્ષ કહે છે :—

“સદ્દૃષ્ટિજ્ઞાનવૃત્તાનિ, ધર્મે ધર્મેશ્વરા વિદુઃ ।

યદીયપ્રત્યનીકાનિ, ભવન્તિ ભવપદ્ધતિઃ” ॥”

ધર્મના ઈશ્વર તીર્થ'કર દેવ કહે છે—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર જ ધર્મ છે અને એનાથી વિપરીત સંસાર-દુઃખોને વધારવાવાળાં મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર અધર્મ છે.

શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર આત્માના ગુણો છે. એમનું સ્વ-ભાવપરિણમન કેમકે: સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર છે. સ્વભાવને અનુકૂળ પરિણમન હોવાથી તે ધર્મ છે, સુખનાં કારણ છે અને સુખરૂપ છે. મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર કેમકે: એ જ ગુણોનું વિભાવ પરિણમન છે; એથી તે અધર્મ છે, દુઃખરૂપ અને દુઃખનાં કારણ છે.

આત્મા અથવા સાત તત્ત્વ સંજ્ઞાથી વિપરીત માન્યતા (શ્રદ્ધા)ને મિથ્યાદર્શન, વિપરીત જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાદર્શન—મિથ્યા-જ્ઞાનથી યુક્ત, કપાય અને વિષયરૂપ પ્રવૃત્તિને મિથ્યાચારિત્ર કહે છે.

ધ્યાનમાં રહે કે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ત્રણેય અલગ-અલગ સુક્તિનો માર્ગ નથી, પરંતુ ત્રણેયની એકતા જ સુક્તિનો માર્ગ છે. સુક્તિનો માર્ગ ત્રણ નથી, એક છે, અને તે ત્રણેયની એકતારૂપ જ છે. આ ત્રણેય આત્મસ્વરૂપ જ છે, કેમકે આત્મ-સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે સમ્યગ્દર્શન, આત્મસ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન કરવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને આત્મસ્વરૂપમાં લીન થવું તે જ સમ્યક્-ચારિત્ર છે.^૧

સમ્યગ્દર્શન

જીવાદિ તત્ત્વાર્થોનું સાચું શ્રદ્ધાન જ સમ્યગ્દર્શન છે.^૨ જીવ, અજીવ, આત્મત્વ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વાર્થ

૧ દર્શનમાત્મવિનિશ્ચિતિરાત્મપરિજ્ઞાનમિષ્યતે વોધઃ ।

સ્થિતિરાત્મનિ ચારિત્રં કૃત્ત યતેભ્યો ભવતિ વન્યઃ ॥

—પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય, શ્લોક ૨૧૬.

શુભોની સાથે શુભોનું પરિણમન પણ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. તે પરિણમન જો પ્રકારનું જોવામાં આવે છે. સ્વભાવને અનુકૂળ પરિણમનને સ્વભાવ પર્યાય અને પ્રતિકૂળ પરિણમનને વિભાવ પર્યાય કહે છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તો ધર્મ છે જ, સ્વભાવને અનુકૂળ પરિણમન હોવાને લીધે સ્વભાવ પર્યાયને પણ ધર્મ કહે છે.

કેમકે અહીં આત્માને સુખ-શાંતિ પ્રાપ્ત કરાવવાવાળા ધર્મની જ ચર્ચા અપેક્ષિત છે, તેથી મહાવીરે દર્શાવેલ ધર્મ માત્ર ‘ધર્મ’ નહીં, ‘આત્મ-ધર્મ’ છે; કે જે મોક્ષમાર્ગ છે, દુઃખોથી છૂટવાનો ઉપાય છે. વસ્તુનો ત્રિકાળી સ્વભાવ તો હમેશાં વિદ્યમાન છે જ, એને શું છોડવો, શું પ્રાપ્ત કરવો? એને તો જાણવો છે, સમજવો છે. અજ્ઞાની આત્મા આજ સુધી તેને સમજ્યો નથી, તેની શ્રદ્ધા કરી નથી, એનો અનુભવ કર્યો નથી.

આત્મ-સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ એકમાત્ર કર્તવ્ય છે. સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી, આશ્રય કરવાથી જે સ્વભાવ-પર્યાય પ્રગટ થાય છે તે જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ધર્મ છે, એને જ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. તે સતતત્રયસ્વરૂપ છે. આત્માનો સ્વભાવ મૂળથી આત્મ-ધર્મ છે અને એની સન્મુખ થઈને શ્રદ્ધા કરવી, જાણવું અને એમાં જ રમી જવું, ગમી જવું, ગમણું જવું—એ સ્વભાવ-પર્યાયરૂપ ધર્મ છે; તેને સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર કહે છે, સતતત્રય ધર્મ કહે છે, મુક્તિનો માર્ગ કહે છે.

આ માર્ગ વિનાસ્વામી મહાશાસ્ત્ર તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં લખે છે :—

“સત્યચરિત્રતાત્ત્વાચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” । ૧ । ૧ । ૧ । સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ત્રણેયની એકરૂપતા જ મુક્તિનો માર્ગ છે.

તેને ધર્મ કહેવામાં આવેલાં કર્મો આત્માની સમન્તભદ્ર કહે છે :—

“સદ્ધર્મસ્તત્ત્વાચારિત્રતા, ત્રયો મોક્ષમાર્ગ ચિદ્ધ” ।

સત્યચરિત્રતા, સત્યચરિત્રતા, સત્યચરિત્રતા ॥ ”

તેડે ઉપસુંક્ત પરિભાષાઓ ઉપર-ઉપરથી એતાં અલગ-અલગ પ્રવીણ થાય છે, પરંતુ હિતગ્રામી વિચાર કરવામાં આવતાં બાધાઓ એક જ અભિપ્રાય છે. એ જુદાં જુદાં જ્ઞાનો પર જુદાં જુદાં અનુભવોની રમણપદ્ધતિ અને પ્રકરણને અનુસરીને કહેવામાં આવેલી છે. આચાર્યકૃત્ય પદ્ધતિપ્રવર દેવદશમસ્કન્ધે આ બધા પર વિસ્તારથી વિચાર કરીને એમનું પ્રયોજન સ્થળ જ્યાં એમનામા મુદ્ધિગમ્યિત સમન્વય પ્રસ્તાપિત કરેલો છે.^૧

અભ્યર્ચનની પ્રાપ્તિ માટે જીવાદિ સાત અવયવા નવ તત્ત્વોથી અને દેવ-શાસ્ત્ર-શુરના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન અને યત્ન આપર્યક છે. સાચે જ સ્વપર-લેહવિજ્ઞાનપૂર્વક આ-માનુષ્યુત્તિ પણ અત્યંત આપર્યક છે. અભ્યર્ચનનાં જુદાં-જુદાં લક્ષણો-એમાંથી એકને મુખ્ય અને બીજાને ગૌણ કરીને બતાવવામાં આવ્યાં છે. તરૈક લક્ષણુમા તેડે કેઈ એકને મુખ્યપણે લેવામાં આવ્યું છે છતાં તેમાં ગૌણપણે બીજાં બધાં આવી જાય છે, કેમકે તે બધાંય પરસ્પર ભેદયોક્તાં છે. જેમકે સાત તત્ત્વોમાં દેવ-શાસ્ત્ર-શુર આ પ્રમાણે ગણિત ધર્મ જાય છે :—મોક્ષ તત્ત્વને પ્રાપ્ત આત્મા જ દેવ અને સંવર-નિર્જરા તત્ત્વને પ્રાપ્ત આત્મા જ શુદ્ધ છે તથા દેવ અને શુરની વાદી જ શાસ્ત્ર છે, એથી સાત તત્ત્વોનું સાચું સ્વરૂપ જાણવાથી દેવ-શાસ્ત્ર-શુરનું જ્ઞાન ધર્મ જાય છે. એ જ પ્રમાણે સાત તત્ત્વોમાં આત્મતત્ત્વ આવી જ જાય છે, એથી સ્વપર-લેહવિજ્ઞાન અને આત્માનુભૂતિ પણ ગણિત ધર્મ જાય છે. આ પ્રમાણે અન્ય પરિભાષાઓમાં મંદિત કરી શકાય છે.

મુદ્ધિના માર્ગમાં અભ્યર્ચનનું સ્થાન સૌથી અધિક મહત્ત્વ-પૂર્ણ છે. આ મુદ્ધિ-મહેત્વની પ્રથમ સીડી છે, એના વિના જ્ઞાન અને ચારિત્ર અભ્યર્ચ દોવાનું સંભવિત નથી.^૨ જે પ્રમાણે બી વિના વૃક્ષની

^૧ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ, પાનું ૩૨૫-૩૨.

^૨ મોક્ષમહાલકી પરચમ સીડી, ત્રા પિત જ્ઞાન-ચરિત્રા ।

સમ્યક્તા ન લહે, સો વંશન, ધારો અન્ય પવિત્રા ॥

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને ક્ષણાગમ સંલવિત નથી; તે જ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન વિના સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને ક્ષણાગમ (મોક્ષ) થવાં સંલવિત નથી.^૧ સમ્યગ્દર્શન ધર્મનું મૂળ છે. જે એનાથી ભ્રષ્ટ છે તે ભ્રષ્ટ જ છે, એને મુક્તિની પ્રાપ્તિ સંલવિત નથી.^૨

અધિક શું કહીએ? જે મહાન પુરુષો ભૂતકાળમાં મોક્ષ ગયા છે અને ભવિષ્યમાં જશે, એ બધો સમ્યગ્દર્શનનો જ મહિમા છે.^૩ તેથી એ યોગ્ય જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—“પ્રાણીઓને આ જગતમાં સમ્યગ્દર્શન સમાન હિતકારી અને મિથ્યાદર્શન સમાન અહિતકારી બીજું કંઈ નથી.”^૪

જીવ તત્ત્વ

જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવી આત્માને જીવ તત્ત્વ કહે છે. આત્મામાં જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય, શ્રદ્ધા, ચારિત્ર આદિ અનંત ગુણ છે. બધા ગુણોમાં નિરંતર પરિવર્તન થયા કરે છે જેને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. પર્યાયની મુખ્યતાથી આત્માના ત્રણ ભેદ કરવામાં આવે છે બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા અને પરમાત્મા.

૧ વિદ્યાવૃત્તસ્ય સંભૂતિસ્થિતિવૃદ્ધિફલોદયાઃ ।

ન સન્ત્યસતિ સમ્યક્ત્વે વીજાભાવે તરોરિવ ॥

—સ્તનકરંડ આવકાચાર, શ્લોક ૩૨.

૨ દંરાણ મદ્ટા મદ્ટા દંસણમદ્ટસ્સ ણત્થિ ણિન્વાણં ।

—અષ્ટપાકૃડ (દર્શનપાકૃડ), ગાથા ૩

૩ કિં વદ્ધુણા મણિણં જે સિદ્ધા ણરવરા ગણ કાલે ।

સિદ્ધિહરિ જે વિ મવિયા, તંજાણહ સમ્મમાહણ્યં ॥

—અષ્ટપાકૃડ (મોક્ષપાકૃડ), ગાથા ૮૮.

૪ ન સમ્યક્ત્વસમં કિંચિત્કાલ્યે ત્રિજગત્યપિ ।

નિગોડશ્યથ મિથ્યાત્વસમં નાન્યત્તનુભૂતામ્ ॥

—સ્તનકરંડ આવકાચાર, શ્લોક ૩૪.

જેને નવ તત્ત્વોનું સાચું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાન નથી અને જેને આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી તથા જે શરીરાદિ અણુવ પદાર્થો અને રાગાદિ રૂપ આસ્રવાદિ પદાર્થોમાં પોતાપણું માને છે અને એનો કર્તા બને છે, તે આત્મા જ બહિરાત્મા છે.

જે આત્મા ભેદવિજ્ઞાનના બળથી આત્માને દેહાદિક અને રાગાદિકથી ભિન્ન જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવી બાણે છે, માને છે અને અનુભવ કરે છે, તે જ્ઞાતા દષ્ટા સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા જ અંતરાત્મા કહેવામાં આવે છે.

આ જ અંતરાત્મા ગૃહસ્થાવસ્થા ત્યાગીને, શુદ્ધોપયોગરૂપ મુનિધર્મ અંગીકાર કરી, નિઃસ્વભાવ સાધન વડે આત્મતદ્બલીનતાની પરમ અવસ્થામાં પૂર્ણ વીતરાગી થઈને, સર્વજ્ઞતાને પ્રાપ્ત કરી લે છે ત્યારે પરમાત્મા બની જાય છે.^૧

બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મ દશામાં નિત્ય પરિવર્તનશીલ પરંતુ સદા વિદ્યમાન, દેહથી ભિન્ન એક ચેતન તત્ત્વ છે. એમાં જે પરિવર્તનશીલ તત્ત્વ છે એ તો આસ્રવ-બંધ, પુણ્ય-પાપ, સંવર-નિર્જરા અને ભોક્ષતત્ત્વ છે અને જે ત્રણે અવસ્થાઓમાં વિદ્યમાન સામાન્ય જ્ઞાનાદિરૂપ સ્થિર તત્ત્વ છે, તે આત્મતત્ત્વ અથવા જીવતત્ત્વ છે.

આ આત્માને અન્ય દ્રવ્યોથી ભિન્ન જોવો (શ્રદ્ધાવો) એ જ નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે. આ આત્મા પોતાના શુણ્ણ-પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત રહેવાવાળો, શુદ્ધનય વડે એકત્વમાં નિશ્ચિત કરેલો પૂર્ણ જ્ઞાનધન છે. આ આત્મા સમ્યગ્દર્શનમયી છે, તેથી નવ તત્ત્વોની સંતતિ છોડીને એકમાત્ર આ જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે.^૨ જોકે આ આત્મા

૧ વિશેષ બાણકારી માટે બુઝો :-

સમાધિશતક : પૂજ્યપાદઃ અષ્ટપાદુઃ (ભોક્ષપાદુઃ) : કુંઠકુંઠ.

૨ એકત્વે નિયતસ્ય શુદ્ધનયતો ધ્યાપ્તુર્યવસ્યાત્મનઃ

પૂર્ણજ્ઞાનધનસ્ય દર્શનમિદ્દ દ્રવ્યાન્તરેભ્યઃ પૃથક્ ।

સમ્યગ્દર્શનમેતદેવ નિયમાદાત્મા ચ તાવાનયં

તન્મુક્ત્વા નવતત્ત્વસંતતિસિમામાત્માયમેકોસ્તુ નઃ ॥ —સમયસાર, ક્ષેપ ૬.

મનુષ્ય વગેરેને જીવ જ કહેવામાં આવે છે-જ્યારે હાથી, ઘોડો, ાય, મનુષ્ય પર્યાય; અસમાનજાતીય પર્યાય હોવાથી જીવ અને દ્વંજલ (અજીવ) નો સંયોગ છે. ભેદ-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી વિચારતાં ાથી, ઘોડા અને મનુષ્યનું શરીર-સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણવાળાં દ્વંજલથી બનેલું હોવાથી અજીવ છે અને તે શરીરમાં વિદ્યમાન જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવી આત્મા જીવ છે. દેહ અને જીવને એક માનવો મજ્જાન છે,^૧ તથા જીવ અને અજીવની ભિન્નતા જાણવી એ જ જીવ અને અજીવ તત્ત્વનું સાચું જ્ઞાન છે.

દેહ (અજીવ) થી આત્મા (જીવ) ને ભિન્ન નહીં જાણવાને બિંધે બહિરાત્મા શરીરની ઉત્પત્તિ થતાં પોતાની ઉત્પત્તિ અને શરીરનો નાશ થતાં પોતાનો નાશ થવો માની લે છે.^૨ તથા જે જાણવા-અવારૂપ આત્માનાં કાર્ય છે તેને શરીરના અંગરૂપ ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય માની લે છે. જીવ અને અજીવનું સાચું જ્ઞાન થવા માટે જેઠી ભેન્નતા જાણવી અને શરીરાદિથી ભિન્ન આત્મામાં પોતાપણું થવું તથા શરીરાદિમાં કર્તૃત્વચુદ્ધિનો અભાવ થઈને એનાથી ભિન્ન આત્માની અનુભૂતિ થવી એ અત્યંત આવશ્યક છે.

આત્મવ-બંધ તત્ત્વ

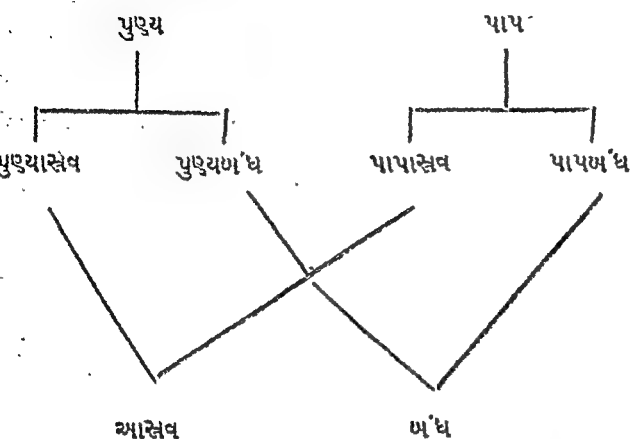
આત્મામાં ઉત્પન્ન થવાવાળા મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવ અને એમનું નિમિત્ત પામીને પુદ્ગલની કાર્માણુવર્ગાણુઓનું સ્વયં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પરિણમવું એ આત્મવ છે. એના જે ભેદ છે-દ્રવ્યાત્મવ અને સાવાત્મવ. આત્માના જે ભાવોનું નિમિત્ત પામીને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ આવે છે, કર્મરૂપ પરિણમે છે તે મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ ભાવોને સાવાત્મવ

૧ દેહ જીવકો એક ગિને વહિરાતમ તત્ત્વ મુખા હૈ ।

— ૭૬૯૯, ગોષ્ઠ દાસ. ૭-૬ ૪.

૨ તન ઉપજાત અપત્તી સ્પષ્ટ જ્ઞાન, તન નશત આપકો નાગ માન ॥

થાય છે એ નિમ્નલિખિત ચાર્ટથી સહેલાઈથી સમજી શકાય છે:—

શુભ ભાવોથી પુણ્યસત્ત્વ અને પુણ્યબંધ થાય છે તથા અશુભ ભાવોથી પાપસત્ત્વ અને પાપબંધ થાય છે. બંધ ભલે તે પુણ્યનો કે પાપનો, તે છેવટે છે તો બંધ જ. એનાથી આત્મા બંધાય છે, સુક્ત તો નથી થતો. પુણ્યને સોનાની ખેડી અને પાપને લોખંડીની ખેડી ખતાવી છે. આ સંબંધમાં ડૉ. હીરાલાલ જૈન લખે છે:—

“અહીં આ વાત પણ ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે કે પુણ્ય અને પાપ, એ બેઉ પ્રવૃત્તિઓ કર્મબંધ ઉત્પન્ન કરે છે. હા, એમાંથી હેલા પ્રકારનો કર્મબંધ જીવના અનુભવમાં અનુકૂળ અને સુખદાયી; અને બીજો પ્રતિકૂળ અને દુઃખદાયી સિદ્ધ થાય છે. એટલે જ પુણ્ય અને પાપ બેઉને શરીરને બાંધવાવાળી ખેડીઓની ઉપમા આપવામાં આવી છે. પાપરૂપ ખેડીઓ લોખંડીની છે; અને પુણ્યરૂપ ખેડીઓ સુવર્ણની, જે અલંકારોનું રૂપ ધારણ કરીને પ્રિય લાગે છે. જીવના

સોવણિયં પિ નિયલં વંધદિ કાલાયસં પિ જહ પુરિસં ।

વંધદિ एवं જીવં સુહમસુહં વા કદં કમ્મં ॥

—સમયસાર, ગાથા ૧૪૬.

ત્રૈતન્યસ્વભાવી ત્રિકાળી ક્રુપ આત્મતત્ત્વના આશ્રયે ધવાવાળી અકષાય ભાવરૂપ શુદ્ધિની વૃદ્ધિ એ જ નિર્જરા તત્ત્વ છે. નિર્જરા સંવર-પૂર્વક જ થાય છે.

સમય પૂરો થયે અથવા મંદકષાયાદિનું કારણ પામીને પણ કર્મ ખરી જાય છે. ભેડે એને ક્રમશઃ સવિપાક નિર્જરા અને અકામ નિર્જરા કહે છે તોપણ મોક્ષમાર્ગમાં જે નિર્જરા તત્ત્વની વાત છે એનો એની સાથે કોઈ સંબંધ નથી, કેમકે એના વડે આત્માના મુક્તિરૂપી કાર્યમાં કોઈ સહાય મળતી નથી. કહ્યું છે કે:—

નિજ કાલ પાય વિધિ ઝરના, તાસોં નિજ કાજ ન સરના,
તપકરિ ભે કર્મ જાપાવે, સોઈ શિવ સુખ દરસાવે.^૧

તે નિર્જરા તપ વડે થાય છે.^૨ ઇચ્છાઓના નિરોધનું નામ તપ છે.^૩ એને જ ભે અસ્તિરૂપી કહેવામાં આવે તો ‘ત્રૈતન્ય-સ્વરૂપમાં નિસ્તરંગ સ્થિરતા એ જ તપ છે.’^૪ બંનેય પરિભાષાઓને મેળવી દેતાં ‘ત્રૈતન્યસ્વરૂપમાં નિસ્તરંગ સ્થિરતા વડે ઇચ્છાઓ-આકાંક્ષાઓને રોકવી એ તપ છે.’ તે તપ અંતરંગ અને બહિરંગના ભેદે બે પ્રકારનું છે તથા દરેકના અવાંતર છ છ ભેદ છે. આ પ્રમાણે કુલ મળીને તપ બાર પ્રકારનું છે.

અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્ત-શય્યાગ્રાસન અને કાયકલેશ—એ બાહ્ય તપ છે.^૫

પ્રાયાશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન—એ અંતરંગ તપ છે.^૬

૧ છટાલા, પાંચમી દાલ, છંદ ૧૧.

૨ તપમા નિર્જરા ચ । —તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૯, સૂત્ર ૩.

૩ ઇચ્છાનિરોધનપઃ । —મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૩૦ ઉપર ઉદ્ધૃત.

૪ મયરૂપવિશ્રાન્તનિમ્નરંગત્રૈતન્યપ્રતપનાન તપઃ ।

—પ્રવચનસાર ગાથા ૧૪ની ‘તત્ત્વપ્રદીપિકા’ ટીકા.

૫ તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૬, સૂત્ર ૧૬.

૬ એ જ, અ. ૯, સૂત્ર ૨૦.

આ બધાના વિસ્તૃત વિવેચનનો તો અહીં અવકાશ નથી, પરંતુ એટલું સમજી લેવું આવશ્યક છે કે અંતર્બાહ્યમાંથી ગમે તે તપ કેમ ન હોય, એમાં આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે ઇચ્છા-ઓનો નિરોધ અવશ્ય થવો જોઈએ, નહીં તો તે તપ કહી શકાય નહીં; કેમકે તપની મૂળ પરિભાષા એમાં ઘટિત થવી જ જોઈએ.

તપ એ આત્માની વીતરાગ પરિણતિરૂપ શુદ્ધ ભાવનું નામ છે. અનશનાદિ બહિરંગ અને પ્રાયાશ્ચિત્ત આદિ અંતરંગ તપ જે રૂપે વીતરાગ ભાવનાં પોષક છે, તે જ રૂપે તે તપ છે. કોઈ વીતરાગ ભાવરૂપ તપને તો ન જાણે અને જાણરૂપે તેને કરતો રહે તો તેને નિર્જરા થશે નહીં,^૧ કેમકે નિર્જરાનું કારણ તો શુદ્ધ ભાવરૂપ નિશ્ચય તપ જ છે. સાચું તપ સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે.

ઉપવાસાદિ ક્રિયાઓ અજ્ઞાનીઓ પણ કરે છે, પરંતુ એમના ખ્યાલમાં ઉપવાસાદિ તપોનું સાચું સ્વરૂપ તો આવતું નથી અને ભોજનાદિ ત્યાગરૂપ જાણક્રિયાને ઉપવાસાદિ તપ માની લે છે. જેમકે— કપાયો, ભોગો અને ભોજનના ત્યાગનું નામ ઉપવાસ છે,^૨ પરંતુ માત્ર ભોજનના ત્યાગને ઉપવાસ માની લેવામાં આવે છે; પરિણામમાં ભોગોની વાંછા અને કપાયોની જવાબા કેટલીય સળગતી કેમ ન હોય, તે તરફ ધ્યાન જ જતું નથી. આચાર્યકૃત્વ પાંડિત ટોડરમલજી એ એમની સ્થિતિનું ચિત્રણ કરતાં લખ્યું છે :—

“કેટલાય જીવો પહેલાં તો મોટી પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરી બેસે છે, પરંતુ અંતરંગમાં વિષય-કપાય વાસના મટી નથી હોતી, એટલે જેમ-તેમ પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા ઇચ્છે છે. ત્યાં એ પ્રતિજ્ઞાથી પરિણામ

૧ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૩૩.

૨ કપાયવિષયાદ્યો ત્યાગો યત્ર વિધીયતે ।

ઉપવાસઃ સઃ વિજ્ઞેયઃ શેષ લંઘનર્ક વિદુઃ ॥

દુઃખી થાય છે. જેમ કોઈ ઘણા ઉપવાસ કરી ઠેસે છે અને પાછળથી પીડા વડે દુઃખી થઈ રોગીની જેમ કાળ ગુમાવે છે, ધર્મસાધન કરતો નથી;....ઉપવાસ કરીને વળી રમવા લાગી જાય છે; કેટલાય પાપી જુગાર વગેરે કુવ્યસનોમાં લાગી જાય છે અથવા સૂઈ રહેવા ઇચ્છે છે. એ એમ જાણે છે કે કોઈપણ પ્રકારે કાળ પૂરો કરવો.... ધારણાં-પારણાંના ભોજનમાં અતિ લોભી થઈ ગરિષ્ઠાદિ ભોજન કરે છે, ઉતાવળ પણ ઘણી કરે છે. ૧”

વસ્તુતઃ જે અમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની જીવ આત્માના આશ્રયે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરતા થકા નિરંતર ઇચ્છાઓનો અભાવ કર્યો જાય છે, તે જ તપ છે—અને એનાથી જ નિર્જરા થાય છે. એની સાથે થવાવાળી ભોજનાદિના ત્યાગરૂપ ક્રિયાઓ અને વિકલ્પરૂપ શુભલાવોને પણ બાવકારથી તપ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તે ઉપચારમાત્ર છે.

મોક્ષ તત્ત્વ

મોક્ષ-રાગ-દ્વેષાદિ અમસ્ત વિકારો, દુઃખો, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો અને દેહાદિક નોકર્મોથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થવું એ જ મોક્ષ છે. એ પણ બે પ્રકારનો છે—દ્રવ્યમોક્ષ અને ભાવમોક્ષ. આત્માના જે શરીર, બાહ્ય, કર્મબંધન અને મોક્ષ-રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારી ભાવોથી મુક્તિ મેળવી મુક્ત થવામાં જતું છે, તે ભાવ ભાવમોક્ષ છે અર્થાત્ જનન-મરણ-જીવન-મૃત્યુ-પિતૃત્વ, પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાયનું પ્રગટ થવું એ જ ભાવમોક્ષ છે અને જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય કર્મો અને દેહાદિક નોકર્મોથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ થવું એ દ્રવ્યમોક્ષ છે. ૨

જો કોઈ જનન-મરણ વાદે જે કિપાયો છે તે જ તપન નિર્જરા છે. જો કોઈ જનન-મરણ નિર્જરા જાણે છે અને મોક્ષ કાર્ય છે. મોક્ષના માર્ગમાં કોઈ અવરોધ નિર્જરા મોક્ષમાર્ગ છે.

સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ ઉપાદેય તત્ત્વો છે. આશ્વળ-બંધ, પુણ્ય-પાપ સંસાર-માર્ગ દોષાથી હેય તત્ત્વો છે. આશ્વળ કરવાની અપેક્ષાથી વિકાળી મુખ દુર્લભ એક જીવતત્ત્વ જ પરમ ઉપાદેય છે અને એના સિવાય સમસ્ત જીવ-અજીવ ન તો હેય છે, ન ઉપાદેય. તે એવ છે. માત્ર જાણવા યોગ્ય છે.

નિજાતમ તત્ત્વનાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને હીનતાથી ઉપાદેય તત્ત્વ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ યથાક્રમ પ્રગટ થાય છે. આશ્વળ, બંધ, પુણ્ય-પાપ યથાક્રમ છૂટતાં જાય છે અને આશુચ વિધિ જ્ઞાનીનું સ્વેચ્છાત્મ જાનીને રહી જાય છે.

અભ્યવદર્શનની પ્રાપ્તિમાં ઉપર કહેલાં તત્ત્વોનાં મંથન, અર્ચા, નિર્જર-આધારના વગેરેનું અકૃત્યભૂર્ણ સ્થાન છે. આગાર્યકલ્પ પં. દોષરગણનથી તત્ત્વવિચારનું અમરત આ પ્રમાણે પ્રતિપાદિત થયું છે :-

“તુચ્ચો, તત્ત્વવિચારનો મહિમા । તત્ત્વવિચાર સ્ફુટિ દેવાદિકની પ્રતીતિ કરે, ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે, મનાદિક પાળે, તપશ્વરજ્ઞાદિક કરે છતાં તેને તો અભ્યક્ત્ય દોષાનો અધિકાર નથી, અને તત્ત્વ-વિચારવાળો એના વિના પણ અભ્યક્ત્યનો અધિકારી હોય છે. વળી કોઈ જીવને તત્ત્વવિચાર થવા પહેલાં કોઈ કારણ પાળીને દેવાદિકની પ્રતીતિ થાય, તા મત-તાપ અંગીકાર થાય અને પછી તત્ત્વવિચાર કરે; પરંતુ અભ્યક્ત્યનો અધિકારી તત્ત્વવિચાર થતાં જ થાય છે.”

દેવ

અરક્ત અને સિદ્ધ પરમેષ્ઠી સાચા દેવ છે. દેવગતિના દેવોથી જુદા બતાવવા માટે અહીં ‘સાચા’ એવા વિશેષજનને પ્રયોગ કર્યો છે. સાચા દેવને પરમાત્મા, ભગવાન, આરા આદિ નામોથી કહેવામાં આવે છે. જે કે સામાન્ય કથન મુજબ આ શબ્દો બધા એકાર્થવાચી છે તોપણ આમ શબ્દ પોતાની કાંઈક અલગ વિશેષતા ધરાવે છે.

૧ મેક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૬૦.

જે વીતરાગી અને સર્વશ હોય તે બધા ભગવાન છે, પરમાત્મા છે, સાચા દેવ છે. પરંતુ આપમાં એક વિશેષતા વધુ હોય છે જે અન્યમાં નથી. આપ વીતરાગી અને સર્વશ હોવાની સાથે સાથે હિતોપદેશી પણ હોય છે.^૧ બધા ભગવાન હિતોપદેશી નથી હોતા. સિદ્ધ ભગવાનને તો વાણીનો સંયોગ છે જ નહીં. સાચા દેવની પરિભાષામાં હિતોપદેશી વિશેષણ આપની અપેક્ષાઓ છે. વીતરાગી તથા સર્વશ એ વિશેષણો તો સમસ્ત અરહંત-સિદ્ધ પરમાત્માઓમાં હોય છે.

સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાચા દેવનું સ્વરૂપ જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે. આચાર્ય કુંહકુંદ અનુસાર “જે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી અરહંતને જાણે છે, તે પોતાના આત્માને પણ જાણે છે અને તેનો દર્શનમોહ નષ્ટ થઈ જાય છે અર્થાત્ તે સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે.”^૨

સાચા દેવ અર્થાત્ આપની પરિભાષામાં સમાગત ત્રણેય વિશેષણોને સાચા રૂપે જાણવા માટે એમનું સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક છે.

પહેલું વિશેષણ છે વીતરાગ—જે રાગ-દ્વેષ-મોહ, જન્મ-મરણ, બૂખ-તરસ આદિ અદાર દોષોથી^૩ રહિત હોય, તેને

૧ આપ્તેનોચ્છિન્નદોષેણ સર્વજ્ઞેનાગમેષિના ।

ભવિત્યં નિયોગેન નાન્યથા હ્યામતા ભવેત ॥

—સ્તનકરંડ શ્રાવકચાર, શ્લોક ૫.

૨ જો જાણદિ અરહંતં વૃવ્વત્તગુણત્તપજ્જયન્તેહિ ।

મો જાણદિ અપાણં મોહો ચલ્લુ જાદિ તસ લયં ॥

—પ્રવચનસાર, જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રચાપન અધિકાર, ગાથા ૮૦.

૩ જનમ જરા તિરપા ક્રુધા વિરમય આરત ખેદ,
રોગ શોક મદ મોહ કય નિદા ચિંતા સ્વેદ;
રાગ દ્વેષ અર મરણ જીત, જે અટાકશ દોષ,
નાદિ દોષ અરહંત કે મો જાણિ સાધક મોષ.

—અર્ચન લગવાનનો ઉપાસક હોઈ શકતો
ઉપાસક નહીં પણ ભોગોનો ઉપાસક છે.

સાચું સ્વરૂપ નહીં સમજવાને લીધે
આવવાનો સંભવ છે. એ જ કારણ છે
તેઓમાં વીતરાગતા ન દેખતાં ચમત્કાર
'ચમત્કાર ત્યાં નમસ્કાર' ની લોકોક્તિ
દેરની સાથે ચમત્કારિક કથાઓ જોડાયેલી
માસ કરીને તે મૂર્તિઓ સમક્ષ તથાકથિત
દે જોવામાં આવે છે. જેની સાથે લૌકિક
માંની કલ્પનાઓ પ્રચાર પામેલી છે, ત્યાં
પણ નથી મળતી અને ખાકીનાં મંદિરો
મૂર્તિઓની ધૂળ સાફ કરવાવાળા પણ

ીરની હજારો મૂર્તિઓ છે. એ બધી
મે મહાવીરની પૂજા કરીએ છીએ. જુદાં-
મૂર્તિઓના માધ્યમથી પૂજવામાં આવતા
નથી, પણ એક છે. ભગવાન મહાવીર
અને હિતોપદેશિતાને કારણે પૂજ્ય છે,
સંતાન, ધન આદિ દેવાને કારણે નહીં.
આદિ અને ઘરનાર છોડીને આત્મસાધના-

ભયસ્મયા: ।

સં પ્રકીર્ત્યતે ॥

—રતનકરંડ શ્રાવકાચાર, શ્લોક ૬.

તત થયા હોય, એમની પાસેથી જ ધનાદિકની ઇચ્છા કરવી એ કેટલું હાસ્યાસ્પદ છે ! એમને ભોગાદિના દેવાવાળા કહેવું એ એમની વીતરાગતાની મૂર્તિને ખંડિત કરવા બરાબર છે.

એક તો વીતરાગી ભગવાન પ્રસન્ન થઈને કોઈને કાંઈ દેતા જ નથી અને નારાજ થઈને કોઈનો કાંઈ બગાડ કરતા જ નથી. બીજું તો બીજા હોયોની કલ્પનાનુસાર એમને સુખ-દુઃખ દેવાવાળા પણ બે માની લેવામાં આવે તોપણ એ કેવી રીતે સંભવિત છે કે તે અમુક મૂર્તિના માધ્યમથી જ કાંઈક આપશે, બીજી મૂર્તિના માધ્યમથી નહીં. બે એમ કહેવામાં આવે કે તેઓ તો કાંઈ આપતા નથી પરંતુ તેમના ઉપાસકને સહજ જ પુણ્ય-ખંધ થાય છે, તો શું અમુક મૂર્તિની પૂજા દરવાજી અથવા અમુક મંદિરમાં થી વજેરેના દીવા રાખવાથી જ પુણ્ય લાંઘાયે. અન્ય મંદિરોમાં અથવા અન્ય મૂર્તિઓની સાથે નહીં ?

બીજા ભક્તોએ પોતાની કલ્પના અનુસાર તીર્થંકર ભગવંતોમાં પણ ભેદભાવ કરી દીધો છે. એમના મત અનુસાર પાર્શ્વનાથ રક્ષા કરે છે તો શાન્તિનાથ શાન્તિ. એ જ પ્રમાણે શીતલનાથ શીતળા (વેલ)ને મદાડવાવાળા છે અને શિવ ભગવાનને ક્રુદ્ધ રોગ દૂર કરવાવાળા કહેવામાં આવે છે. ભગવાન તો બધા જ વીતરાગી-સર્વજ્ઞ, નામ ભગવી અદ્વિત અવ્યય-ત્રીમૂર્તિના સ્વામી છે, એમનાં કાર્યોમાં આ ભેદ શી રીતે ચાલવિન છે ? એ તો ભગવાન કાંઈ કરતા જ નથી, અને એ કાં તો જ શાન્તિનાથ પાર્શ્વનાથની જેમ રક્ષા નથી કરી કરતા કે ભેદ કેઈ કેઈ ભેદ તો અદ્વત-અશિવ ભગવંતોમાં છે નહીં.

ત્રીમૂર્તિ અમુકકલ્પનાપરિવૃત્તના પાનપાનાના ભાવોનકે પૂર્વોપાર્જિત ભગવાનના કાર્યને તેમજ ભગવાનનું કાર્ય કરીને નથી, કેમકે તેઓ કલ્પના કે ભેદના કાર્ય કરતા નથી, તેમને કાંઈ કરવું બાકી જ નથી. તેમણે કોઈ કાર્ય કરીને સાચું કાર્ય કર્યું છે.

તેમનાં કાર્યો નામ ભગવી અદ્વિત અવ્યય-ત્રીમૂર્તિના સ્વામીના પદભૂમિ પર એમની રક્ષા કરવાનાં કાર્યો જ નથી. ભગવાનના વીતરાગી અને પૂર્ણજ્ઞતાની

સાચા દેવનું બીજું વિશેષણ છે સર્વજ્ઞ. અલોકાકાશ સહિત ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળના સમસ્ત પદાર્થોને એમના ગુણ-પર્યાયો સહિત એક સમયમાં સંપૂર્ણપણે જાણે તે સર્વજ્ઞ છે.^૧ લોકમાં બધાં મળીને અનંતાનન્ત દ્રવ્યો છે, દરેક દ્રવ્યમાં અનંત ગુણ છે અને દરેક ગુણની ત્રિકાળવર્તી અનંતાનન્ત પર્યાયો છે. એ સમસ્ત દ્રવ્યો, ગુણો અને પર્યાયોને સર્વજ્ઞ ભગવાન એક સમયમાં ઇન્દ્રિયાદિકની સહાયતા વિના પરિપૂર્ણ રૂપે જાણે છે. સમસ્ત જગતમાં જે કંઈ થઈ ચૂક્યું છે, થઈ રહ્યું છે અને ભવિષ્યકાળમાં જે કંઈ પણ થવાનું છે, તે બધું વર્તમાનમાં વર્તમાનવત્ જ સર્વજ્ઞ ભગવાનના જ્ઞાનમાં સ્પષ્ટ બળકે છે.

‘જે બધાને જાણે તે સર્વજ્ઞ.’ સામાન્યપણે આ સત્યને સ્વીકાર કરવા છતાં પણ સર્વજ્ઞત્વ સંબંધી સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન નહીં હોવાને લીધે જ્યારે એમની સામે આ વાત આવે છે કે:—

જો-જો દેહી વીતરાગને, સો-સો હોસી વીરા રે ।

અનહોની કબહૂં ન હોસી, કાદે હોત અધીરા રે ॥

વીતરાગ-સર્વજ્ઞદેવે ભવિષ્યના સંબંધમાં જે-જે દેખ્યું-જાણ્યું છે, તે જ થશે, અન્યથા થઈ શકતું નથી; તેથી અધીરા થવાની આવશ્યકતા નથી.

આ જ્ઞાનથીને તંઓ એકદમ ચોંકી ઊઠે છે.—કે હવે તો અમારું પરિણામન ભગવાનના જ્ઞાનને આધીન થઈ ગયું, અમે જે ઇચ્છીએ તે કરી શકીએ નહીં. અમે તો પરતંત્ર થઈ ગયા. એમની સમજમાં એ નથી આવતું કે વસ્તુનું પરિણામન ભગવાનના જ્ઞાનને આધીન નથી પરંતુ વસ્તુ સ્વયં જે રૂપે પરિણમી હતી, હાલ પરિણમી રહી છે અને ભવિષ્યમાં પરિણમશે, તે રૂપે ભગવાને તો તેને માત્ર જાણી છે. જાન તો ‘પર’ ને માત્ર જાણે છે, પરિણામવતું નથી. જે

પ્રમાણે જ્ઞાનને આધીન વસ્તુ નથી, તે જ પ્રમાણે વસ્તુને આધીન જ્ઞાન પણ નથી. બેઉનું પરિણમન સ્વતંત્ર પોત-પોતાના કારણે થાય છે. જ્ઞાન બાણી લે તેથી વસ્તુની સ્વતંત્રતા કેવી રીતે ખંડિત થઈ જાય ? સ્વતંત્રતા જ્ઞાનથી નહીં, પણ પોતાના અજ્ઞાન વડે ખંડિત થાય છે. જ્ઞાને તો વસ્તુના પરિણમનમાં કોઈપણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કર્યા વિના માત્ર એને બાણી છે.

એમને સર્વજ્ઞતાની વાસ્તવિક શ્રદ્ધા તો છે નહીં, પરંતુ શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે ભગવાન વીતરાગી અને સર્વજ્ઞ હોય છે; એથી સર્વજ્ઞ માન્યા વિના પણ તેઓ રહી શકતા નથી. એ જ કારણ છે કે તેઓ સર્વજ્ઞતાની વ્યાખ્યામાં પોતાની રુચિ અનુસાર કલ્પનાઓ કરે છે. તેઓ એમ કહે છે કે ભૂતકાળમાં અને વર્તમાનમાં તો જે કંઈ થવાનું હતું, તે થઈ ગયું અથવા થઈ રહ્યું છે, તેને તો ભગવાન નિશ્ચિતરૂપે જાણે છે; પરંતુ ભવિષ્ય તો હજુ બન્યું જ નથી, એના સંબંધમાં એ કેવી રીતે કહી શકાય કે નિશ્ચિતરૂપે આમ જ થશે. ભવિષ્યને નિશ્ચિત માનવામાં તેમને સ્વતંત્રતા ખંડિત થતી લાગે છે. તેઓ એમ કહે છે કે જ્યારે ભવિષ્ય નક્કી જ નથી તો એને નિશ્ચિત કેવી રીતે જાણી શકાય, તેથી એને સર્વજ્ઞ સશર્ત જાણતા હોય.

જ્ઞાન અનિશ્ચયાત્મક નહીં હોતાં નિશ્ચયાત્મક છે. ભવિષ્યને અનિશ્ચિત માનવાથી જ્યોતિષ વગેરે નિમિત્તજ્ઞાન પણ કાલ્પનિક સિદ્ધ થશે, જ્યારે સૂર્યગ્રહણ વગેરેની ઘોષણાઓ વર્ષો પહેલાં કરી દેવામાં આવે છે અને તે સત્ય નીકળે છે. લાગેો વર્ષો પછીના ભવિષ્યની નિશ્ચિત ઘોષણાઓથી આગમ ભર્યા પડ્યાં છે અને તે ઘોષણાઓ પણ ‘આમ જ થશે’ એવી સ્પષ્ટ ભાષામાં છે, તેથી નિશ્ચિત ભવિષ્ય-જ્ઞતામાં શંકા કરવામાં આવે તો સમસ્ત આગમરૂપી મહેલ ધરાશાયી થતો જોવામાં આવે. એથી સાચા દેવનું સ્વરૂપ સમજવા માટે સર્વજ્ઞતાનો નિર્ણય અત્યંત આવશ્યક છે, કેમકે તે જ ધર્મનું મૂળ છે.

1. The first part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various positions of the Board of Directors of the Corporation.

2. The second part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various positions of the Board of Directors of the Corporation.

આત્મનું ત્રીજું વિશેષણ છે દિતોપદેશી. આત્માનું હિત સાચા સુખની પ્રાપ્તિમાં જ છે અને સાચું સુખ નિરાકુળતામાં જ હોય છે. સુક્ષિતમાં આકુળતા હોતી નથી, તેથી સુક્ષિતના માર્ગમાં લાગવું એ જ પ્રત્યેક સુખાનિલાસીનું કર્તવ્ય છે.^૧ સુક્ષિતના માર્ગનો ઉપદેશ જ દિતોપદેશ છે. અરદંત ભગવાનની દિવ્ય-સ્વભિમાં સુક્ષિતના માર્ગનો જ ઉપદેશ આવે છે, તેથી તેઓ જ દિતોપદેશી છે. એમની વાણીને અનુસરીને જ સમસ્ત જિનાગમ લખાયાં છે, તેથી શાસ્ત્રનું વધાર્થ સ્વરૂપ જલણું એ જ દિતોપદેશી વિશેષણનું સાચાર્થ જ્ઞાન છે.

શાસ્ત્ર

જેમાં આપ્તનાં વચન આદિ હેતુ છે, એવા પદાર્થના જ્ઞાનને આગમ અથવા શાસ્ત્ર કહે છે.^૨ અરદંત પરમાત્માની પવિત્ર વાણીમાં આવેલું પૂર્વાપર વિરોધ રહિત તત્ત્વાર્થોનું સુદ્ધ પ્રતિપાદન જ આગમ છે.^૩ આમ વીતરાગી અને પૂર્ણજ્ઞાની હોય છે, તેથી તેમનો દિતોપદેશ અર્થાત્ તેમની વાણી પણ વીતરાગતાની પોષક અને પૂર્ણતા તરફ લઈ જતારી હોય છે. વાણીમાં પૂર્વાપર વિરોધનો અભાવ અને વીતરાગતાનું પોષણ દેખીને વક્તાની સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતાનો નિર્ણય થાય છે અને ત્યારપછી વક્તા વડે વાણીમાં પ્રામાણિકતા આવે છે.

૧ આત્મ કો હિત હૈ સુખ સો સુખ, આકુલતા વિન કહિય ।

આકુલતા શિવમાંદિ ન તાર્તે, શિવમગ લગ્યો ચહિય ॥

—જીહાલા, ત્રીજી ટાલ, ૭^૦૬ ૧.

૨ આપ્તવચનાદિનિબંધનમર્થજ્ઞાનમાગમઃ ॥

—પરીક્ષામુખ. અ. ૩, સત્ર ૬૫.

૩ તસ્ય મુહુર્ગદવચનં પુન્રાવરદોસવિરહિયં સુદ્ધં ।

આગમમિદિ પરિકહિયં તેણ દુ કહિયા દ્વર્ધંતિ તત્ત્વચત્યા ॥

—નિમગસાર, ૭વાધિકાર, ગાથા ૮.

આબુ' નથી.^૧ જેમાં સગવડ પોષણ હોય તે શાસ્ત્ર જૈનશાસ્ત્ર નથી.

શાસ્ત્રોના યથાર્થ સ્વરૂપની સમજણની સાથે સાથે એમાંનાં કથનોનો મર્મ જાણવા માટે એનો અર્થ કરવાની પદ્ધતિથી પણ પરિચિત હોવું અત્યંત આવશ્યક છે, નહીં તો એમનો સત્યાર્થ મર્મ નહીં સમજવાને કારણે લાભ થવાને બદલે નુકસાન થવાનો સંભવ છે. જેમકે ઔષધિ-વિજ્ઞાન સંબંધી શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારની ઔષધિ-ઓનું વર્ણન હોય છે. જો કે જમીન જ ઔષધિઓ રોગોને મટાડનારી જ છે, તોપણ દરેક ઔષધિ હરેક રોગીના કામગીરી નથી હોઈ શકતી. વિશેષ રોગ અને વ્યક્તિને માટે નિશિષ્ટ અનુપાત સહિત વિશેષ ઔષધિ નિશ્ચિત માત્રામાં જ ઉપયોગી બને છે. આ જ વાત શાસ્ત્રોનાં કથનોને પણ લાગુ પડે છે. તેથી એના મર્મને સમજવામાં પૂરેપૂરી સાવધાની રાખવી જોઈએ, નહીંતર બહુત ઔષધિના સેવનની જામ લાભને બદલે નુકસાન થવાની સંભાવના અધિક રહે છે.

જૈન શાસ્ત્રોની કથન કરવાની એક પદ્ધતિ છે—નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયો વડે વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાની. જિનાગમના સદુત્થને જાણવા માટે આ બેઉ નયોનું સ્વરૂપ જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે, કેમકે સમસ્ત જિનાગમમાં નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ કથન છે. જીનું જિનાગમને આર અનુયોગોની પદ્ધતિમાં વહેંચી દઈને લખવામાં આબુ' છે. દરેક અનુયોગની પોત-પોતાની પદ્ધતિ જુદી-જુદી છે.

ત્યાં લગી આપણે આ બેઉ પ્રકારની શૈલીઓથી પરિચિત ન થઈએ, ત્યાં લગી જિનવાણીનો મર્મ સમજમાં નહીં આવે. આ બેઉ પદ્ધતિઓના વિસ્તૃત વિવેચનનો અહીં અવકાશ નથી, એને વિસ્તારથી જાણવા માટે મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકના સાતમા અને આઠમા અધિકારનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. સાતમા અધિકારના ઉલયાલાગીના

પ્રકરણમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર શૈલી અને આહમા આધકારમાં ચારેય અનુયોગોવાળી પદ્ધતિના સંબંધમાં પ્રામાણિક, સર્વાંગ અને વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

શાસ્ત્રોમાં ઉદ્દેશ્ય કરેલા વિગતોને એના પૂર્વાપર પ્રસંગ અને સંદર્ભમાં સમજવા ખૂબ આવશ્યક છે, નહીં તો એનો યથાર્થ ભાવ સમજવો સંભવ નથી. શાસ્ત્ર સ્વયં ગોલતાં નથી, એનો મર્મ આપણે પોતે અથવા યોગ્ય જ્ઞાનીઓના સહયોગથી શોધી કાઢવો પડે છે.

શાસ્ત્રોના માધ્યમથી આપણે હજારો વર્ષ જૂના આચાર્યોના સીધા સંપર્કમાં આવીએ છીએ. આપણને એમના અનુભવનો લાભ મળે છે. લોકલોકતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો આપણે પરમાત્મા બનીએ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ પરોક્ષ રૂપે તે આપણને જિનવાણી દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનનો આ ક્ષેત્ર-કાળમાં અભાવ હોવાથી અને આત્મજ્ઞાનીઓની વિરલતા હોવાથી એક જિનવાણી જ શરણ છે. ગુરુ

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે જે મહાન થઈ ગયા છે, એમને ગુરુ કહે છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ પરમેષ્ઠી ગુરુ કહેવાય છે.^૧ પંચેન્દ્રિયોના વિષયોની ઇચ્છાથી રહિત, સર્વ પ્રકારના આરંભ અને પરિશ્રદ્ધથી રહિત, જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપમાં સદા લીન રહેવાવાળા તપસ્વી સાધુ—એ જ ગુરુ છે.^૨

નિરંતર આત્મસ્વરૂપની સાધના કરનારા સાધુઓના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં આચાર્યકલ્પ પં. ટોડરમલજી લખે છે :—

“જે વિરાગી બની સમસ્ત પરિશ્રદ્ધ છોડી શુદ્ધોપયોગરૂપ મુનિધર્મ અંગીકાર કરી અંતરંગમાં તો એ શુદ્ધોપયોગ વડે પોતે

^૧ ભગવતી આરાધના, પાનું ૫૧૧.

^૨ વિષયાશાવશાતીતો નિરામ્ભોઽપરિગ્રહઃ ।

જ્ઞાનધ્યાનતપોરક્તતપસ્વી સ પ્રજાસ્યતે ॥ -રતનકરંડ શ્રાવકચાર, શ્લોક ૧૦.

પોતાને અનુભવે છે, પરંતુ દ્રવ્યમાં અહંબુદ્ધિ ધારતા નથી, પોતાના જ્ઞાનાદિક સ્વભાવોને જ પોતાના માને છે, પરભાવોમાં મમત્વ કરતા નથી, પરંતુ વા તેના સ્વભાવો જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસે છે તેને જાણે છે તો ખરા, પરંતુ ઇદ્ર-અનિદ્ર માની તેમાં જે રાગ-દ્વેષ કરતા નથી, શરીરની અનેક અવસ્થા થાય છે—ખાદ્ય અનેક પ્રકારનાં નિમિત્ત બને છે પરંતુ ત્યાં કાંઈ પણ સુખ-દુઃખ માનતા નથી, વળી પોતાને યોગ્ય ખાદ્ય ક્રિયા જેમ બને છે તેમ બને છે પરંતુ તેને જોતી-તાણીને જે કરતા નથી, પોતાના ઉપયોગને જેઓ ખાદ્ય ભાગવતા નથી, પણ ઉદાસીન થઈ નિશ્ચલ વૃત્તિને ધારણ કરે છે, કદાચિત્ મંદરાગના ઉદયથી શુભોપયોગ પણ થાય છે, જે વડે તે શુદ્ધોપયોગનાં ખાદ્ય સાધનો છે તેમાં અનુરાગ કરે છે, પરંતુ એ રાગભાવને પણ હેય જાણીને દૂર કરવા ઇચ્છે છે, તીવ્ર કષાયના ઉદયના અભાવથી હિંસાદિરૂપ અશુભોપયોગ પરિણતિનું તો અસ્તિત્વ જ નેને રહ્યું નથી એવી અંતરંગ અવસ્થા થતાં ખાદ્ય દિગંખર સૌમ્યમુદ્રાધારી થયા છે, શરીર સંસ્કારાદિ વિક્રિયાથી જેઓ રહિત થયા છે, વનખંડાદિ વિષે જેઓ વસે છે, અઠ્ઠાવીસ મૂલશુભોનું જેઓ અખંડિત પાલન કરે છે, બાવીસ પરિપહને જેઓ સહન કરે છે, ખાર પ્રકારના તપને જેઓ આદરે છે, કદાચિત્ ધ્યાનમુદ્રાધારી પ્રતિભાવત નિશ્ચલ થાય છે, કદાચિત્ અધ્યયનાદિક ખાદ્ય ધર્મક્રિયામાં પ્રવર્તે છે, કોઈ વેળા મુનિધર્મને સહકારી શરીરની સ્થિતિ અર્થે યોગ્ય આહાર-વિહારાદિ ક્રિયામાં સાવધાન થાય છે. એ પ્રમાણે જેઓ જૈન મુનિ છે તે સર્વની એવી જ અવસ્થા હોય છે. ૧”

એમ તો અધ્યાપક, માતા-પિતા વગેરેને પણ શુરુ કહેવામાં આવે છે પરંતુ અહીં મોક્ષના માર્ગનું પ્રકરણ છે, તેથી અહીં જે શુરુઓને લેવામાં આવ્યા છે—તેઓ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ પરમેષ્ઠી જ છે. તેઓ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત સમ્યક્ચારિત્ર

ધારણ કરનાર ભાવલિંગી નર દિગંબર સંત જ હોય છે. તેમની દશા અત્યંત શાંત હોય છે.

એમનો સમતાભાવ અને એનાથી પ્રાપ્ત થતા અતીન્દ્રિય આનંદનું ચિત્રણ પંડિત દોલતરામજીએ આ પ્રમાણે કર્યું છે:-

અરિ મિત્ર મહુલ મસાન કંચન, કાંચ નિંદન શ્રુતિ કરન;
અર્ધાવતારન અસિ-પ્રહારન મેં સદા સમતા ધરન ॥

થોં ચિન્ત્ય નિજમેં થિર ભયે, તિન અકથ જો આનંદ લલો;
સો ઇન્દ્ર નાગ નરેન્દ્ર વા અહમિન્દ્ર કેં નાહીં કલો^૧ ॥

સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે દેવ અને શાસ્ત્રની સમાન શુરુત્વ સ્વરૂપ સમજવું એ પણ અત્યંત આવશ્યક છે. શુરુના સ્વરૂપને સમજવામાં અત્યંત સાવધાનીની આવશ્યકતા છે, કેમકે શુરુ તો મુક્તિના સાક્ષાત્ માર્ગદર્શક હોય છે. જો એમના સ્વરૂપને યથાર્થપણે ન સમજી લીધું તો જોડા શુરુના સંયોગથી ભટકવાની સંભાવના અધિક પ્રમાણમાં રહે છે.

કુંદકુંદાચાર્યે^૨ અષ્ટપાદુકમાં શુરુના સ્વરૂપ વિશે વિસ્તારથી પ્રકાશ નાખ્યો છે. ત્યાં એક તરફ એમણે વસ્ત્રાદિ બાહ્ય પરિવ્રદના ધારક તથાકથિત શુરુઓને મોક્ષમાર્ગથી બ્રહ્મ માન્યા છે, ત્યાં જ બાહ્યમાં નર-દિગંબર હોય તોપણ અંતરમાં મોહ-રાગ-દ્વેષથી સંયુક્ત હોય, તો એમનામાં પણ શુરુપણાનો નિગેધ કરતાં સાવધાન કર્યા છે. તેઓ લખે છે:-

તે પંચચેત્યમત્તા ધંત્રગ્માદીય જાયણામીત્ય ।

આવાકર્મગમિ રયા તે ચત્તા મોક્ષમગ્મમિ ॥^૩

જે પાંચ પ્રકારનાં વસ્ત્રોમાં આસક્ત છે, એમાંથી કોઈ પ્રકારનું

^૧ જગદ્ગુરુ, જી. દાસ, પૃષ્ઠ ૬, ૧૧.

^૨ અષ્ટપાદુક (ને સંસ્કૃત), ભાષા ૧૭૬.

વસ્ત્ર ઘંડણુ કરે છે, ધ્યાનના કરે છે, અંધઃકર્મ આદિ પાપ કર્મોમાં રત છે, ત્રદોષ આહાર લે છે-તે મોક્ષમાર્ગથી બ્રહ્મ છે.

જે દે સાધુ નમ્ર જ હોય છે, તોપણ નમ્ર થઈ જવા માત્રથી કોઈ સાધુ નથી બની જતો. એમના જ શબ્દોમાં :-

દ્વવેણ સયલ્લ ણગ્ગા ણારયસિરિયા ય સયલ્લસંચાયા ।

પરિણામેણ અશુદ્ધા ણ ભાવસવણત્તણં પત્તા ॥

જગ્ગો પાવહ્મ દુક્કયં જગ્ગો સંસારસાયરે મમહં ।

જગ્ગો ન લહ્મહ્મ ઘોહિં જિણભાવણવડ્ડિજઓ સુહરં ॥

ભાવેણ હોહ્મ જગ્ગો મિચ્છત્તાહં ય દોસ ચહ્મજ્ઞં ।

પચ્છા દ્વવેણ મુણી પયહ્મિલિં લિંઘં જિણાણાપ્પ^૧ ॥

દ્રવ્યથી બાહ્યમાં તો બધાં જ પ્રાણીઓ નમ્ર હોય છે. નારકી જીવ અને તિર્યચ્છ જીવ તો નિરંતર વસ્ત્રાદિથી રહિત નમ્ર જ રહે છે. મનુષ્યાદિ પણ કારણ મળતાં નમ્ર થતા દેખવામાં આવે છે, તોપણ તે બધા પરિણામોથી અંશુદ્ધ છે, તેથી તેમને ભાવશ્રમણપણું પ્રાપ્ત હોતું નથી.

જિન-ભાવનાથી રહિત અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનથી રહિત નમ્ર-શ્રમણ હોમેશાં દુઃખ પામે છે, સંસાર-સાગરમાં બ્રમણ કરે છે, અને તે બોધિ અર્થાત્ રત્નત્રયસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગ ચિરકાળ સુધી પામતો નથી.

પહેલાં મિથ્યાત્વ આદિ દોષોને છોડીને ભાવથી અંતરંગ નમ્ર થાય અર્થાત્ એકરૂપ શુદ્ધ આત્માનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને આચરણ કરી પછી બાહ્યમાં દ્રવ્યલિંગ પ્રગટ કરે એ માર્ગ છે, અર્થાત્ જિન-આજ્ઞા છે.

જે દેવ સાક્ષાત્ મોક્ષસ્વરૂપ છે તો શુદ્ધ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ (સંવર, નિર્જરા) છે. તેઓ એક પ્રકારે હાલતા-ચાલતા સદેહ સિદ્ધ

છે. તેઓ દેવ અને શાસ્ત્રની સમાન જ અષ્ટદ્વય વડે પૂજનીય છે. તેઓ આપણા પરમ પૂજ્ય પંચપરમેષ્ઠીમાં સમ્મિલિત છે, જેમને આપણે પ્રતિદિન હોમોકાર મંત્રના રૂપે સવાર-સાંજ ૧૦૮ વાર સ્મરીએ છીએ અને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

તે રત્નત્રયના સ્વામી પરમ વીતરાગી નમ-દ્વિગંધાર ભાવકિંશી સંતોના પ્રતિ બે આપણા હૃદયમાં રંચમાત્ર પણ અવગાનો ભાર રહે તો આપણે મોક્ષમાર્ગથી બહુ દૂર હોઈશું. વળી તે સાથે જ જિનાગમમાં કહેલા ગુરુના સ્વરૂપને અતુરૂપ જે શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના ધારક નથી, તેમને બે આપણે ભય, આશા, રોષ અને લોભાદિકના કારણે ગુરુ સમાન પૂજીએ, પૂજ્ય માનીએ તોપણ આપણે મોક્ષમાર્ગની નિકટ નહીં આવી શકીએ.^૧ તે જ કહ્યું છે :-

જે વિ પઢંતિ ચ તેસિ જાણંતા લજ્જાગારવભયેન ।

તેસિ પિ ણત્થિ બોદિ પાવં અણુમોયમાણાણં^૨ ॥

જે વ્યક્તિ તે સમ્યગ્દર્શન રહિત સાધુઓને જાણવા છતાં પણ લજ્જા, ગૌરવ અને ભયના કારણે નમસ્કારાદિ કરે છે, તેમને પૂજે છે; તે પાપની અનુમોદના કરનારા હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ નથી.

અનંતાનુગ્રંથી, અપ્રત્યાજ્ઞાન, પ્રત્યાજ્ઞાન સ્વરૂપ ક્રોધાદિ કાષાયો રહિત, સમ્યગ્જ્ઞાની, નિત્ય નિન્નતમામાં વિહાર કરવાવાળા, શત્રુ મિત્રોમાં સમતાભાવ ધારણ કરવાવાળા વીતરાગી મુનિવરોને વારંવાર નમસ્કાર કરવા થકા આપણે પણ મહાકવિ બ્રહ્મરહસ્યજ્ઞના સ્વરમાં સ્વયં મુનિવરોને બાવના બાળીએ છીએ કે :-

^૧ ત્યાગાદિભ્યોન્નાત્ત્વ કુદેવાગમલિંગિનામ ।

અનંત વિભવે દેવ ન કુરુઃ શુભદષ્ટયાઃ ॥

—સ્તવકર્તા આવકાચાર, પૃષ્ઠ ૩૨.

ચે શુનિવર ક્ષમ મિતિ રૂં ઉપગારી ॥ ૨૬ ॥
 સાધુ દિગંધર નમો નિરંગર, સંવર બુદ્ધિધારી ॥ ચેન ॥ ૧ ॥
 કંચન કામ બસાવર સિનદે, ત્યોં રિયુ ત્યોં દિવધારી ।
 મહત મહાન મરણુ મ્મરુ છવન, સમ ગરિમા મ્મરુ ગારી ॥ ચેન ॥ ૨ ॥
 સમ્યક્માન પ્રમાન પવન બલ, તપ પાવક પરમરી ।
 શોધન છવ સુવર્ણ ગદા જે, કામકારિમા ઠારી ॥ ચેન ॥ ૩ ॥
 ભેરિ બુદ્ધિ કર 'બુધર' બિનવે, તિન પદ ચેક દનારી ।
 શામ વેદ્ય દસન જળ પાતો, તા દિનરી બરિદારી ॥ ચેન ॥ ૪ ॥
 બેદ-વિજ્ઞાન

સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં સાત તત્ત્વાયે અને દેવશાસ્ત્ર-ગુરુના
 મદદાન પછી તોછુ મુખ્ય વાત છે બેદ-વિજ્ઞાન. જિનાગમમાં બેદ-
 વિજ્ઞાનના અદિમાને અશિન્ન્ય માનવામાં આવ્યો છે. એમ કહેવામાં
 આવ્યું છે કે જેટલા પજુ છવ આજ સગી સિદ્ધ (મુક્ત) થયા છે,
 તે બધા બેદ-વિજ્ઞાન વડે જ થયા છે અને જેટલા પજુ છવ સંસારમાં
 ફર્યા મરુ બરરી રહ્યા છે તે બધા બેદ-વિજ્ઞાન નહીં થવાથી જ
 બરરી રહ્યા છે.^૧ શુદ્ધાત્મવત્ત્વની પ્રાપ્તિ વડે સાચાત સંવર થાય
 છે અને શુદ્ધાત્મવત્ત્વની પ્રાપ્તિ બેદ-વિજ્ઞાનથી થાય છે, તેથી બેદ-
 વિજ્ઞાન જ અત્યંત જાણવા યોગ્ય છે.^૨ આ બેદ-વિજ્ઞાન નિરંતર ત્યાં
 મુખી બાવયું બેદજે કે ત્યાંમુખી પરમાયોથી છૂટીને જ્ઞાન, જ્ઞાન
 (આત્મા)માં પ્રતિષ્ઠિત ન થઈ જાય.^૩

૧ ભક્તિ-પ્રાદ-સંપદ, પાનું ૨૫.

૨ બેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધા ચે કિલ્લ કેચન ।

અનેવામાયનો વદ્ધા વદ્ધા ચે કિલ્લ કેચન ॥

—સમવચાર, કદશ ૧૨૧.

૩ સમવચાર, કદશ ૧૨૬.

૪ સમવચાર, કદશ ૧૩૦.

સ્વ અને પરને જાણવાનો આશય એમના લેહ-પ્રલેહોની વિકલ્પ-જાળમાં, ફસાઈ રહેવું એ નથી, પરંતુ સઘળા લેહો જેમાં સમાઈ ગયા છે-એવા અલેહ, અખંડ આત્માને અખંડપણે અનુભવવો એ છે.

દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદ-સ્વભાવી ધ્રુવ ચૈતન્ય નિજ-તત્ત્વ જ સ્વ છે. બધા પુદ્ગલાદિ અચેતન પદાર્થ, એમના ગુણ, એમની પર્યાયો તો ‘પર’ છે જ, સાથે સાથે આત્મામાં ઉત્પન્ન થવાવાળા મોહ-રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારી ભાવરૂપ આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય-પાપ તત્ત્વ પણ ‘પર’ છે. ત્યાંસુધી કે સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ-રૂપ અવિકારી પર્યાયો પણ ‘પર’ ની જ કોટિમાં આવે છે, કેમકે એમને જીવ તત્ત્વમાં સામેલ માની લેતાં સંવરાદિ તત્ત્વ જીવો અને નહીં.

સઘળા પર-જીવદ્રવ્ય, અજીવદ્રવ્ય, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષ પર્યાય તત્ત્વોથી દૃષ્ટિ હઠાવીને એમનાથી લિપ્ત નિજાત્મ-ધ્રુવ તત્ત્વમાં દૃષ્ટિ અને જ્ઞાનને કેન્દ્રિત કરવું એ જ સ્વપર-લેહ-વિજ્ઞાન છે.

આત્માર્થી પરને પણ જાણે છે, પરંતુ એમાંથી કાંઈ મેળવવા માટે નહીં, અપનાવવા માટે પણ નહીં; ‘પર’ થી લિપ્ત ‘સ્વ’ ની ઓળખાણ માટે જ તે પરને જાણે છે.

એમનું પરને જાણવું એ પણ સ્વની ઓળખ છે, કેમકે એમને પરથી લિપ્ત આત્માને અનુભવવો છે; પરને ન જાણે તો તેમાં આત્મ-બુદ્ધિ થઈ જવાનો સંભાવ છે. જેનાથી લિપ્ત અનુભવવો છે તેને પણ જાણવું જોઈએ, પણ એને જાણવા માટે નહીં; આત્માને જાણવામાં ભૂલ ન થઈ જાય, માત્ર એટલા માટે જ એને જાણવાનું છે.

‘પર’ ને જાણવું છે, પણ હૃય-બુદ્ધિએ જાણવું છે. જેમ જેની માતા જોવાઈ ગઈ હોય એવું બાળક પોતાની માતાને જોળવાના પ્રયત્નમાં અનેક મહિલાઓને દેખે છે, પરંતુ તેમના પર એની દૃષ્ટિ જામતી નથી. આ મારી માતા નથી એમ જાણતાંની સાથે જ તરત એની દૃષ્ટિ એમના પરથી ખસી જાય છે; પરંતુ જ્યારે એની માતા

મકારની હોય છે; એણે તો આ સાંભળ્યું જ ગાળે છે, એ શું બતાવે કે એની બા કેવી છે? ઘણાએ એની બાને આ રૂપે જોઈ હોય, ભાળી હોય, ઓળખી હોય એમ બની શકે, પરંતુ એણે તો આવી આવશ્યકતા જ કદી જોઈ નથી.

પોલીસવાળા કહી શકે કે આ તો પોતાની બાને ઓળખતો જ નથી. એ પણ જાણતો નથી કે તે કેવી છે, નામ પણ જાણતો નથી. અમે શું કરીએ, એની બાને કેવી રીતે શોધી કાઢીએ? પરંતુ શું એ સત્ય છે કે તે પોતાની બાને નથી જાણતો, નથી ઓળખતો?

શું બાને ઓળખવા માટે એનું નામ જાણવું જરૂરી છે; એનાં રંગ-રૂપ જાણવા જરૂરી છે? શું બાને 'બા' ના રૂપે ન જાણી શકાય? શું તેને કાળી-ગોરીના રૂપે જાણવી આવશ્યક છે? શું બાનું નામ 'મમ્મી' એ પૂરતું નથી? જે નામથી એ રોજ બોલાવે છે અને બા મળી જાય છે, શું તે બાને જાણવા માટે કમલા-વિમલા આદિ નામોને જાણવાં આવશ્યક છે? પોલીસવાળા કહી રહ્યા છે તેમ ખરેખર શું તે બાને નથી ઓળખતો? જો એની બા સામે મળી જાય તો શું તે એને નહીં ઓળખી કાઢે? જરૂર જ તે ઓળખી કાઢશે.

ભલે તે બાની ઓળખ ભાષામાં ન આપી શકતો હોય, પરંતુ તે બાને ઓળખતો જ નથી એમ કહેવું તે ભૂલ છે, તદ્દન ભૂલ છે. ઓળખવું એ જુદી વાત છે અને ઓળખને ભાષા આપવી એ જુદી વાત છે. સંભવ છે કે એની બાનાં ગામ, યોગ્યતા, રૂપ-રંગ, કદ વગેરેને જાણવાવાળો એની બાને યથાર્થ રૂપે ઓળખતો જ ન હોય. ઓછામાં ઓછું એની બાના માતૃત્વને જેટલું સારી પેઠે એ જાણે છે, એટલું સારી પેઠે અન્ય કોઈ જાણી શકતું નથી.

એના માટે એની બા 'બા' છે, બીજું કંઈ નહીં. તે બાના માતૃત્વને ઓળખે છે, બીજું કંઈ નહીં, અને બીજું કંઈ ઓળખવાની

એને જરૂર જ નથી. એના માટે તેનું માતૃત્વ જ પૂરતું છે. જો કે તે એના પિતાની પત્ની પણ છે, પરંતુ તેમાં એને શું? એને તેના પત્નીત્વથી કાંઈ પ્રયોજન જ નથી, એને તો તેનું માતૃત્વ પૂરતું છે.

એ જ પ્રમાણે આત્માનુભવી પુરુષને કોઈ પૂછે કે આત્મા કેવો હોય છે? તો તે આ જ ઉત્તર આપે કે ‘આત્મા આત્મા જેવો છે’ અને બીજું કહે પણ શું? તે રાગી દ્વેષી-મોહી, ક્રોધી, સમ્યક્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ વગેરે કેવો છે? સંભવ છે કે આનો તે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપી શકે, કેમકે તેણે અનુભવમાં આત્માને આ રૂપે જોયો જ નથી; તેણે તો શુદ્ધ-પ્રુદ્ધ જ જોયો છે, જાણ્યો છે, અનુભવ કર્યો છે, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિથી ભિન્ન જ અનુભવ્યો છે.

સંભવ છે કે અજ્ઞાનીએ તેને આ રૂપે દેખ્યો-જાણ્યો હોય, તે એની દષ્ટિના વિકારનું પરિણામ છે, એના જેવી વિકારી દષ્ટિ જ્ઞાનીની પાસે છે જ નહીં, તેણે આત્માને આ રૂપે દેખ્યો-જાણ્યો જ નથી. રાગ-દ્વેષની ભાષામાં તે આત્માને કેવી રીતે કહે, કેવી રીતે સમજાવે?

પર્યાય-દષ્ટિથી જોતાં આત્મામાં રાગ-દ્વેષ જણાય છે, પરંતુ દ્રવ્યદષ્ટિવંતને પર્યાય-દષ્ટિ, ખાસ કરીને અનુભૂતિના કાળમાં, એટલી ગૌણ થઈ ગઈ છે કે તેમાં વિકાર દષ્ટિગોચર થતો જ નથી. તેને વિકારથી શું પ્રયોજન? હોય તો હોય.

તો કો કહી શકે કે જ્યારે આ આત્મામાં રાગ-દ્વેષનો જ સ્વીકાર નથી કરતો તો જો આત્માને જાણતો જ નથી. પરંતુ શું આત્માને જાણવા માટે આત્મામાં રાગ-દ્વેષની અનુભૂતિ આવશ્યક છે? જો કે તે જાણી છે કે પર્યાયમાં એમનું પણ અસ્તિત્વ છે. છે તો રજા કરે, એને શું? જાનીએ તો રાગ દ્વેષના માધ્યમથી આત્માને જાણ્યો જ નથી. તે જાણે તો કેવો. એમનાથી એને શું પ્રયોજન છે? તે વિચારે છે કે ‘હું તો જાન કરનાર વ્યક્તિની ધૂન નાચું છું’, ભાગમાં તો એમનો પ્રયોજન જ નથી.

જાનવા ભોગ છે કે આત્માનુભવી જીવ 'આત્મા શું છે?' એ ભાષામાં વ્યક્ત ન કરી શકે, પરંતુ આત્માનુભવ માટે શું ભાષાની જરૂરિયાત છે? આત્માનુભવ જુદી વસ્તુ છે અને તેને ભાષામાં વ્યક્ત કરવું એ બિલકુલ જુદી વસ્તુ છે.

જે જાળકને પોલીસની સહાયથી જા મળી જાય તો તે જાને દેખીને બીજા મહિલાઓની સમાન એના તરફથી દષ્ટિ નહિ ફરવી હો, જમાયેલી જ રાજો, એના ગળે જાગી પડે, એની સાથે એકમેક ધર્ષ જાય. જા એટા-મય અને એટા જા-મય બની જાય. તેઓ જાધું જ ભૂંડી જશે. પોલીસવાળાઓને પણ તેઓ ધન્યવાદ ત્યારે આપશે કે જ્યારે થોડા મખત પછી તેઓ સહજ બની જશે. તે સમયે તો તેમને કોઈ 'પર' ની કાંઈ સુધ-ખુધ જ ન રહે.

તે જ પ્રમાણે કોઈ આત્મ-ઇચ્છાકને જ્યારે આત્માપલબ્ધિ થાય છે, તે સમયે તે એનાં નિમિત્ત દેવ-શાસ્ત્ર-શુક્રને પણ ભૂંડી જાય છે. તે તો આત્મામાં તન્મય બની જાય છે. પર્યાય દ્રવ્યમાં અલેહ ધર્ષ જાય છે. દેવ-શુક્ર-શાસ્ત્રની ભક્તિ સુદ્ધાંનો વિકલ્પ તૂટી જાય છે. જ્યારે થોડા સમય પછી તે શુભોપયોગમાં આવે ત્યારે વ્યવહારમાં ભગૃત થાય.

ભેદ-વિજ્ઞાનીને ભાગે સ્વ અને પરને જાણવું માત્ર નથી, સ્વથી ભિન્ન પરને જાણવું માત્ર પણ નથી; બન્ને પરથી ભિન્ન સ્વને જાણવો, શ્રદ્ધવો અને અનુભવવો એ છે. અહીં 'સ્વ' મુખ્ય છે, 'પર' ગૌણ. 'પર' ગૌણ છે, સંપૂર્ણપણે ગૌણ છે, કેમકે એની મુખ્યતા કરતાં 'સ્વ' ગૌણ ધર્ષ જાય છે; કે જે જ્ઞાનીને કદી પણ ઇષ્ટ નથી.

આવા ભેદ-વિજ્ઞાની આત્માર્થી જીવ મુક્તિ-માર્ગના પથિક જિનેશ્વરના લઘુનંદન છે. મહાકવિ પંડિત બનારસીદાસજીએ એમની પંદના આ પ્રમાણે કરી છે:—

ભેદવિજ્ઞાન જગ્યૌ જિન્હુકે ઘટ,

શીતળ ચિત્ત ભયૌ જિમ અંદન ।

કેલિ કરે શિવમારગ મેં,
જગમાહિં જિનેશ્વર કે લાધુનંદન ॥
સત્ય સરૂપ સદા જિન્હુકે,
પ્રગટ્યૌ અવદાત મિથ્યાત-નિકંદન ।
શાન્ત દશા તિન્હુકી પહિચાની,
કરે કર જોરિ બનારસિ વંદન.^૧ ॥

આત્માનુભૂતિ

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે આત્માનુભૂતિ એ અનિવાર્ય શરત છે. આત્માનુભૂતિ વિના સઘળા પ્રયત્નો વૃથા છે. સ્વાનુભૂતિથી જ બીજું બધું સનાથ છે.^૨ આત્માનુભૂતિને સ્વાનુભૂતિ પણ કહે છે, કેમકે અનુભૂતિ પોતાના આત્માની જ હોય છે, બીજા આત્માની નહીં. સ્વાનુભવ, અનુભવ આદિ નામોથી એને અભિહિત કરવામાં આવે છે. જ્ઞાની જીવોએ એનાં ગીત સુક્ત કંઠે ગાયાં છે :-

અનુભવ ચિન્તામનિ રતન, અનુભવ હૈ રસરૂપ ।
અનુભવ મારગ મોખ કૌ, અનુભવ મોખ સરૂપ^૩ ॥
અનુભૌ કે રસ કૌં રસાયન કહત જગ,
અનુભૌ અભ્યાસ યહુ તીરથ કી કૌર હૈ ।
અનુભૌ કી જો રસા કહાવે સોઈ પોરસા સુ,
અનુભૌ અધોદસા સૌં ઊરધ કી દૌર હૈ ॥
અનુભૌ કી કેલિ ચહૈ કામધેનુ ચિત્રાવેલિ,
અનુભૌ કૌ સ્વાદ પંચ અમૃત કૌ કૌર હૈ ।
અનુભૌ કરમ તોરે પરમ સૌં પ્રીતિ જોરે,
અનુભૌ સમાન ન ધરમ કોજી ઔર હૈ^૪ ॥ ૧૬ ॥

૧ નાટક સમયપત્ર, કિર્યાનિકા, જાન્ય ૬.

૨ પંચ. પદ્યોની અ. ૩, શ્લોક ૪૧૫

૩ નાટક સમયપત્ર, કિર્યાનિકા, જાન્ય ૧૮.

૪ નાટક સમયપત્ર, કિર્યાનિકા, જાન્ય ૧૬.

પિયગન્ધુવલ્લભિ વિના મમગન્ધુવલ્લભિ જાતિય પિયમેજા ।

સમગન્ધુવલ્લભિ વિના પિલ્લવાજં જાત્ય જિણુદંદુ^૧ ॥

નિજતત્વોપલબ્ધિ (આત્માનુભૂતિ) વિના સમ્યક્દર્શનની ઉપલબ્ધિ થતી નથી અને સમ્યક્દર્શનની ઉપલબ્ધિ વિના નિર્વાણ (મોક્ષ) થતો નથી.

અભ્યસત્તમતિગત્યૈર્દુર્ધ્વિક્ષ્ણૈસ્તત્ત્વૈઃ—

સ્વયંભૂત પરમાર્થોચ્ચતાં નિત્યમેતઃ ।

સ્વરમધિમરપૂર્ણજ્ઞાનઃકાકૃત્તિવાદ્વા—

અ નન્દુ મમયમારાદુત્તરં કિંચિદનિત્ય^૨ ॥

ખરું કહેવાથી અને મળ્યા દુર્વિદ્યોપાધી શો લાભ ? છેવટે આહીં ભેદનું^૩ જ કહેવાનું છે કે એકમાત્ર પરમાર્થસ્વરૂપ આ આત્માનો જ અનુભવ કરો. કારણ કે નિજરસના દેલાવથી પરિપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપી પ્રજ્ઞાભાષી કાનું વિશ્વમાં બીનું કંઈ નથી. એકમાત્ર નિજ શુદ્ધાત્માનો જ અનુભવ કરવો એ જ સાર છે. તેથી—

એક દેખિએ જાનિએ, રૂમિ રહિએ છક હોર ।

સમગ્ર વિગ્રહ ન વિગ્રહિએ, મહે સિદ્ધિ નારિ ઔર^૪ ॥

અધિક શું—

પદમ્ભિ રતો જિત્ત્વં સંતુહો દોદિ જિત્ત્વમેદમ્ભિ ।

પદ્મેજ દોદિ કિત્તો દોદદિ તુદ્ધ ઉત્તમં સોગમ્ભ^૫ ॥

હે ભગ્ય છવો ! એકમાત્ર નિજ આત્મામાં જ ક્ષીન થાઓ, હમેશાં એમાં જ સંતુષ્ટ રહો, એનાથી જ તૃપ્ત થઈ જાઓ. તમોને

૧ રૂપસુધાર, ગાથા ૯૦.

૨ સમયસાર, કેવલ ૨૪૪.

૩ નાટક સમયસાર, છંદ ૬૧૨, ૭૦૬ ૨૦.

૪ સમયસાર, ગાથા ૨૦૬.

ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ અનંત મેળે. કારણ કે—

અચિન્ત્યશક્તિઃ સ્વયમેવ દેવદાનમાર્જનિતામણિરેવ યસ્માન ।

સર્વાર્થસિદ્ધાત્મતયા વિમત્તે જ્ઞાની ક્ષિમન્યસ્ય પરિગ્રહેણ ॥

આ આત્મા પોતે જ અચિન્ત્ય શક્તિવાળો છે, ચંતન્યરૂપ ચિંતામણિરત્ન છે. તેથી જેના સર્વ અર્થ સિદ્ધ છે એવા જ્ઞાની જીવોને અન્યના પરિગ્રહથી શું પ્રયોજન છે? જ્ઞાની કોઈ પક્ષની ચિંતા કેમ કરે?

આત્માનુભૂતિ સર્વ ધર્મોનો સાર છે. એનાથી ધર્મનો આરંભ થાય છે અને ધર્મની પૂર્ણતા પણ એની પૂર્ણતામાં રહેલી છે અર્થાત્ અનંત આત્મ-લીનતાની દશા જ ધર્મની પૂર્ણતા છે. એનાથી લિન ધર્મની કલ્પના પણ કરી શકાય નહીં. આત્માનુભૂતિ જ આત્મધર્મ છે.

અન્તરૈન્સુખવૃત્તિ વડે આત્મ-સાક્ષાત્કારની અવસ્થાનું નામ જ આત્માનુભૂતિ છે. વર્તમાન પ્રગટ જ્ઞાનને પર-લક્ષ્યથી હઠાવી સ્વ-તત્ત્વમાં લગાવી દેવું એ જ આત્મ-સાક્ષાત્કારની અવસ્થા છે. સ્વાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા નિરંતર તત્ત્વ-મંથનની પ્રક્રિયા છે, પરંતુ તત્ત્વ-મંથન-રૂપ વિકલ્પોથી પણ આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત ન થાય, કારણ કે કોઈપણ વિકલ્પ એવો નથી જે આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરાવી દે.

આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સમસ્ત વિશ્વ પરથી દૃષ્ટિ હઠાવવી પડશે. સમસ્ત વિશ્વથી એટલે કે આત્માથી લિન શરીર, કર્મ આદિ જડ (અચેતન) દ્રવ્ય તો ‘પર’ છે જ, પોતાના આત્મા સિવાય અન્ય ચેતન પદાર્થ પણ ‘પર’ છે તથા આત્મામાં પ્રતિ સમય ઉત્પન્ન થતી વિકારી-અવિકારી પર્યાયો (દશા) પણ દૃષ્ટિનો વિષય સર્ધ શકતી નથી. એનાથી પણ લિન અખંડ ત્રિકાળી ચૈતન્ય મુવ આત્મતત્ત્વ છે, તે એક જ દૃષ્ટિનો વિષય છે, તેનો આશ્રય કરતાં આત્માનુભૂતિ પ્રગટ થાય છે કે જેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

આત્માનુભૂતિના સંબંધમાં વિસ્તારપૂર્વક જાણકારી માટે લેખકની અન્ય કૃતિ “અપનેકો પહ્યાનિચો” (—પોતાને ઓળખો) નું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

જે સમ્યગ્દર્શનના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે સાત તત્ત્વ, દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ, લેહ-વિજ્ઞાન તથા આત્માનુભૂતિની ચર્ચા અહીં વિસ્તારથી કરી છે, તે સમ્યગ્દર્શનના આઠ અંગ કહ્યાં છે:—

૧. નિઃશંકિત, ૨. નિઃકાંક્ષિત, ૩. નિર્વિચિકિત્સા, ૪. અમૂઢ-દષ્ટિ, ૫. ઉપગૂહન, ૬. સ્થિતિકરણ, ૭. વાતસદ્ય અને ૮. પ્રભાવના.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાંની સાથે જ જ્ઞાની આત્માને આ સહજ જ પ્રગટ થઈ જાય છે. પરિણામસ્વરૂપ એના જીવનમાં સામાન્ય માનવીની અપેક્ષાએ અનેક વિશેષતાઓ પ્રગટ થઈ જાય છે.

અસીમ નિઃશંકતા, લોગો પ્રતિ આનાસકિત, સર્વ પદાર્થોની વિકારી-અવિકારી દશાઓમાં સમતાભાવ, વસ્તુસ્વરૂપની સૂક્ષ્મ પકડ, ખીજના દોષો પ્રતિ ઉપેક્ષાભાવ, આત્મશુદ્ધિની વધતી જતી દશા, શ્રદ્ધાનમાં દૃઢતા, પરિણામોમાં સ્થિરતા, ગુણ અને ગુણવાનો પ્રત્યે પ્રેમ, આત્મલીનતા વડે પોતાની અને ઉપદેશાદિ વડે વસ્તુતત્ત્વની પ્રભાવના—એ એની પોતાની વિશેષતાઓ છે.

મોક્ષાભિલાષીએ જે રીતે અને તે રીતે મરીને પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સમ્યગ્દર્શનની પ્રતિજ્ઞા છે કે:—

“મને ગ્રહણ કરવાથી, ગ્રહણ કરવાવાળાની ઇચ્છા ન હોય તોપણ, મારે એને ફરજિયાત મોક્ષ લઈ જવો પડે છે. તેથી મને ગ્રહણ કરતાં જો એ વિચાર કરે કે મોક્ષ જવાની ઇચ્છા બદલી દઈશું તોપણ એનું કાંઈ ચાલશે નહીં. મને ગ્રહણ કર્યા પછી મારે એને મોક્ષ પહોંચાડવો જ પડે.

કદાચિત્ત મને ગ્રહણ કરનાર શિથિલ થઈ જાય તોપણ બની શકે તો એ જ ભવમાં, નહીં તો વધારેમાં વધારે પંદર ભવમાં મારે એને મોક્ષ પહોંચાડી દેવો જોઈએ.

કહાચિત્ તે મને છોડી દઈને મારાથી વિરુદ્ધ આચરણ કરે
અથવા પ્રળંબથી પ્રળંબ મોહને ધારણ કરે તોપણ અર્ધ-પુદ્ગલ-
પરાવર્તનની અંદર મારે એને મોક્ષ પહોંચાડી દેવો જોઈએ, એવી
મારી પ્રતિજ્ઞા છે.^૧”

સમ્યગ્જ્ઞાન

જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. જાણવું એ એની પર્યાય અર્થાત્
કાર્ય છે. સમ્યગ્દર્શન સહિત જ્ઞાનને સમ્યગ્જ્ઞાન અને મિથ્યાદર્શન
સહિત જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાનના સમ્યક્પણા અને મિથ્યા-
પણાનો નિર્ણય લૌકિક વિષયોની સામાન્ય જાણકારીની સમ્બાધ પર
આધારિત ન હોતાં સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની ઉપસ્થિતિના
આધાર પર થાય છે.

મોક્ષના માર્ગમાં—અપ્રયોજનભૂત લૌકિક જાણકારી સત્ય વા
અસત્ય ગમે તેવી કેમ ન હોય—આત્માનુભૂતિથી સહિત વ્યક્તિનું સમગ્ર
જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અને અપ્રયોજનભૂત લૌકિક જાણકારી ભલે સત્ય
જ હોય, પણ જો એને આત્માનુભૂતિ પ્રગટ ન થઈ હોય તો એનું
સમગ્ર જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન જ કહેવાય. સમ્યગ્જ્ઞાનમાં રહેલું ‘સમ્યક્’
પદ સમ્યગ્દર્શનની ઉપસ્થિતિનું સૂચક છે અને ‘મિથ્યા’ પદ મિથ્યા-
દર્શનની ઉપસ્થિતિનું સૂચક છે.^૨

જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે—મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને
કેવળજ્ઞાન. સમ્યગ્દષ્ટિનાં મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન ક્રમશઃ સુમતિ,
સુશ્રુત અને સુઅવધિ કહેવાય છે તથા મિથ્યાદષ્ટિનાં કુમતિ, કુશ્રુત
અને કુઅવધિ. મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે,
તેથી એનાં આ પ્રકારનાં ભેદ ડાંતો નથી. આ પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિને
પાંચ અને મિથ્યાદષ્ટિને ત્રણ-એક કુલ જ્ઞાન આઠ પ્રકારનાં હોય

^૧ સમ્યક્-સંસ્કૃત શબ્દ, ‘સત્ય’ (સત્ય)

^૨ સમ્યક્-સંસ્કૃત શબ્દ, ‘સત્ય’ (સત્ય)

૭. જોમાંથી સમ્યક્ષણે ઉપજતું પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે અને ગિપ્પાદિને યજ્ઞનું વજુ પ્રકારનું જ્ઞાન ગિપ્પાજ્ઞાન કહેવાય છે. આ જાણનું વિષ્ણુનું વિદેવનું વિનયજ્ઞાનોમાં ઉપલબ્ધ છે.

સમ્યક્જ્ઞાનની પરિભાષાએક આગમમાં અનેક પ્રકારે ઉપલબ્ધ છે:-

(૧) જે જે પ્રકારે કૃત્તાદિ પદાર્થ અવસ્થિત છે, તે તે પ્રકારે જોમને જાણવા એ સમ્યક્જ્ઞાન છે.^૧

(૨) જે જ્ઞાન વસ્તુના સ્વરૂપને ન્યૂનતા-રહિત, અધિકતા-રહિત, વિપરીતતા-રહિત, જેનું છે તેનું સંદેહ રહિત જાણું છે તેને સમ્યક્જ્ઞાન કહે છે.^૨

(૩) આત્મા અને આત્માનાનું સંક્રાંચ, વિપર્યય અને અન-ધ્યક્ષાણી રહિત જે જ્ઞાન તે જ સમ્યક્જ્ઞાન છે.^૩

(૪) આત્મસ્વરૂપનું જાણવું એ જ સમ્યક્જ્ઞાન છે.^૪

સમ્યક્જ્ઞાનની જેટલી પરિભાષાઓ આપી છે તે બધીમાં કોઈ ફરક નથી. તે આજ જુલો-જુલો પ્રસંગોમાં જુલો-જુલો દ્રષ્ટિકોણથી આપવામાં આપી છે. બધીમાંથી એક જ નમ્ય રૂઢિત થાય છે કે

૧ (ક) જાણે અદૃશ્યત્વં મર્દિમુલ્લોહિ જ્ઞાનમગામણિ ।

મંગલમજ્ઞાન કેવલમગિ વસ્તુમયમોક્ષમોક્ષમોક્ષે ॥

—દ્રવ્યસંબંધ, ગાથા ૫.

(દ) જોમપ્રકાર ઉપલબ્ધ, ગાથા ૧૦૦-૧૦૧.

૨ સર્વોર્થકારિ, એ ૧, અથ ૧.

૩ અન્યુગમનભિરિષ્ઠો ગાથાનમ્યં વિતા જા વિપરીતાન ।

વિભક્તિર્હં વેદ મદાદુર્ગતજ્ઞાનમાનવિતઃ ॥

—રતનસર-ઉપાવકાગાર, યોગ ૪૨.

૪ સંસયવિમોહવિચ્છામવિષ્ણુવિષ્ણુ અપ્પપરમરુતમ્ ॥

માહ્યં મમ્મં જાણે સાત્ત્વારમણેયમેવં તુ ॥ —દ્રવ્યસંબંધ, ગાથા ૪૨.

૫ આપદેવ કો વતવતી, એ સમ્યક્જ્ઞાન મદા નૈ ।

—જ્ઞાણ, ત્રીજાલ, ૭૬ ૨.

મોક્ષમાર્ગમાં પ્રયોજનભૂત જીવાદિ પદાર્થોનું અને વિશેષ કરીને આત્મતત્ત્વનું સંશય, વિપર્યાય અને અનધ્યવસાય-રહિત જ્ઞાન જ સમ્યજ્ઞાન છે. લૌકિક પદાર્થોના જ્ઞાનથી એને કાંઈ પ્રયોજન નથી.

સમ્યજ્ઞાન એક પ્રકારનું સાચું તત્ત્વજ્ઞાન વા આત્મજ્ઞાન જ છે. સમ્યજ્ઞાનમાં પરદ્રવ્યોનું જાણવું એટલું મહત્ત્વપૂર્ણ નથી, જેટલું કે નિજ આત્મતત્ત્વનું.

પૃહ્લદ્ નયચક્રમાં કહ્યું છે—“જિનેન્દ્ર ભગવાને નિજદ્રવ્યને જાણવા માટે જ અન્ય છ દ્રવ્યોનું કથન કર્યું છે, તેથી માત્ર એ પર-રૂપ એવાં છ દ્રવ્યોનું જાણવું સમ્યજ્ઞાન નથી.”

જિનાગમમાં સમ્યજ્ઞાનના મહિમાનું કથન ઘણું ઉપસાધ્ય છે. જેમકે :-

જ્ઞાન સમાન ન આન જગત મેં સુખ કો કારન,
ધિક્કિ પરમામૃત જન્મજરામૃત-રોગ-નિવારન ॥ ૪ ॥

કોટિ જન્મ તપ તપૈં, જ્ઞાન બિન કર્મ ઝરેં જો;
જ્ઞાની કે છિન મેં ત્રિશુભિ તૈં સહજ ટરેં તે ॥ ૫ ॥

ધન સમાજ ગજ ળાજ, રાજ તો કાજ ન આવૈ;
જ્ઞાન આપકો રૂપ ભયે, ફિર અચક્ષ્ણ રહાવૈ ।
વાસ જ્ઞાનકો કારન, સ્વ-પર વિચેક બખાની;
કોટિ ઉપાય બનાવ બલ્ય, તાકો ભર આની ॥ ૭ ॥

જે પૂરવ શિવ ગયે, જાડિ, અરુ આગે જોડૈં;
તે નામ મહિમા જ્ઞાન-તાની, મુનિનાથ કોડૈં હેં ।

વિવિધ વ્યાદ્ધ દવ-દોષ, જગત-જન અરનિ દઝાવૈ;
જ્ઞાન ઉપાય ન આન, જ્ઞાન ધનધાન પુજાયે ॥ ૮ ॥

અવ દક્ષ જ્ઞાન મહં જગત્ કલિયે તિર્થિતિ છરચ્છે ।

નન્દા વદ છરચ્છે જાવનતપાં ન કોઈ મળગાવી ॥

મહિમા સમ્યક્જ્ઞાન કી, અરુ વિરાગબલ જ્ઞેય ।

ક્રિયા કરત ફલ ભુંજતૈ, કરમબંધ નહિ હોય^૧ ॥

બહુવિધિ ક્રિયા કલેશ સૌ, શિવપદ લહૈ ન કોય ।

જ્ઞાનકલા પરકાશ સૌ, સહજ મોખ પદ હોય^૨ ॥

જ્યાં એક બાબુ સમ્યક્જ્ઞાનનાં ભરપૂર ગીત ગાયાં છે; ત્યાં જ બીજી બાબુ આત્મજ્ઞાન રહિત આગમજ્ઞાન, લૌકિકજ્ઞાન અને સંયમની નિરર્થકતા પણ દિલ ખોલીને સ્પષ્ટ કરી છે. જેમકે :—

જો જાણદિ અર્પણ, જાણસર્લ્લં સરીરવો મિષ્ણં ।

સો જાણદિ સત્થં, આગમપાઠં કુળંતો વિ^૩ ॥

જે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને શરીરથી ભિન્ન બાણુતો નથી તે બહુ આગમ-પાઠ કરવા છતાં પણ શાસ્ત્રને બાણુતો નથી.

જદિ પદ્ધદિ વહુસુદાણિ ય જદિ કાહિદિ વહુચિદં ય ચારિત્તં ।

તં વાલસુદં ચરણં હવેઈ અપ્પસ્સ વિવરીદં^૪ ॥ ૧૦૦ ॥

આત્મસ્વભાવથી વિપરીત બહુ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનું પઠન અને બહુ પ્રકારનાં ચારિત્રનું પાલન પણ બાળશ્રુત અને બાળચારિત્ર છે.

આત્મધ્યાન રતિર્જ્ઞેયં વિદ્વત્તાયાઃ પરં ફલમ્ ।

અશેપશાસ્ત્રાદિત્વં સંસારોઽપિ ધીધનૈઃ^૫ ॥

આત્મધ્યાનમાં રતિ થવી એ વિદ્વતાનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ છે અને આત્મા પ્રત્યેના પ્રેમ વિના અનેક શાસ્ત્રોનું પઠન પણ સંસાર છે.

વિહિતાશેપશાસ્ત્રોઽપિ ન જામદપિ મુચ્યતે ।

દેહાત્મદૃષ્ટિર્જ્ઞાતાત્મા સુમોન્મત્તોઽપિ મુચ્યતે^૬ ॥

૧ નાટક સમયસાર, નિર્જરા દ્વાર ૭૬ ૩.

૨ નાટક સમયસાર, નિર્જરા દ્વાર ૭૬ ૨૬.

૩ શતિક્યાનુપ્રેક્ષા, ગાથા ૪૬૪

૪ અષ્ટપાદ૩ (મોક્ષપાદ૩), ગાથા ૧૦૦

૫ યોગસાર, ૭/૪૩.

૬ સમાધિચતક, શ્લોક ૬૪.

શરીરમાં આત્મગુણો રાખનાર બહિરાત્માં સર્વ શાસ્ત્રોને જાણનાં પણ મુક્ત થતો નથી અને દેહુથી ભિન્ન આત્માનો અવસ્થા કરવાવાળો અંતરાત્મા સૂચે અને ઉન્મત્ત થાય તોપણ મુક્ત નથી છે.

મુનિમન ધાર અનન્તગાર શ્રીવક ઉપજાયો ।
 પૈ નિજ આત્મજ્ઞાન જિના, મુળ લેશ ન પાયો' ॥
 આત્મજ્ઞાન હી જ્ઞાન હૈ, શેગ સરી અજ્ઞાન ।
 વિશ્વશાંતિ કા મૂલ , વીતરાગ વિજ્ઞાન' ॥

સ્વીકારવાની વાત છે. વળી તર્કની કસોટી પર સાચું માલૂમ પડે પછી પણ જ્યાં લગી જોનો અનુભવ કરવામાં ન આવે ત્યાં લગી એ નિઃવૈભવ જાની શકતો નથી. જોને નિઃવૈભવ જાનવા માટે આગમ, ઉપદેશ, તર્ક અને અનુભવના માર્ગથી પસાર થવું પડે.

આગમ અને ઉપદેશ સંજોગથી ચર્ચા 'શાસ્ત્ર અને ગુરુ' ના પ્રકરણોમાં આવી ગઈ છે, અનુભવની વાત પણ ઘણી અડી ભેદ-વિજ્ઞાન અને આત્માનુભૂતિના પ્રકરણોમાં આવી ગઈ છે. અહીં અનેકાંત અને સ્યાદાદને સ્વરૂપ કરવું જરૂરી અને પ્રસંગ-ગ્રાસ છે. સુક્ષિતનું અવ-લંબન અર્થાત્ તર્કની તુલાનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રમાણ અને નયોની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા પણ અપેક્ષિત છે, કેમકે નિર્ણય ન્યાય વડે જ સંભવિત છે અને ન્યાય નય-પ્રમાણાત્મક હોય છે.

અનેકાન્ત અને સ્યાદાદ

વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્તાત્મક છે. તેને વસ્તુ અનેક શુભો-ધર્મોથી સુજ્ઞ છે. અનાંત ધર્માત્મક વસ્તુ જ અનેકાન્ત છે અને વસ્તુના અનેકાન્ત સ્વરૂપને સમજાવનારી સાપેક્ષ કથન-પદ્ધતિને સ્યાદાદ કહે છે.^૧ અનેકાન્ત અને સ્યાદાદ વચ્ચે ઘોત્ય-ઘોતક સંબંધ છે.

સમયસારની આરોગ્યાતિ ટીકાના પરિશિષ્ટમાં આ સંબંધમાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર લખે છે :—

“સ્યાદાદ સર્વ વસ્તુઓના સ્વરૂપને સિદ્ધ કરનારું અહીં ત સર્વજનું અસ્થાનિત (નિર્ણય) શાસન છે. તે (સ્યાદાદ) એમ કહે છે કે અનેકાન્ત સ્વભાવવાળી હોવાથી સર્વ વસ્તુઓ અનેકાન્તાત્મક છે...જે વસ્તુ તત્ છે તે જ અતત છે, જે એક છે તે જ અનેક છે, જે સત્ છે તે જ અસત્ છે, જે નિત્ય છે તે જ અનિત્ય છે—આ પ્રમાણે એક વસ્તુમાં વસ્તુત્વની નિપજાવનારી પરસ્પર વિરુદ્ધ

^૧ અનેકાન્તાત્મકાર્ય કથનં સ્યાદાદઃ ।

—ધર્મીયસ્ય ટીકા (અનેકાન્ત અને સ્યાદાદ, પાનું ૨૨)

એ શક્તિઓનું પ્રકાશનું એ અનેકાન્ત છે. ૧

અનેકાન્ત શબ્દ 'અનેક' અને 'અન્ત' એ શબ્દોનો મળીને
બને છે. અનેકનો અર્થ ધાય છે એકથી વધિક. એકથી વધિક એ
પણ હોઈ શકે છે અને અન્ત પણ. એ અને અન્તની વચ્ચેમાં
એમ અનેક અર્થ સંભવિત છે. વળી અન્તનો અર્થ છે ધર્મ અર્થાત
ગુણ. હરેક વસ્તુમાં અન્ત ગુણ વિદ્યમાન છે. તેથી જ્યાં અનેકનો અર્થ
અન્ત ધાય ત્યાં અન્તનો અર્થ ગુણ લેવો. આ વ્યાખ્યાને અનુસરીને
આ અર્થ ગાય-અન્તગુણાન્તક વસ્તુ જ અનેકાન્ત છે. પરંતુ જ્યાં
અનેકનો અર્થ એ લેવામાં આવે ત્યાં અન્તનો અર્થ ધર્મ ગાય.
ત્યારે આ અર્થ ગાય-અન્તગુણ નિરુદ્ધ પ્રતીત થવાનાથી એ ધર્મોત્ત
એ જ અન્તગુણોનો અર્થ લેવો.

વિદેશવાસ રહિત છે, નિરોધ છે, તેમને શુભ કહે છે. જેમકે—
આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, મુખ્ય, આદિ: પુદ્ગલમાં રૂપ, રસ, ગંધ, આદિ.

જે શુભોમાં પરસ્પર કોઈ વિદેશ નથી, એમની એક વસ્તુમાં
એકીસાથે બન્ના (દેવાવાળા) તો બધા જ વાદી-પ્રતિવાદી સહજ
સ્વીકાર કરી લે છે; પરંતુ જેમાં વિદેશ જેવું પ્રતિજ્ઞાસિત થાય છે,
એને સ્વાદાતી જ સ્વીકાર કરે છે. બીજા કોડે એમાંથી કોઈ એક
પદ્ધતિ મંજૂર કરી પદ્ધતિ પાતી બની જાય છે. તેમી અનેકાન્તની
પરિભાષામાં પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓના પ્રકાશન પર વિશેષ જોર
આપવામાં આવ્યું છે.

દરેક વસ્તુમાં પરસ્પર વિદેશી પ્રતીત દેવાવાળાં અનેક શુભઝ
(જોડાં) મળી આવે છે, તેમી વસ્તુ કેવળ અનેક ધર્મો (શુભો)નો
જ પિંડ છે એમ નથી—પરંતુ પરસ્પર વિદેશી જણાતાં અનેક ધર્મ-
શુભોનો પણ પિંડ છે, તે પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રતીત દેવાવાળા ધર્મોને
સ્પષ્ટતાદ પોતાની સામે શક્તી વડે પ્રતિપાદન કરે છે.

દરેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મ છે. એ બધાનું કથન એકીસાથે
તો સંજવિત નથી—કેમકે શબ્દોની શક્તિ મર્યાદિત છે, તે એક
સમયમાં એક જ ધર્મને કહી શકે છે. તેમી અનંત ધર્મોમાં એક
વિવક્ષિત ધર્મ મુખ્ય હોય છે જેવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય
છે, બાકીના બધા ધર્મો ગૌણ હોય છે, કેમકે તેમના સંજંધમાં હાલ
કોઈ પણ કહેવામાં આવેલ નથી. આ મુખ્યતા અને ગૌણતા વસ્તુમાં
વિદ્યમાન ધર્મોની અપેક્ષાએ નથી હોતી પણ વસ્તુની ઇચ્છાનુસાર
હોય છે. વિવક્ષા-અવિવક્ષા કથનના ભેદ છે, વસ્તુના ભેદ નથી. વસ્તુમાં
તો બધા જ ધર્મો પ્રતિ સમય પોતાની પૂરી હેશિયતથી વિદ્યમાન
રહે છે, એમાં મુખ્ય-ગૌણનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી, કારણ કે વસ્તુમાં
તો તે પરસ્પર વિદેશી ધર્મોને પોતાનામાં ધારણ કરી રાખવાની
શક્તિ છે. તે તો એ વસ્તુમાં અનાદિકાળથી વિદ્યમાન છે અને અનંત-
કાળ સુધી રહેશે. એમને એકી સાથે કહેવાનું સામર્થ્ય વાણીમાં

નહીં હોવાથી વાણીમાં વિવદ્ધા-અવિવદ્ધા અને મુખ્ય-ગૌણતા ભેદ હોય છે.

વસ્તુ તે પરથી નિરપેક્ષ જ છે. એને પોતાના ગુણ-ધર્મો ધારણ કરી રાખવામાં કોઈ પરની અપેક્ષા રાંચમાત્ર પણ નથી. એમાં નિત્યતા-અનિત્યતા, એકતા-અનેકતા વગેરે બધા ધર્મો એટલી રાખે વિવિધમાન રહે છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી વસ્તુ જે સમયે નિત્ય છે, પર્યાય દૃષ્ટિથી એ જ સમયે અનિત્ય પણ છે, વાણી વડે જ્યારે નિત્યતાનું કથન કરવામાં આવે ત્યારે અનિત્યતાનું કથન સંભવિત નથી. તેથી જ્યારે આપણે વસ્તુની નિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરીએ ત્યારે શ્રોતા એ સમજી શકે છે કે વસ્તુ નિત્ય જ છે, અનિત્ય નથી. તેથી આપણે 'એક અપેક્ષાએ નિત્ય પણ છે' એમ કહીએ છીએ. એમ કહેતાં તેના જ્ઞાનમાં એ વાત ગદ્યરૂપે આવી જાય કે કોઈ અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ છે એણે વાણીના અનામર્થને દીધે આ વાત કહેવામાં નહીં આવે. તેથી વાણીમાં રચાત પદનો પ્રયોગ આવશ્યક છે, અનામર્થ પરિવારના ધર્મોને લોભ કરે છે, પરંતુ અવાજ નહીં. એના પરથી જાણી શકાય છે કે અનામર્થ જાણી શકાય છે.

જો કોઈ વાણીમાં અનામર્થનો અર્થ આ પ્રમાણે

કેટલાક વિચારકો કહે છે કે સ્યાદાદ શૈલીમાં ‘પણ’ (બી) નો પ્રયોગ છે, ‘જ’ નો નથી. તેમને ‘પણ’ માં સમન્વયની સુગંધ અને ‘જ’ માં હઠની દુર્ગંધ આવે છે, પણ આ તેમનો ઔદ્વિગ્ધ ભ્રમ જ છે. સ્યાદાદ શૈલીમાં જેટલી આવશ્યકતા ‘પણ’ ના પ્રયોગની છે, એનાથી જરાય ઓછી આવશ્યકતા ‘જ’ ના પ્રયોગની નથી. ‘પણ’ અને ‘જ’ નું સમાન મહત્ત્વ છે.

‘પણ’ સમન્વયનું સૂચક ન હોતાં ‘અનુક્ર’ ની સત્તાનું સૂચક છે અને ‘જ’ આગ્રહનું સૂચક ન હોતાં ‘દઢતા’ નું સૂચક છે. એમના પ્રયોગની એક રીત છે અને તે આ છે—જ્યાં અપેક્ષા ન જતાવતાં માત્ર એમ કહેવામાં આવે કે ‘કોઈ અપેક્ષા’^૧ ત્યાં ‘પણ’ જોડવું જરૂરી છે અને જ્યાં અપેક્ષા સ્પષ્ટ જતાવવામાં આવે ત્યાં ‘જ’ જોડવું અનિવાર્ય છે. જેમકે—દરેક વસ્તુ કથંચિત્ નિત્ય પણ છે અને કથંચિત્ અનિત્ય પણ છે. જો આને આપણે અપેક્ષા સહિત કહીએ તો આ પ્રમાણે કહેવું પડે કે દરેક વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય જ છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય જ.

‘પણ’ એમ જતાવે છે કે આપણે જે કહીએ છીએ તે વસ્તુ માત્ર એટલી જ નથી, અન્ય પણ છે; પરંતુ ‘જ’ એમ જતાવે છે કે અન્ય દૃષ્ટિકોણથી દેખતાં વસ્તુ બીજી ઘણી બધી છે, પરંતુ જે દૃષ્ટિકોણથી આ વાત જતાવવામાં આવી છે તે ગરાગર તેમ જ છે, એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. તેથી ‘જ’ અને ‘પણ’ એક બીજામાં પૂરક છે, વિરોધી નથી. ‘જ’ પોતાના વિષયની જાણતમાં સઘળી શંકાઓનો અભાવ કરીને દઢતા પ્રગટ કરે છે અને ‘પણ’ અન્ય પક્ષોની જાણતમાં મૌન રહીને પણ એમની સંભાવનાનું નહીં, નિશ્ચિત સત્તાનું સૂચક છે.

‘પણ’ નો અર્થ એમ કરવામાં આવે કે જે કાંઈ કહેવામાં

૧ ‘કોઈ અપેક્ષા’ ના ભાવને સ્વાત્ અથવા કથંચિત્ શબ્દ પ્રગટ કરે છે.

આવી રહ્યું છે તેની વિરુદ્ધ પણ સંભાવના છે તો તે અર્થ જોતાં છે. સંભાવના અજ્ઞાનની સૂચક છે અર્થાત્ એમ પ્રગટ કરે છે કે હું નથી જાણતો, બીજું કંઈ પણ હશે. જ્યારે સ્યાદાદ્ એ સંભાવના વાદ નથી; નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન હોવાથી પ્રમાણ છે. ‘પણ’માંથી એવો અર્થ નથી નીકળતો કે એના સિવાય શું છે તે હું નથી જાણતો; પરંતુ એવો અર્થ નીકળે છે કે આ સમયે એ કહી શકતો નથી વા એને કહેવાની આવશ્યકતા નથી. અપૂર્ણને પૂર્ણ સમજી લેવામાં ન આવે તે માટે ‘પણ’નો પ્રયોગ છે. બીજા શબ્દોમાં જે વાત અંશના સંબંધમાં કહેવામાં આવી રહી છે એને પૂર્ણના સંબંધમાં જાણી લેવામાં ન આવે એટલા માટે ‘પણ’નો પ્રયોગ છે, અનેક મિથ્યા એકાંતોના જોડ-તોડ માટે નહીં.

આ જ પ્રમાણે ‘જ’નો પ્રયોગ ‘આથહી’નો પ્રયોગ નહીં હોતાં એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે છે કે અંશના સંબંધમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે સંપૂર્ણપણે સત્ય છે. તે દૃષ્ટિએ વસ્તુ તેવી જ છે, અન્યરૂપ નથી.

સમંતલદ્રાદિ આચાર્યોએ પહે-પહે ‘જ’નો પ્રયોગ કર્યો છે. ‘જ’ના પ્રયોગનું સમર્થન શ્લોકવાર્તિકમાં આ પ્રમાણે કર્યું છે:—

વાક્યેઽવધારણં તાવદનિષ્ઠાર્થં નિવૃત્તયે ।

ફર્ત્તવ્યમન્યથાનુક્તસમત્વાત્તસ્ય કુત્રચિત્ ॥

વાક્યોમાં ‘જ’નો પ્રયોગ આનંદ અર્થની નિવૃત્તિ અને દૃઢતા માટે કર્યો જ જોઈએ, નહીંતર કોઈ-કોઈ વાર તે વાક્ય ન કહેવાયા સરખું સમજવામાં આવે છે. ચુકલ્યનુશાસન શ્લોક ૪૧-૪૨ માં આચાર્ય સમંતલદ્રે પણ આ પ્રકારનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે.

૧ મદેષ સર્થં કો નેચ્છેત્ સ્વરૂપાદિ ચતુષ્ટયાત્ ।

અમદેષ વિપર્યાયાન્ત એન્ન વ્યવતિષ્ઠેત્ ॥

—આત્મભીમાંયા, શ્લોક ૧૫.

૨ એ દૃષ્ટિકાંક્ષા, અ. ૧, પ્રક. ૨, શ્લોક ૫૩.

આ સંદર્ભમાં સિદ્ધાંતવાદી પંડિત દેશાદ્યાનંદ્રદ્ધ લખે છે :-

“આ જ પ્રમાણે વાક્યમાં સ્પષ્ટ (જ) નો પ્રયોગ ન હોવાથી સર્વથા એકાંતને માનવું પડે; કારણકે તે સ્થિતિમાં અનેકાન્તનું વિરામરણ અવશ્યભાવી છે. જેમકે - ‘ઉપયોગ અહ્યનું જ છે’ - આ વાક્યમાં સ્પષ્ટ (જ) લેવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપયોગ હમણાં અન્ય કોઈનું ન લેતાં હોવું જ છે. તેથી જો એમાંથી ‘જ’ કાઢી તાળવામાં આવે તો ઉપયોગ અહ્યનું પણ હમણાં લઈ શકે છે.”

પ્રમાણ વાક્યમાં માત્ર સ્થાન પદનો પ્રયોગ થાય છે, પરંતુ નય વાક્યમાં સ્થાન પદની સાથે સાથે ‘જ’ નો પ્રયોગ પણ આવશ્યક છે. ‘જ’ સમ્યક્ એકાંતનું સ્વરૂપ છે અને ‘પણ’ સમ્યક્ અનેકાન્તનું સ્વરૂપ છે.

એકે જોઈને દર્શન અનેકાન્તવાદી દર્શન હોવામાં આવે છે. તોપણ જો એને સર્વથા અનેકાન્તવાદી માનવામાં આવે તો એ પણ એકાન્ત થઈ નય. તેથી જોઈને દર્શનમાં અનેકાન્તમાં પણ અનેકાન્તનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. જોઈને દર્શન સર્વથા ન એકાન્તવાદી છે, ન સર્વથા અનેકાન્તવાદી. તે કમચિત્ત એકાન્તવાદી અને કમચિત્ત અનેકાન્તવાદી છે. એનું જ નામ અનેકાન્તમાં અનેકાન્ત છે. કહ્યું પણ છે :-

અનેકાન્તોડવ્યનેકાન્તઃ પ્રમાણતવસાધનઃ ।

અનેકાન્તઃ પ્રમાણાન્તે વદેકાન્તોડર્પિતાન્નવામ્ ॥

પ્રમાણ અને નય બેનાં સાધન છે એવું અનેકાન્ત પણ અનેકાન્ત-સ્વરૂપ છે; જેમકે સર્વાંશકાલી પ્રમાણની અપેક્ષાએ વસ્તુ અનેકાન્ત-સ્વરૂપ અને અંશકાલી નયની અપેક્ષાએ વસ્તુ એકાંતસ્વરૂપ સિદ્ધ છે.

૧ જોઈને ન્યાય, પાનું ૩૦૦.

૨ નયસદ્ધ, પાનું ૧૨૯.

૩ સ્વયંભૂતોય પ્રયોગ ૧૦૩ / અનુભવ અતિ પ્રયોગ ૧૮૧

પ્રમાણે લિખ્ત-લિખ્ત નયોને સ્પાદાદરૂપી સૂત્રમાં પરાવી દેવાથી સંપૂર્ણ નય શ્રુતપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે.^૧

પરમાગમના બીજસ્વરૂપ અનેકાન્તમાં સંપૂર્ણ નયો (સમ્યક્ એકાન્તો) નો વિલાસ છે, એમાં એકાન્તોના વિરોધને સમાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે^૨; કેમકે વિરોધ વસ્તુમાં નથી, અજ્ઞાનમાં છે. જેમકે—એક હાથીને અનેક જન્માંધ વ્યક્તિઓ સ્પર્શીને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે. ત્યાં જેના હાથમાં હાથીનો પગ આવે તે હાથીને થાંભલા જેવો, પેટ પર હાથ ફેરવવાવાળો દીવાલ જેવો, કાન પકડવાવાળો સૂપડા જેવો, અને સૂંઠ પકડનાર કેળના સ્તંભ જેવો કહે તો તે સંપૂર્ણ હાથીના સંબંધમાં સત્યાર્થ નથી. કેમકે જોયો છે અંશ અને કહેવામાં આવ્યો સર્વાંશને.

જો અંશને જોઈને અંશરૂં જ કથન કરે તો જોડું નથી. જેમકે જો એમ કહેવામાં આવે કે હાથીનો પગ થાંભલા જેવો છે, કાન સૂપડા જેવો છે, પેટ દીવાલ જેવું છે તો કાંઈ અસત્ય નથી, કેમકે આ કથન સાપેક્ષ છે અને સાપેક્ષ નય સત્ય હોય છે; એકલો પગ હાથી નથી, એકલું પેટ પણ હાથી નથી, એ જ પ્રમાણે કોઈ પણ એકલું અંગ અંગીને વ્યક્ત કરી શકતું નથી.

‘સ્થાત’ પદના પ્રયોગથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અહીં જે કથન કરવામાં આવી રહ્યું છે, તે અંશના સંબંધમાં છે, પૂર્ણ વસ્તુના સંબંધમાં નહીં. હાથી અને હાથીનાં અંગોના કથનમાં ‘જ’ અને ‘પણ’ નો પ્રયોગ આ પ્રમાણે થાય :—

હાથી કોઈ અપેક્ષાએ દીવાલ જેવો પણ છે, કોઈ અપેક્ષાએ થાંભલા જેવો પણ છે, અને કોઈ અપેક્ષાએ સૂપડા જેવો પણ છે. અહીં અપેક્ષા દર્શાવવામાં આવી નથી, માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે ‘કોઈ અપેક્ષાએ’, તેથી ‘પણ’ જોડવું આવશ્યક થઈ પડયું. જો

૧ સ્પાદાદમંજરી, શ્લોક ૩૦ ની ટીકા

૨ પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય, શ્લોક ૨

આપણે પ્રયોગ ન કરવામાં આવે તો 'જ' પદના અનિવાર્ય કાર્ય
પરે, અન્યથા આપણા ન જાણે, ક્યતમાં ટકતા ન આવે; જેમકે
દામીનો પગ માંગવા જેવો જ છે, પાન રાખવા જેવો જ છે અને
પેટ દીવાદા જેવો જ છે.

ઉપરોક્ત કવન અંશના સંબંધમાં પૂર્ણ સત્ય છે, તેથી 'જ'
લગાડવો આવશ્યક છે. તથા પૂર્ણના સંબંધમાં આંશિક સત્ય છે,
તેથી 'પણ' લગાડવો જરૂરી છે.

જ્યાં 'સ્યાત્' પદનો પ્રયોગ ન પણ હોય તોપણ વિવેકી
જનોએ સમજવું જોઈએ કે તે અનુક્રત (સાઇલેન્ટ) છે. કયાય-
પાહુકમાં આ સંબંધમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે :—

“સ્યાત્ શબ્દના પ્રયોગનો અભિપ્રાય રાખવાવાળો વક્તા સ્યાત્
શબ્દનો પ્રયોગ ન પણ કરે તોપણ તેના અર્થનું જ્ઞાન થઈ જાય છે.
તેથી સ્યાત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરવામાં આવે તોપણ કંઈ દોષ નથી.
કહ્યું પણ છે—સ્યાત્ શબ્દના પ્રયોગની પ્રતિજ્ઞાનો અભિપ્રાય રાખવાથી
'સ્યાત્' શબ્દનો અપ્રયોગ દોષવામાં આવે છે.”^૧

જોકે દરેક વસ્તુ અનેક પરસ્પર વિરોધી ધર્મ-યુગલોનો પિંડ
છે તોપણ વસ્તુમાં સંભાવ્યમાન પરસ્પર વિરોધી ધર્મો જ હોય છે,
અસંભાવ્ય નહીં. અન્યથા આત્મામાં નિત્યત્વ-અનિત્યત્વાદિની જેમ
ચેતનત્વ-અચેતનત્વ ધર્મોની સંભાવનાનો પ્રસંગ આવશે. આ વાતને
'ધવલા'માં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરી છે :—

“પ્રશ્ન:—જે ધર્મોને એક આત્મામાં એકી સાથે રહેવાનો
વિરોધ નથી, તે રહે, પરંતુ સંપૂર્ણ ધર્મો તો એક આત્મામાં એકી
સાથે રહી શકે નહીં ?

ઉત્તર:—કોણ એમ કહે છે કે પરસ્પર વિરોધી અને અવિરોધી
સર્વ ધર્મોનું એકીસાથે એક આત્મામાં રહેવું સંભવિત છે ? ન

સંપૂર્ણ ધર્મોત્તુ' એકીસાથે રહેવું' માની લેવામાં આવે તો પરસ્પર વિરુદ્ધ ચેતન્ય-અચેતન્ય, વ્યવસ્થા-અવ્યવસ્થા આદિ ધર્મોને એકીસાથે આત્મામાં રહેવાનો મસંગ આવશે. તેથી સંપૂર્ણ પરસ્પર વિરોધી ધર્મો એક આત્મામાં રહે છે, અનેકાન્તનો આવે અર્થ નહીં સમજવો જોઈએ; પરંતુ જે ધર્મોનો જે આત્મામાં અત્યંત અભાવ નથી, તે ધર્મો તે આત્મામાં કેઈ કાળ અને કેઈ દોષની અપેક્ષાએ એકીસાથે પણ હોઈ શકે છે, એમ અને માનીએ છીએ.^૧

અનેકાન્ત અને સ્વાદ્વાદનો પ્રયોગ કરતી વખતે એ સાવધાની રાખવી ખૂબ આવશ્યક છે કે આપણે જે પરસ્પર વિરોધી ધર્મોની સત્તા વસ્તુમાં પ્રતિપાદિત કરીએ છીએ, તે ધર્મોની સત્તા વસ્તુમાં સંબંધિત છે કે નથી; અન્યથા હોઈવાર આપણે એમ પણ કહેવા લાગીએ કે ક્ષયિત હવ ચેતન છે અને ક્ષયિત અચેતન પણ છે. અચેતનત્વની હવમાં સંભાવના નથી, તેથી અહીં અનેકાન્ત ણતાવતી વેળા અસ્તિ-નાસ્તિના રૂપમાં મટાયવું જોઈએ. જેમકે-હવ ચેતન (જ્ઞાન-દર્શનસ્વરૂપ) જ છે, અચેતન નહીં.

વસ્તુતઃ ચેતન અને અચેતન તો પરસ્પર વિરોધી ધર્મ છે અને નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ પરસ્પર વિરોધી નહીં, વિરોધી પ્રતીત થતા ધર્મો છે, તે પરસ્પર વિરોધી પ્રતીત થાય છે, છે નહીં. એમની સત્તા એક દ્રવ્યમાં એકીસાથે હોય છે. અનેકાન્ત પરસ્પર વિરોધી પ્રતીત થતા ધર્મોત્તુ' પ્રકાશન કરે છે.

ત્રિનેત્ર ભગવાનનું સ્વાદ્વાદરૂપી નયનક અતિશય તીક્ષ્ણ ધારણું છે. એને અત્યંત સાવધાનીથી ચલાવવું જોઈએ, અન્યથા ધારણુ કરનારનું જ અસ્તક છેલાઈ જાય છે.^૨ એને ચલાવતાં પહેલાં

^૧ મદલા પ્ર. ૧, અંક ૧, ભાગ ૧, સુ. ૧૧, પાનું ૧૬૫.

^૨ અત્યંતનિશ્ચયપૂર્ણ, દુરાસદ્ જિનવરણ નયનક્રમ ।

ચંદ્રયમિ ધાર્યમાણં ગૂર્ધાનં ક્ષયિનિ દુર્વિદ્યમાનામ્ ॥

નયચક્રે ચલાવવામાં ચતુર એવા ગુરુઓનું શરણ લેવું જોઈએ.^૧
એમના માર્ગદર્શનમાં જિનવાણીનો મર્મ સમજવો જોઈએ.

અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત એટલો ગૂઢ અને ગંભીર છે કે એને ઊંડાણથી અને સૂક્ષ્મતાથી સમજ્યા વિના એના તળ સુધી પહોંચવું અસંભવિત છે, કેમકે ઉપર ઉપરથી જોતાં એ એકદમ ગલત જેવો પ્રતીત થાય છે. આ અંબંધમાં હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય, કાશીના દર્શન-શાસ્ત્રના ભૂતપૂર્વ પ્રધાનાધ્યાપક શ્રી કૃષ્ણભૂપણ અધિકારીએ લખ્યું છે :—

“જૈન ધર્મના સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતને જેટલો ગલત સમજવામાં આવ્યો છે, એટલો કોઈ અન્ય સિદ્ધાંતને નહીં. ત્યાં સુધી કે શંકરાચાર્ય પણ આ દોષથી મુક્ત નથી, એમણે પણ આ સિદ્ધાંત પ્રતિ અન્યાય કર્યો છે. આ વાત અલ્પજ્ઞ પુરુષો માટે ક્ષમ્ય થઈ શકતી હતી, પરંતુ જો મને કહેવાનો અધિકાર હોય તો હું ભારતના આ મહાન વિદ્વાન માટે તો અક્ષમ્ય જ કહું, જોકે હું આ મહાપિને ખૂણ આદરની દૃષ્ટિથી જોઉં છું. એવું માલૂમ પડે છે કે એમણે આ ધર્મના દર્શન-શાસ્ત્રના મૂળશ્રેણીનું અધ્યયન કરવાની પરવા કરી નથી.”^૨

હિન્દીના પ્રસિદ્ધ સમાલોચક આચાર્ય મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી લખે છે :—

“પ્રાચીન દરગઝતના હિન્દુ ધર્માવલંબી મોટા-મોટા શાસ્ત્રી સુદ્ધાંતનું પણ નથી જાણતા કે ડેરનોનો સ્યાદ્વાદ કયા પાંખીનું નામ છે.”^૩

શ્રી મહામંદાપાન્યાય સત્ય સમ્રાટાચાર્ય પં. સ્વામી સમન્વિત્રજી

શાસ્ત્રી, પ્રોફેસર સંસ્કૃત કોલેજ, વારાણસી લખે છે :—

“હું કયાં સુધી કહું, મોટા-મોટા પ્રખ્યાત આચાર્યોએ પોતાના ગ્રંથોમાં જે જૈનમતનું ખંડન કર્યું છે એ એવું કર્યું છે કે જેને સાંભળી-દેખીને હસવું આવે છે, સ્યાદાદ એ જૈનધર્મનો અલેખ કિલ્લો છે, જેની અંદર વાદી-પ્રતિવાદીઓના માયામયી ગોળા પ્રવેશ કરી શકતા નથી.

જૈન ધર્મના સિદ્ધાંત પ્રાચીન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક પદ્ધતિના અભ્યાસીઓ માટે ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ સ્યાદાદ વડે સર્વ સત્ય વિચારોનું દ્વાર ખૂલી જાય છે.”^૧

સંસ્કૃતના ઉદ્દભૂત વિદ્વાન ડૉ. ગંગાનાથ ઝાના વિચારો પણ દૃષ્ટવ્ય છે :—

“ન્યારથી મેં શંકરાચાર્ય દ્વારા જૈન સિદ્ધાંતનું ખંડન વાંચ્યું છે ત્યારથી મને વિશ્વાસ થયો કે આ સિદ્ધાંતમાં ઘણુંબધું છે જે વેદાન્તના આચાર્ય સમજ્યા નથી અને જે કાંઈ આજ લગી જૈન ધર્મને બાળી શક્યો છું એનાથી મારો દૃઢ વિશ્વાસ થયો છે કે જે તેમણે જૈનધર્મને એના મૂળ ગ્રંથો દ્વારા જોવાનું કષ્ટ ઉઠાવ્યું હોત તો તેમને જૈનધર્મનો વિરોધ કરવાની કોઈ વાત મળત નહીં.”^૨

‘સ્યાત્’ પદનો બરાબર અર્થ સમજવો ખૂબ આવશ્યક છે. એના સંબંધમાં બહુ ભ્રમ પ્રચલિત છે—કોઈ સ્યાત્નો અર્થ સંશય કરે છે, કોઈ કદાચ, તો કોઈ સંભાવના. આ પ્રમાણે સ્યાદાદને શાયદવાદ, સંશયવાદ વા સંભાવનાવાદ બનાવી દે છે. ‘સ્યાત્’ શબ્દ તિડંત ન હોતાં ‘નિપાત’ છે. તે સંદેહનો વાચક ન હોતાં એક નિશ્ચિત અપેક્ષાનો વાચક છે. ‘સ્યાત્’ શબ્દને સ્પષ્ટ કરતાં તાર્કિક ચૂંટામણિ આચાર્ય સમંતલદ્ર લખે છે :—

૧. તીર્થંકર વર્ધમાન, પાનું ૬૨.

૨. તીર્થંકર વર્ધમાન, પાનું ૬૪.

વાત્સ્યેનનેવાંત્રજોતી મમ્યં વતિ તિરોમયં ।

સ્વામિપાનોઽર્ધ્યોમિન્નાન તત્તેવમિન્નામિ' ॥ ૧૦૩ ॥

‘સ્યાત’ શબ્દ નિષાત છે. વાત્સ્યોમાં ‘અગ્રયાણે આ શબ્દ અનેકાંતનો ઘોતક વસ્તુસ્વરૂપન’ નિર્દેશણ છે.

કદાચ, અંશય, અને સંભાવનામાં એક અનિશ્ચય છે; અનિશ્ચય અજ્ઞાનનું સૂચક છે. સ્યાદ્વાદમાં ક્યાંય પણ અજ્ઞાનની અડક નથી. તે જે કંઈ કહે છે, તે દૃઢતાની સાથે કહે છે; તે કલ્પના કરતો નથી, સંભાવનાઓ વ્યક્ત કરતો નથી.

શ્રી પ્રો. આનંદશંકર બાયુભાઈ ધ્રુવ લખે છે :—

“ મહાવીરના સિદ્ધાંતમાં ણતાવવામાં આવેલ સ્યાદ્વાદને કેટલાક લોકો સંશયવાદ કહે છે, એને હું નથી માનતો. સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી, પરંતુ તે એક દૃષ્ટિગિંદુ આપણને ઉપલબ્ધ કરાવી દે છે. વિશ્વનું કઈ રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ તે આપણને શીખવે છે. એ નિશ્ચય છે કે વિવિધ દૃષ્ટિગિંદુઓ દ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વિના કોઈપણ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં આવી શકતી નથી. સ્યાદ્વાદ (જૈન-ધર્મ) પર આક્ષેપ કરવો એ અનુચિત છે.^૨ ”

આચાર્ય સમન્તભદ્રે સ્યાદ્વાદને કેવલજ્ઞાનની જેમ સર્વ તત્ત્વ-પ્રકાશક માન્યો છે. ભેદ માત્ર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનો છે.^૩

અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત વસ્તુસ્વરૂપના સત્યાર્થ-રૂપનું દિગ્દર્શન કરાવનાર હોવાથી આત્મ-શાન્તિની સાથે-સાથે વિશ્વ-શાંતિનો પણ પ્રતિષ્ઠાપક સિદ્ધાંત છે. આ સંબંધમાં સુપ્રસિદ્ધ

૧ આપ્તમીમાંસા, શ્લોક ૧૦૩

૨ તીર્થંકર વર્ધમાન, પાનું ૯૪.

૩ સ્યાદ્વાદ કેવલજ્ઞાને સર્વતત્ત્વ પ્રકાશને ।

ભેદઃ સાક્ષાદ્સાક્ષાચ્ચ, દ્યવસ્ત્વન્યતર્મ ભવેત્ ॥

ઐતિહાસિક વિદ્યાન અને રાષ્ટ્રકવિ રામધારીસિંહ 'દિનકર' લખે છે:—

“એમાં કોઈ સંદેહ નથી કે અનેકાન્તનું અનુસંધાન ભારતની અહિંસા સાધનાનો ચરમ ઉત્કર્ષ છે અને આખું વિશ્વ એને જેટલી શીઘ્રતાથી અપનાવશે, વિશ્વમાં શાન્તિ પણ એટલી જ શીઘ્રતાથી સ્થાપિત થશે.”

પ્રમાણ અને નય

અનેકાન્ત અને સ્યાદાદના સ્પષ્ટીકરણમાં ‘પ્રમાણ’ અને ‘નય’ શબ્દોનો પ્રયોગ કેટલીય વાર થયો છે. એનું મૂળ કારણ એ છે કે પ્રમાણ અને નયો વડે જ વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે,^૧ તેથી એમનું સ્પષ્ટીકરણ પ્રસંગ-પ્રાપ્ત છે.

જેના વડે વસ્તુ-તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે, એને સમ્યક્ રૂપે જાણવામાં આવે છે, એને પ્રમાણ કહે છે; તેથી સમ્યક્જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે.^૨ સમ્યક્જ્ઞાનને આ પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. એ પણ જતાવવામાં આવેલ છે કે તે પાંચ પ્રકારનું હોય છે. એમાં મતિ-જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષપ્રમાણ છે, તથા અવધિજ્ઞાન અને મનઃ-પર્યાયજ્ઞાન દેશ-પ્રત્યક્ષ છે, કેવલજ્ઞાન પૂર્ણ-પ્રત્યક્ષ છે.^૪ સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષ-

૧ સંસ્કૃતિના ચાર અધ્યાય, પાનું ૧૩૭.

૨ પ્રમાણનયૈરધિગમઃ । —તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, અ. ૧ સૂત્ર ૬.

૩ સમ્યક્જ્ઞાન પ્રમાણ । ન્યાય દીપિકા

૪ (ક) જ્ઞાયે પરોક્ષમ્ । પ્રત્યક્ષમન્યત્ ।

—તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૧, સૂત્ર ૧૧, ૧૨.

(છ) મતિશ્રુતં હોય પરોક્ષ, અક્ષ મનર્તે ઉપજ્ઞાર્થો ।

અવધિજ્ઞાન મનપર્યાય હો છે દેશ-પ્રત્યક્ષા ॥

સકલ દ્રવ્ય દેશ અને અનંત, પરજ્ઞાન અનંતા ।

જનને એકે કાલ, પ્રગટ દેવસિ ભગવન્તા ॥

—જ્ઞાણા, ચોથી ટાળ, પંદ ૩, ૪.

જ્ઞાન, તક^૧ અને અનુમાન મતિજ્ઞાનપ્રમાણુનાં જ રૂપ છે. આ બધાનું વિસ્તૃત વર્ણન જૈન ન્યાયશાસ્ત્રોમાં ઉપલબ્ધ છે.

સ્વાદ્રાદ પદ્ધતી સુદ્રિત પરમાગમરૂપ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદો નય છે. જોકે શ્રુતજ્ઞાન પણ એક પ્રમાણ છે, તથાપિ તેના ભેદો નય છે. પ્રમાણ સર્વથાહી હોય છે અને નય અંશથાહી. જોકે નય પ્રમાણનું જ ભેદો છે, તેમ છતાં તેમને પ્રમાણથી ભિન્ન માનવામાં આવ્યા છે કેમકે નય પ્રમાણ વડે ગૃહીત વસ્તુના એકદેશને ગ્રહણ કરે છે.

અનંત ધર્માત્મક હોવાને લીધે વસ્તુ બહુ જ જટિલ છે. એને બાણી શકાય, પરંતુ કહેવી કઠણ છે. તેથી તેના એક-એક ધર્મનું કેમપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કયો ધર્મ પહેલો અને કયો ધર્મ પછીથી કહેવાય, એનો કોઈ નિયમ નથી. જ્ઞાની વક્તા પોતાના અભિપ્રાય અનુસાર જ્યારે એક ધર્મનું કથન કરે છે તે સમયે અન્ય ધર્મો કથનમાં ગોળુ રહે છે; નિષિદ્ધ નહીં. આથી જ્ઞાતાના અભિપ્રાયને નય કહે છે.^૧ તિલોયપણુત્તિમાં કહ્યું છે :—

“જ્ઞાણં હોદિ પમાણં જાઓ વિ જાદુસ્સ હિદયમાવત્થો ॥”

સમ્યજ્ઞાનને પ્રમાણ અને જ્ઞાતાના હૃદયના અભિપ્રાયને ન કહેવામાં આવે છે.^૨ કોઈ કોઈ જગ્યાએ વક્તાના અભિપ્રાયને ન કહેવામાં આવે છે.^૩

નય ત્રણ પ્રકારના કહેવામાં આવેલા છે—જ્ઞાન નય, શબ્દ ન અને અર્થ નય.^૪ જ્ઞાન નયની મુખ્યતાથી જ્ઞાતાના અભિપ્રાયને આ શબ્દનયની મુખ્યતાથી વક્તાના અભિપ્રાયને નય કહ્યો છે.

નય અનન્ત હોઈ શકે છે. જેટલા વચન-વિકલ્પો છે, એટલે

૧ જ્ઞાતુરભિપ્રાયો નયઃ । — આસાપપદ્ધતિ, શ્લોક ૬ ની ટીકા.

૨ તિલોયપણુત્તિ, અ. ૧, ગાથા ૮૩.

૩ સ્વાદ્રાદ મંજરી, શ્લોક ૨૮ ની ટીકા, પાનું ૨૪૩.

૪ ધર્મિ દેવાનુપેક્ષા, ગાથા ૨૬૫.

જ નય પણ સંભવિત છે.^૧ કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુની શક્તિઓ અનંત છે, તેથી પ્રત્યેક શક્તિની અપેક્ષા એ બોદને પ્રાપ્ત થતાં નય અનંત વિકલ્પરૂપ થઈ જાય છે.^૨ ગુણ-ગોણ વિવેકાને કારણે વક્તાના અભિપ્રાય પણ અનેક પ્રકારના હોય છે, એ કારણે પણ નય અનેક પ્રકારના હોય છે.

નયચક્ર પણ એટલું જ જટિલ છે જેટલી એની વિષયભૂત અનંત-ધર્માત્મક વસ્તુ. વિસ્તાર તો ઘણો છે, પરંતુ આલાપપદ્ધતિ અને બૃહન્નયચક્રમાં મૂળ નયોના સંબંધમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

ગિચ્છયવવહારણયા મૂલ્લિમ મેયાળયાણ સન્નાળં ।

ગિચ્છયસાહજદેઝ દ્વચયપઙ્ગસ્થિયા મુળદ્^૩ ॥

સર્વનયોમાં મૂળ—નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બે નય છે. દ્રવ્યાશ્રિત અને પર્યાયાશ્રિત, એ બેઉ નિશ્ચય નયનાં સાધન વા હેતુ છે.

ઉપરોક્ત છંદનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ કરવામાં આવે છે:—

નયોના મૂળભૂત નિશ્ચય અને વ્યવહાર બે બોદ માનવામાં આવ્યા છે, તેમાં નિશ્ચયનય તો દ્રવ્યાશ્રિત અને વ્યવહારનય પર્યાયાશ્રિત છે, એમ સમજવું જોઈએ.^૪

પંચાધ્યાયીકારે વ્યવહાર અને પર્યાયાશ્રિત નયને કથંચિત એક જતાવતાં કહ્યું છે—પર્યાયાશ્રિત કહો વા વ્યવહારનય—એ બેઉનો એક જ અર્થ છે; કેમકે આ નયના વિષયમાં જેટલો પણ વ્યવહાર

૧ જાવદિયા વચળવહા તાવદિયા ચેવ હોતિ જયવાદા ।

—ગોમ્મટસાર કર્મકાણ્ડ ગાથા ૮૯૪.

૨ સર્વાર્થસિદ્ધિ, અ. ૧, સૂત્ર ૩૩ ની ટીકા, પાનું ૧૦૨.

૩ (ક) આલાપપદ્ધતિ, ગાથા ૩.

(ખ) નયચક્ર, ગાથા ૧૮૨.

૪ આચાર્ય શિવસાગર સ્મૃતિમંત્ર-પાન ૫૬૧:

છે, તે ઉપચાર-માત્ર છે.^૧

ઉક્ત કથનમાં જ્યાં એક બાજુ નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયને મૂળ નય કહેવામાં આવ્યા છે, ત્યાં બીજી બાજુ:—

તો ચેય ચ મૂલનયા, યાગિયા નન્વત્ય પઞ્જયત્યગાયા ।

અણ્ણે અસંસ્વ મંસ્લા તે તન્મયેયા મુણેયન્ના^૨ ॥

દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે જ મૂળ નય કહેલા છે. અન્ય અસંખ્યાત સંખ્યાવાળા એમના જ ભેદ જાણવા.

ઉક્ત બેઉ દષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરતાં મુખ્ય નય ચાર રહે છે.

(૧) નિશ્ચય (૨) વ્યવહાર (૩) દ્રવ્યાર્થિક (૪) પર્યાયાર્થિક.

જોકે નયોના પ્રભેદોમાં ઊતરવાનું અહીં સંભવિત નથી, તથાપિ મૂળ નયોનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન આવશ્યક છે; કેમકે તેમને જાણ્યા વિના જિનવાણીનો મર્મ સમજી શકાતો નથી. નયચક્રમાં કહ્યું છે:—

“જે નયદષ્ટિથી રહિત છે એને વસ્તુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી અને વસ્તુના સ્વરૂપને જાણ્યા વિના સમ્યક્દર્શન કેવી રીતે થઈ શકે ?”

પ્રમાણુની વિષયભૂત વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે.^૪ એના સામાન્ય અંશને અહણ્ય કરનાર દ્રવ્યાર્થિકનય છે અને વિશેષ અંશને અહણ્ય કરનાર પર્યાયાર્થિક નય છે. એની પરિભાષા નયચક્રમાં આ

૧ પર્યાયાર્થિક નય इति यदि वा व्यवहार एव नामेति ।

एकार्थो यस्मादिह सर्वोऽप्युपचारमात्रः स्यात् ॥

—પંચામ્યાયી, અ. ૧, શ્લોક ૫૨૧.

૨ નયચક્ર, ગાથા ૧૮૩.

૩ નયચક્ર, ગાથા ૧૮૧.

૪ સામાન્યવિશેષાત્મા તદર્થો વિષયઃ । —પરીક્ષામુખ્ય, અ. ૪, સૂત્ર ૧.

પ્રમાણે આપેલી છે:—

પઞ્જય ગત્ત્વં કિંચ્ચા દઢ્વંપિ ય જો હુ મિહ્મ લોષ ।

સો દઢ્વંસ્થિય મણિઓ વિવરીઓ પઞ્જયસ્થિયઓ^૧ ॥

પર્યાયને ગૌણ કરીને જે દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે એને દ્રવ્યાર્થિક નય કહે છે અને દ્રવ્યને ગૌણ કરીને જે પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે એને પર્યાયાર્થિક નય કહે છે.

જે અલેદ અને અતુપચાર વડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરે છે તે નિશ્ચય નય છે. અને લેદ તથા ઉપચાર વડે વસ્તુનો વ્યવહાર કરવો તે વ્યવહાર નય છે.^૨ નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયની ખીણ પણ અનેક પરિભાષાઓ પ્રાપ્ત છે.

સ્વાશ્રિત કથનને નિશ્ચય અને પરાશ્રિત કથનને વ્યવહાર,^૩ અલેદને નિશ્ચય અને લેદને વ્યવહાર^૪, ભૂતાર્થને નિશ્ચય અને અભૂતાર્થને વ્યવહાર^૫, મુખ્યને નિશ્ચય અને ગૌણને વ્યવહાર^૬ કહે છે.

અનેક શાસ્ત્રોનો આધાર લઈને પંડિતપ્રવર ટોડરમલજીએ નિશ્ચય-વ્યવહારનું સાંગોપાંગ વિવેચન કર્યું છે,^૭ જેનો સાર આ પ્રમાણે છે:—
૧ સાચા નિરૂપણને નિશ્ચય અને ઉપચરિત નિરૂપણને વ્યવહાર કહે છે.^૮

૧ નયચક્ર, ગાથા ૧૮૯.

૨ આલાપપદ્ધતિ (નયચક્ર, પાનું ૨૨૭)

૩ આત્માશ્રિતો નિશ્ચયનય; પરાશ્રિતો વ્યવહારનય: ।

—સમયસાર ગાથા ૨૭૨ ની ‘આત્મખ્યાતિ’ ટીકા.

૪ (ક) તત્ર નિશ્ચયો અમેદવિપય: —નયચક્ર, દેવસેન, પાનું ૨૫.

(લ) નયચક્ર, માધદેવ ધવલ, પાનું ૧૩૨.

૫ (ક) સમયસાર, ગાથા ૧૧. (લ) પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય, શ્લોક ૫.

૬ પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય, શ્લોક ૪.

૭ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૪૮-૨૫૭.

૮ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૪૯.

૨ એક જ દ્રવ્યના ભાવને તે રૂપે જ કહેવો એ નિશ્ચય નય છે અને ઉપચારથી ઉક્ત દ્રવ્યના ભાવને અન્ય દ્રવ્યના ભાવસ્વરૂપે કહેવો એ વ્યવહાર નય છે. જેમકે—માટીના ઘડાને માટીનો કહેવો તે નિશ્ચય નયનું કથન છે અને ધીનો સંયોગ દેખીને ધીનો ઘડો કહેવો તે વ્યવહાર નયનું કથન છે.^૧

૩ જે દ્રવ્યની જે પરિણતિ હોય તેને તેની જ કહેવી એ નિશ્ચય નય છે અને એને જ અન્ય દ્રવ્યની કહેવાવાળો તે વ્યવહાર નય છે.^૨

૪ વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને વા તેના ભાવોને વા કારણ-કાર્યાદિને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે તથા નિશ્ચય નય તેને જ યથાવત નિરૂપણ કરે છે, કોઈને કોઈમાં મેળવતો નથી.^૩

તેથી નિશ્ચયનય સત્યાર્થ છે અને વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે. સમયસાર ગાથા ૧૧ અને એની ટીકામાં તથા પુરુષાર્થ-સિદ્ધ્યુપાય શ્લોક ૫ માં સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે:—

નિશ્ચય નય ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; કારણકે તે વસ્તુના સત્ય (શુદ્ધ) સ્વરૂપનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. વ્યવહાર નય અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે; કારણકે તે વસ્તુના અસત્ય (સંયોગી, અશુદ્ધ) સ્વરૂપનું કથન કરે છે. જેમકે—હવ અને દેહ એક છે, આ કથન વ્યવહાર નયનું છે અને હવ અને દેહ એક નથી, ભિન્ન ભિન્ન છે, આ કથન નિશ્ચય નયનું છે.^૪ આવીં હવ અને શરીરનો સંયોગ દેખીને એને એક કહેવામાં આવેલ છે, તેથી આ કથન વ્યવહાર

૧ મોદસમાગૈ પ્રકાશક પાનું ૨૪૬

૨ મોદસમાગૈ પ્રકાશક પાનું ૨૫૦

૩ મોદસમાગૈ પ્રકાશક પાનું ૨૫૧

૪ વ્યવહારનયો ભાગદિ ગ્રંથો દેહો ય હર્વાદ સ્વદ્રુ રૂપો ॥

અ દુ મિત્તરમ્ ગ્રંથો દેહો ય કર્તાવિ પદ્ધતો ॥

છવેાને પરમાર્થ સમજાવવા માટે કરવામાં આવ્યું છે.^૧

જે પ્રમાણે મ્હેચ્છને મ્હેચ્છ ભાષા વિના સમજાવવો સંભવિત નથી, તે જ પ્રમાણે વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ સંભવિત નથી, તેથી જિતવાણીમાં વ્યવહારનું કથન આવ્યું છે. મ્હેચ્છને સમજાવવા માટે બહે મ્હેચ્છ ભાષાનો આશ્રય લેવો પડે પરંતુ મ્હેચ્છ યર્ધ કરતું એ તો હીક નથી, તે જ પ્રમાણે નિશ્ચયનો પ્રતિપાદક હોવાથી બહે વ્યવહારથી કથન કરવામાં આવે, પરંતુ તેનું અનુકરણ કરતું એ તો હીક નથી.^૨

આદ્ય લેવો આવશ્યક છે. તેથી વ્યવહારનય તો માત્ર જાણવા (સમજવા) માટે પ્રયોજનવાન છે.

વ્યવહારનય માત્ર બીજાઓને જ સમજાવવા માટે ઉપયોગી છે એમ નથી, પરંતુ જ્યાં લગી પોતે નિશ્ચયનય વડે કહેલી વસ્તુને જાણી ન શકે ત્યાં લગી વ્યવહાર વડે વસ્તુને સમજવામાં પોતાને પણ ઉપયોગી છે. વ્યવહારને ઉપચાર-માત્ર માનીને એના દ્વારા મૂળભૂત વસ્તુનો નિર્ણય કરવો તે ઉપયોગી છે. વ્યવહારને નિશ્ચયની સમાન સત્ય સમજી લેવો યોગ્ય નથી.^૧

ઉપરોક્ત નયવાદ શુદ્ધાત્મતત્ત્વની સમજ વા પ્રતિપાદનના કાળમાં જ ઉપયોગી છે, અનુભૂતિના કાળમાં નહીં. કહ્યું પણ છે :—

તત્ત્વચાણેસળકાલે સમયં લુંગ્હેદિ જુત્તિ મગ્ગેણ ।

જો ળાહારણ સમયે પચ્ચક્કલો અણુદ્વો જલ્લા^૨ ॥

તત્ત્વનો અન્વેષણ કાળે જ આત્મા સુક્ષ્મભાગ^૩ વડે અર્થાત્ નિશ્ચય-વ્યવહાર નયો વડે જાણવામાં આવે, પરંતુ આત્માના આરાધન સમયે તે વિકલ્પો હોતા નથી; કારણ કે તે સમયે તો આત્મા સ્વયં પ્રત્યક્ષ જ છે.

સર્વ નયપક્ષ હેય જ છે, કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપ પદ્ધાતિકાન્ત છે. સમયસારમાં કહ્યું છે :—

કમ્મં વટ્ઠમેવદ્દં જીવે દ્વં તુ જાણં ણયેપવચ્ચે ।

પવચ્ચોત્તિવકંતો પુણં મળ્લંદિ જો સો સમયસારો^૩ ॥

વ્યવહાર નય કહે છે કે જીવ કર્મથી બંધાયેલો છે, પરંતુ નિશ્ચય નય કહે છે કે બંધાયેલો નથી. આ બંને નયોનો પક્ષ છે અને જે પદ્ધાતિકાન્ત છે તે સમયસાર છે.

૧ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૫૩.

૨ નયચક્ર, ગાથા ૨૬૮.

૩ સમયસાર, ગાથા ૧૪૨.

આની ટીકામાં લખ્યું છે કે સર્વ નયપક્ષને છોડનાર જ વિકલ્પોને છોડે છે અને તે જ સમયસારનો અનુભવ કરે છે.

અહીં આ વાત બહુ સાવધાનીપૂર્વક સમજવા જેવી છે કે અહીં નયોનો પક્ષ છોડાવ્યો છે, નિશ્ચયનયનો વિષયભૂત અર્થ નહીં. વ્યવહાર નયનો માત્ર પક્ષ જ નહીં, વિષયભૂત અર્થ પણ છોડવા યોગ્ય છે; પરંતુ નિશ્ચયનયનો માત્ર પક્ષ છોડવાનો છે, એના વિષય-ભૂત અર્થને તો ગ્રહણ કરવાનો છે.

સમયસાર કલશ ૧૨૨ દ્વારા પણ એની પુષ્ટિ થાય છે:—

હૃદમેવાત્ર તાત્પર્યં હૈયઃ શુદ્ધનયો ન હિ ।

નાસ્તિ વંધસ્તદત્યાગાત્તરંગાગાદ્ વંધ एव हि ॥

અહીં આ તાત્પર્ય છે કે શુદ્ધનય ત્યાગવા યોગ્ય નથી, કારણ કે એના અત્યાગથી બંધ થતો નથી અને એના ત્યાગથી બંધ થાય છે.

નયચક્રમાં નિશ્ચયનયને પૂજ્યતમ સિદ્ધ કરતાં લખ્યું છે:—

નિશ્ચયનય એકત્વને પ્રાપ્ત કરાવી જ્ઞાનરૂપી ચૈતન્યમાં સ્થાપિત કરે છે. પરમાનંદ ઉત્પન્ન કરીને વીતરાગ બનાવે છે. આટલું કામ કરીને તે પોતે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે તે જીવને નયપક્ષથી અતીત કરી દે છે. આ કારણે તે પૂજ્યતમ છે.^૧

વસ્તુસ્વરૂપના સત્યાર્થજ્ઞાન માટે એ આવશ્યક છે કે આપણે નિશ્ચયનયના કથનને સત્યાર્થ જાણી એનું શ્રદ્ધાન કરવું અને વ્યવહાર-નય દ્વારા કરવામાં આવેલા કથનને પ્રયોજનવશ કરેલું ઉપચરિત કથન જાણીને તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું.^૨

જો કોઈ એમ કહે કે તો જૈનશાસ્ત્રોમાં જેવું નયોના ગ્રહણની વાત કેમ લખી છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હેતાં પાંડિતપ્રવર ટોડરમલજીએ ને સમર્થ-પ્રજ્ઞાકમાં લખ્યું છે:—

૧ નયનય, નિશ્ચય, નયનું કર.

૨ ને જ્ઞાન ને વિકલ્પ, પાત્રું ૫૫૦.

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે એકમાત્ર આત્માને જાણવો-અનુભવવો આવશ્યક છે, બાકી તો બધું જ્ઞાનનું સહજ ફળ થઈ જાય છે.

આથી આત્માથીએ સૌ પ્રથમ આ બધાનું સ્વરૂપ સમજીને એના વડે આત્મતત્ત્વનો વિકલ્પમાં નિર્ણય કરવો. તે પછી તે આત્મ-તત્ત્વમાં જ સમાઈ જવું, એ જ જ્ઞાને જાણવાનો સાર છે. સમ્ય-ગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની સાર્થકતા આત્મસ્વરૂપમાં સમાઈ જવામાં છે. આત્મસ્વરૂપમાં સમાઈ જવું એ જ સમ્યક્ચારિત્ર છે.

સમ્યક્ચારિત્ર

સમ્યક્ચારિત્રનું મોક્ષમાર્ગમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. જેને ધારણ કર્યા વિના તીર્થંકર પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી અને જેના ગાલાવે સર્વ રાગી જીવો સંસારમાં લટકી રહ્યા છે તથા જન્મ-મરણનાં દુઃખ ઉઠાવી રહ્યા છે,^૧ તે ચારિત્ર જ સાક્ષાત્ ધર્મ છે. મોહ-રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારી પરિણામોથી રહિત આત્માના પરિણામ જ સામ્યભાવ છે અને તે જ ચારિત્ર છે.^૨

ઉક્ત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ આત્મ-સ્વરૂપમાં લીનતા, સ્થિરતા અને રમણતા વડે થાય છે.^૩ વસ્તુતઃ આત્મ-સ્વરૂપમાં રમણું એ જ ચારિત્ર છે. વસ્તુનો સ્વભાવ હોવાથી તે જ ધર્મ છે.^૪ સમતા, મધ્યસ્થતા,

૧ જિષ્ઠ ગિતા નહિ જિનરાજ સીઝે, તૂ રુદ્યો જગ પ્રીયમે

—દશલક્ષ્ય પૂજન (સંયમનો છંદ)

૨ ચારિત્તં સ્વલુ ધમ્મો ધમ્મો જો સો સમો ત્તિ નિદિદ્ધો ।

મોહવલોહ વિહીણો પરિણામો અપ્પણો હુ સમો ॥

—પ્રવચનસાર, ગાથા ૭.

૩ આપ રૂપને લીન રહે થિર; સમ્યક્ચારિત્ર સોઈ.

—છદાલા, ત્રીજી ઢાલ, છંદ ૨.

૪ સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં.....તદેવ વસ્તુસ્વભાવત્વાદ્ધર્મઃ ।

—પ્રવચનસાર, ગાથા ૭ ની ટીકા.

શુદ્ધોપગોગ, વીતરણતા. ચારિત્ર, મર્ગ અને સ્વભાવની આરાધના
—જો બધા જોકાર્મનાગી છે.^૧

ચારિત્રની આગળ સમ્યક્પદનો પ્રગોગ અજ્ઞાનપૂર્વક આચરણની
નિવૃત્તિ માટે છે.^૨ કારણ કે—

न हि सम्यगन्यपदेशं चरित्रमज्ञानपूर्वकं लभते ।

ज्ञानानन्तरमुक्तं चारित्राराधनं तस्मात्^૩ ॥

અજ્ઞાનપૂર્વક ધારણ કરેલું ચારિત્ર સમ્યગચારિત્ર કહેવાતું નથી.
તેથી સમ્યગજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી જ ચારિત્રની આરાધના કરવી એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગજ્ઞાન વિના ચારિત્ર
કાંઈપણ કાર્યકારી હોતું નથી; બલકે જે પ્રમાણે આંધળા પુરુષનું
દોહડું એના પતનનું કારણ થાય છે તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનપૂર્વક
આચરેલું ચારિત્ર એના પતનનું કારણ થાય છે.^૪ એટલે જ કહ્યું છે:—

સમ્યક્જ્ઞાની હોય, બહુરિ દૃઢ ચારિત્ર લીએ^૫ ।

तत्रादौ सम्यक्त्वं समुपाश्रयणीयमखिल यत्नेन ।

तस्मिन् सत्येव यतो भवति ज्ञानं ચરિત્રં ચ^૬ ॥

સર્વ પ્રથમ સંપૂર્ણ પ્રયત્નપૂર્વક સમ્યક્ત્વની ઉપાસના કરવી
જોઈએ, કારણકે તે હોતાં જ જ્ઞાન અને ચારિત્ર સમ્યક્ થાય છે.

૧ (ક) નયચક્ર, ગાથા ૩૫૭ (ખ) જૈનધર્મ-સાર, પાનું ૫૨.

૨ અજ્ઞાનપૂર્વકાચરણનિવૃત્ત્યર્થ સમ્યગ્વિશેષણમ્ ।

—સર્વાર્થસિદ્ધિ, અ. ૧, સુત ૧.

૩ પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય, શ્લોક ૩૮.

૪ ચારિત્રં દર્શનજ્ઞાનવિકલં નાર્થકૃન્મતમ્ ।

પ્રપાતાયૈવ તદ્વિ સ્યાત્ અન્ધસ્યેવ વિવલ્લિગતમ્ ॥

—મહાપુરાણ, સર્ગ ૨૪, શ્લોક ૧૨૨.

૫ જઠાલા, ચોથી ઢાલ, અંદ ૧૦.

૬ પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય, શ્લોક ૨૧.

બધાં અસત્ય, ચોરી વગેરે હિંસા જ છે—લેદ કરીને તો માત્ર શિષ્યોને સમજાવ્યું છે.

જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિશ્રદમાં હિંસાની પરિભાષા ઘટિત થાય છે; કારણ કે પ્રમાદ (કપાય) ના યોગ વિના અસત્ય વચન, ચોરી વગેરે કાર્ય સંભવિત નથી અને એનાથી પ્રાણોત્તું પીડન પણ થાય જ છે.

અંતરંગ અને બહિરંગના લેદથી પરિશ્રદ જે પ્રકારનો છે. અંતરંગ પરિશ્રદ ચૌદ અને બહિરંગ દશ પ્રકારનો માનવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે કુલ પરિશ્રદ ચોવીસ પ્રકારનો છે.

અંતરંગ પરિશ્રદના ચૌદ લેદ છે—મિથ્યાત્વ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તથા હાસ્ય આદિ નવ નોકપાય. આ પ્રમાણે અંતરંગ પરિશ્રદ કપાય અર્થાત્ મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ હોવાથી હિંસારૂપ જ છે, કારણ કે રાગ-દ્વેષ-મોહની ઉત્પત્તિનું નામ જ હિંસા છે, એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

ધન-ધાન્યાદિ દશ પ્રકારના બાહ્ય પરિશ્રદનો સંગ્રહ પણ રાગાદિ વિના સંભવિત નથી, તથા પ્રાણીઓના પ્રાણોના પીડન વિના પણ અસંભવિત હોવાથી હિંસા જ છે.

તેથી જેમાં બધી પાપ-પ્રણાલીઓ ગર્ભિત છે એવી હિંસા જ સૌથી મોટો અધર્મ છે અને જેમાં સર્વ ધર્મ ગર્ભિત છે એવી અહિંસા જ પરમ ધર્મ છે. આ જ કારણે જૈનાચારના મૂળમાં સર્વત્ર અહિંસા વિદ્યમાન છે. જેમાં હિંસા ન હોય અથવા અશક્ય અનુષ્ઠાન હોવાથી ભૂમિકા અનુસાર ઓછામાં ઓછી હિંસા હોય એ આધાર પર જૈનાચરણ નિશ્ચિત થયેલું છે.

રાત્રિભોજનનો ત્યાગ, પાણી ગાળીને કામમાં લેવું, મધ, માંસ, મધ અને પાંચ ઉદમ્બર ફળોના સેવનનો નિપેધ, અલક્ષ્ય લક્ષણોનો પરિહાર, ત્યાં લગી કે ગુપ્તિ, સમિતિ વગેરે બધામાં અહિંસા તલમાં તેલની જેમ વ્યાપ્ત છે.

શુદ્ધોપયોગ-પરિણતિને વદન કરે છે--ટકાવી રાખે છે ત્યાં, જે વિદેશી શક્તિ વિનાનું હોવાને સીધું પોતાનું કાર્ય કરવાને અર્થ છે એવા આરિત્રવાળા હોવાથી, આકાલ મોક્ષને પામે છે; અને જ્યારે તે ધર્મપરિણત સ્વશાસ્ત્રવાળા હોવા છતાં પણ શુભોપયોગ પરિણતિ સાથે જોડાય છે ત્યારે, જે વિદેશી શક્તિ સંયોગ હોવાને સીધું સ્વકાર્ય કરવામાં અસમર્થ છે અને કથંચિત્ વિકલ્પ કાર્ય કરનારું છે એવા આરિત્રવાળા હોવાથી, જેમ અગ્નિથી ગરમ થયેલું ની કાંઈ પુરૂષ ઉપર છાંટવામાં આવે તો તે પુરૂષ હાલદુઃખને પામે છે તેમ તે સ્વર્ગમુખના બંધને જ પામે છે; આથી શુદ્ધોપયોગ ઉપાદેય છે અને શુભોપયોગ હેય છે.^૧

આ અંકમાં પંચાખ્યાયીકારનું નિર્ણય મંતવ્ય દર્શવ્ય છે:—

હૃદયે શુભોપયોગોડપિ સ્યાત્તચારિત્રસંશ્લેષા ।

સ્વાયંક્રિયામકુર્યાણઃ સાર્યનામા ન નિશ્ચયાત્ ॥ ૭૫૧ ॥

પિન્નુ ધન્યસ્ય હૃદયે સ્માદર્શાત્તત્પ્રત્યનીકયત્ ।

નાસૌ યરં ધરં યઃ સ નાપકારોપકારફલત્ ॥ ૭૫૨ ॥

વિરુદ્ધ કાર્યકારિત્વં નાત્યાસિદ્ધં વિચારસાત્ ।

ધન્યસ્યૈકાન્તતો હૃદયોઃ શુદ્ધાદન્યત્ર સમ્ભવાત્ ॥ ૭૫૩ ॥

નોદ્યં પ્રજાપરાધત્યાન્નિર્જરા હૃદયજાતા ।

અસ્તિ નાવંધહેતુર્વા શુભો નાપ્યશુભાવહઃ ॥ ૭૫૪ ॥

કર્માદાનક્રિયારોધઃ સ્વરૂપાચરણં ચ યત્ ।

ધર્મઃ શુદ્ધોપયોગઃ સ્યાત્ સંપ ચારિત્ર સંશ્લેષઃ^૨ ॥ ૭૫૫ ॥

જોકે રૂઢિ પડે શુભોપયોગ પણ આરિત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે પોતાની અર્થક્રિયા કરવામાં અસમર્થ છે તેથી તે નિશ્ચયથી સાર્થક નામવાળું નથી.

૧ પ્રવચનસાર, ગાથા ૧૧ ની ટીકા.

૨ પંચાખ્યાયી, શ્લોક ૭૫૬-૭૬૩.

પરંતુ તે અશુભોપયોગની જેમ વાસ્તવમાં બંધનું કારણ છે, તેથી તે શ્રેષ્ઠ નથી. શ્રેષ્ઠ તો તે છે જે ન તો અપકાર કરે છે અને ન ઉપકાર કરે છે.

શુભોપયોગ વિરુદ્ધ કાર્યકારી છે, આ વાત વિચાર કરતાં અસિદ્ધ પણ પ્રતીત નથી થતી; કારણકે શુભોપયોગ એકાંતે બંધનું કારણ હોવાથી તે શુદ્ધોપયોગના અભાવમાં જ હોય છે.

બુદ્ધિના દોષથી એવી તર્કણા પણ નહીં કરવી જોઈએ કે શુભોપયોગ એકદેશ નિર્જરાનું કારણ છે, કારણકે ન તો શુભોપયોગ જ બંધના અભાવનું કારણ છે અને ન અશુભોપયોગ જ.

કર્મેને શ્રદ્ધા કરવાની ક્રિયાનું રોકાઈ જવું એ જ સ્વરૂપ અરણ્ય છે, તે જ ધર્મ છે, તે જ શુદ્ધોપયોગ છે અને તે જ ચારિત્ર છે.

આણુમત અને મહામત શુભભાવરૂપ છે, એથી એને વ્યવહારથી ચારિત્ર કહેવાય છે. વાસ્તવિક ચારિત્ર તો વીતરાગભાવરૂપ જ છે. આ સંઘર્ષમાં પંડિત ટોડરમલજીએ લખ્યું છે :—

“વળી દ્વિસાદિક સાવધયોગના ત્યાગને ચારિત્ર માને છે, ત્યાં મહામતનાદિરૂપ શુભોપયોગને ઉપાદેયપાણીથી ગ્રાહ્ય માને છે, પરંતુ તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં આસ્ત્ર પદાર્થનું નિરૂપણ કરતાં મહામત-આણુમતને પણ આસ્ત્રરૂપ ક્યાં છે તો તે ઉપાદેય કેવી રીતે હોય? તથા આસ્ત્ર તો બાંધનો સાધક છે અને ચારિત્ર મોક્ષનું સાધક છે, તેથી એ મહામતનાદિરૂપ આસ્ત્રભાવોને ચારિત્રપાત્રું સંભવતું નથી; પરંતુ સર્વ કાવચ-રહિત હિંસાનીભાવ છે તેનું જ નામ ચારિત્ર છે. ચારિત્રમોક્ષના દેશમાં તો અપદ્ધકિના કિંદયથી જે મહામત પ્રશસ્ત રાગ થાય છે તેને જ ચારિત્ર માન્ય છે. અને નહીં છૂટતાં જાળીને તેનો ભાગ કરવા નથી પણ સત્યવચનના જ ત્યાગ કરે છે. પરંતુ જેમ કોઈ પુરૂષ કદનું કે કદાચ દેવતાની પૂજિતકાર્યનો ત્યાગ કરે છે તથા કોઈ પૂજિતકાર્યને ત્યાગ કરે છે, પણ તેને ધર્મ માન્યતા નથી; તેમ મનિ

હિંસાદિ તીવ્રક્રાયારૂપ કાર્યોનો ત્યાગ કરે છે તથા કોઈ મંદક્રાયારૂપ મહામતાદિને પામે છે પરંતુ તેને મોક્ષમાર્ગ માનતા નથી.

પ્રશ્ન :-જો જો પ્રમાણે છે તો આશ્રિતના તેર લોકોમાં જો મહામતાદિને કેમ કહ્યાં છે ?

સમાધાન :-ત્યાં તેને વ્યવહારશાસ્ત્ર કહ્યું છે, અને વ્યવહાર નામ ઉપચારનું છે. જો મહામતાદિક હોનાં જ વીતરણશાસ્ત્ર થાય છે-જેવો સંબંધ જાણી મહામતાદિકમાં આશ્રિતનો ઉપચાર કર્યો છે, પણ નિશ્ચયથી તો નિઃક્રાયાભાવ છે તે જ સાચું આશ્રિત છે. ૧ ॥

મહાચારમાં લખ્યું છે :-

શ્વકસાયં તુ પરિત્તં કસાયવસિજો કસંજયો દોદિ ૧

વ્યસમાદિ જન્મિ કાલે તત્કાલે સંજયો દોદિ ૨ ॥

અક્રાયાભાવને આશ્રિત કહે છે. ક્રાયાને વશ થનારો ભાવ અસંયત છે. ત્યારે ક્રાયાનો અભાવ થાય ત્યારે સંયત થાય છે.

આચાર્ય પૂતળપાદે તો પ્રમાદિશતકમાં ત્યાં લખી લખ્યું છે :-

અપુણ્યમદ્વૈતઃ પુણ્યં વૈત્તૈર્મોક્ષસયોર્વ્યયઃ ૧

અવ્રતાનીચ મોક્ષાર્થો વ્રતાન્વપિ તતત્વજેત્ ॥ ૮૩ ॥

હિંસાદિ પાંચ અવ્રતોથી પાપનો અને અહિંસાદિ પાંચ વ્રતોથી પુણ્યનો બંધ થાય છે. પુણ્ય અને પાપ-જો જેલ કર્મોના વિનાશ જો મોક્ષ છે, જોથી મોક્ષાર્થો અવ્રતોની જેમ વ્રતોને પણ છોડી દેવાં જોઈએ.

વ્રતોને અવ્રતોની જેમ છોડવાના ઉપદેશમાં ધ્યાન દેતા યોગ્ય વાત જો છે કે અવ્રત અને વ્રત જેલ છોડવા યોગ્ય છે અને સમાન રૂપથી છોડવા યોગ્ય છે. આઠી જેલ બાજુ સીમા નિશ્ચિત કરી છે. પ્રથમ જો છે કે કોઈ એમ ન માને કે અવ્રત કાંઈ અધિક હેમ છે

૧ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૨૯-૩૦.

૨ મહાચાર, ગાથા ૬૮૨.

અને મત કાંઈ થોડાં હેય છે. હેયપણની દૃષ્ટિએ બેઉ સમાન છે. બીજી એ છે કે મત છોડીને અમતમાં જવાનું નથી, પરંતુ મત-અમતથી લિન્ટ જે વીતરાગ ભાવ છે, એમાં જવાનું છે; કેમકે ઉપદેશ તો જાણે ચઢવા માટે આપવામાં આવે છે, નીચે પડવા માટે નહીં. મતોને છોડી અમતોમાં જાય તો એથીય વધારે બૂરું થાય.

આથી જેઓને સંસારનાં દુઃખોથી મુક્ત થવું હોય, વા જેઓને પોતાનો સર્વ પ્રકારે ઉદય કરવો હોય અર્થાત્ સંપૂર્ણ સુખી થવું હોય, તેમણે જેમ બને તેમ, મરી-કરીને પણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વીતરાગ આરિત્ર ધારણ કરવું નેઈએ. સંસાર-દુઃખોથી છૂટવાનો એકમાત્ર આ જ ઉપાય છે, એમાં જ સૌનો ઉદય છે; તેથી એ જ સર્વોદય તીર્થ છે.

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્આરિત્ર ત્રણેની એકતા૩૫ મોક્ષમાર્ગના સારને આચાર્યકલ્પ પંડિતપ્રવર ટોડરમલજીના નીચે લખેલા શબ્દોમાં સમેટતાં વિરામ લઈએ :—

“તેથી ઘણું શું કહીએ ! જેમ રાગાદિક મટાડવાનું શ્રદ્ધાન થાય તે જ શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે, જેમ રાગાદિક મટાડવાનું જાણવું થાય તે જ જાણવું સમ્યગ્જ્ઞાન છે તથા જેમ રાગાદિક મટે તે જ આગરણ સમ્યક્આરિત્ર છે. આવો જ મોક્ષમાર્ગ માનવો યોગ્ય છે.”

આ કહેલા મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવાથી જ સર્વનો ઉદય અથવા સર્વોદય સંભવિત છે.

ઉપસંહાર

જોકે ભગવાન મહાવીરની વાણીમાં શાશ્વત સત્યનું જ ઉદ્ઘાટન થયું છે, તેમ છતાં એમની વાણીમાં જે તત્વો પ્રગટ થયાં છે, તેમાં આજની સમસ્યાઓનું સમાધાન પણ વિદ્યમાન છે. વસ્તુતઃ સમસ્યા માત્ર એક જ છે અને તે એ છે કે આપણે સૌ સુખી કેવી તે થઈએ? સુખ મેળવવું અને દુઃખ દૂર કરવું—એ જ એકમાત્ર ધર્મ છે. આ સમસ્યા માત્ર વર્તમાન કાળની જ નથી, પરંતુ સર્વકાળને સર્વક્ષેત્રની છે.

આથી ત્રૈકાલિક સમસ્યાઓ અને વર્તમાનકાલીન સમસ્યાઓમાં વિશેષ ફરક નથી; તેથી એમના સમાધાનમાં પણ કોઈ મૂળભૂત ફરક હોઈ શકતો નથી.

સંપૂર્ણ વિશ્વમાં સુખ અને શાન્તિ કેવી રીતે થાય? એ જ આજની મુખ્ય સમસ્યા છે.

હવા, પાણી અને ભોજન વગેરેનું જે મહત્ત્વ આપણા જીવનમાં એનાથી જરાય ઓછું મહત્ત્વ ધર્મ, ધાર્મિક આસ્થા અને ધાર્મિક આદર્શોનું નથી; પણ આપણે હવા, પાણી અને ભોજન વગેરેની તટલી આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતાનો અનુભવ કરીએ છીએ તેટલી જ અને ધાર્મિક આદર્શોની નહીં.

સર્વ પ્રાણીઓ સુખ ઇચ્છે છે અને દુઃખથી ડરે છે. તે માટે અંતર પ્રયત્ન પણ કરે છે; પરંતુ વાસ્તવિક સુખ શું છે? અને કયો ધર્મ ધરાવનાર સાચો માર્ગ કયો છે? એ નહીં જાણવાને લીધે એમના અંતરનો સફળ ધર્મ નથી.

હવા, પાણી અને ભોજન આદિ ભૌતિક જરૂરિયાતોની પૂર્તિ થઈ શકે છે; પણ દુઃખનાં કારણ ભૌતિક જગતમાં નહીં પણ અનિષ્ટ જગતમાં વિદ્યમાન છે. ત્યાં લગી અંતરમાં મોહ-રાગ-દ્વેષની ત્યાગા ત્યાગી રહે ત્યાં લગી સંપૂર્ણ સુખી થવું અશક્ય

નથી. મોટા-રંગ-દેવની જ્ઞાના શાન્ત શાપ એ માટે ધર્મ, ધાર્મિક આદર્શ અને ધાર્મિક આદર્શોનો અનુપ્રેરિત જીવન હોય અન્યતઃ આવશ્યક છે.

ધાર્મિક આદર્શો પણ એવા હોવા તેમજ એ જેનો સંબંધ જીવનની વાસ્તવિકતાઓ સાથે હોય. જે આદર્શ વ્યવહારિક જીવનમાં સફળતાપૂર્વક ન જિતરી શકે, જેનો સફળ પ્રયોગ દૈનિક જીવનમાં સંભવિત ન હોય, એ આદર્શ કલ્પના-લોકનાં સુંદર સ્વપ્ન તો બની શકે છે, પરંતુ જીવનમાં તેમની ઉપયોગિતા અને ઉપદેયતા સંદિગ્ધ જ રહે.

વ્યવહારિક જીવનની કસોટી પર જ્યારે આપણે તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના આદર્શોને કસોટી છીએ તો તે સંપૂર્ણપણે સાચા પડે છે. આપણે એ સ્પષ્ટ અનુભવ કરીએ છીએ કે એમના આદર્શ કલ્પના-લોકની ઊંચી ઉડાન નથી, તે સંપૂર્ણ ધરાતલ પર પ્રયોગ-સિદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે અને એનું પાલન વ્યવહારિક જીવનમાં માત્ર સંભવિત છે એટલું જ નહીં, તે જીવનને સુખી, શાન્ત અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે પૂર્ણ સફળ અને સહજ સાધન છે.

ભગવાન મહાવીરે પ્રતિપાદન કરેલ વસ્તુ-સ્વરૂપનો દાર્શનિક અને સૈદ્ધાંતિક પક્ષ તથા આંતરિક આચરણનું વિશ્લેષણ બીજા ખંડમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે. અહીં બાહ્ય વ્યવહારિક પક્ષ પર સંક્ષેપમાં વિચાર કરવો અસંગત નહિ ગણાય.

જીવનને પવિત્ર, સચ્ચારિત્રવાન અને સુખી બનાવવા માટે તીર્થંકર મહાવીરે અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, પ્રહાર્ય અને અપરિગ્રહ-એ પાંચ મહાન આદર્શ લોકની સામે રાખ્યા.

વ્યવહારિક જીવનમાં એના સફળ પ્રયોગ માટે એમણે સાધુ અને સામાન્યજનો (ગ્રામકો) ને લક્ષ્યમાં રાખી એ આદર્શો મહા-વ્રત અને અણુવ્રતના સ્વરૂપમાં પ્રસ્તુત કર્યા.

આ આર્યોને સંપૂર્ણપણે જીવનમાં ઉનાદનાર સાધુ અને
શક્તિ અને યોગ્યતા અનુભવ પામ્યા રહનાર માયક કહેવાય છે.
શક્તિ અને યોગ્યતાની વિવિધતાને લક્ષ્યમાં રાખીને માયકોની અગિયાર
પ્રકાર નક્કી કરેલી છે જેને અગિયાર પ્રતિમાઓ કહેવામાં આવે છે.

કેમકારણેના અલગતાકે પછીને વૈજ્ઞાનિક રૂપમાં વરજાતયોગના
ગાંધોમાંથી અને પ્રયોગાત્મક રૂપમાં જેન પુરાણોના અનુકીલનથી
કારી રીતે તાલી શકાય છે.

આજુ વિષય જે પારાઓમાં વહેંચાયેલું છે, એક ભૌતિક
અને બીજી આધ્યાત્મિક. ભૌતિક પારાપ્રવાર પૂર્ણ સ્વચ્છંદતા તરફ
અધેશ છે, જેની વશમ પદ્ધિતિ થકે સમગ્ર વિશ્વ ત્રાસિત છે.
આધ્યાત્મિક ત્યોતિ પણ પોતાની ક્ષીણતમ અવસ્થામાં દગટમી રહી છે.

જેકની સ્થિતિ શું છે એના બદલે જેકની પદ્ધિતિ કેવી છે
એનો નિર્ણય અધિક મહત્ત્વ રાજો છે. કયી પારા તેજ છે અને
કયી મંદ-એ પ્રકા મહત્ત્વનો નથી. પ્રશ્ન તો એ છે કે જેકની
પદ્ધિતિ શું છે?

ભૌતિક પારા લોગગમ પારા છે. અસીમ અને ગનંત લોગ
એ જ એનું લક્ષ્ય છે. આધ્યાત્મિક પારા ત્યાગગમ છે, અને સર્વ
'પર'નો ત્યાગ અને આત્મનિષ્ઠતા એ જ એનું સર્વસ્વ છે; એથી
જેક એકદમ પરસ્પર વિરુદ્ધ માર્ગાનુગામિની છે.

એક કહે છે કે લોગ અને આનંદમાં સીમા કેવી! સીમાની
બાધામાં રહેતાં તુસિ કયાં, તથા તુસિ વિના આનંદ કેવો! બીજી
કહે છે કે લોગમાં આનંદ કેવો! આનંદ તો આત્માની વસ્તુ છે;
તેથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં લોગનું કાંઈ સ્થાન નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે ભૌતિક પારાને લોગમાં જરા પાંજુ ગર્વાદનો
સ્વીકાર નથી તથા આધ્યાત્મિક પારાને લોગની રચંગાંત્ર પણ
ઉપસ્થિતિ સ્વીકાર્ય નથી. એક નિરંકુશ લોગ ઇચ્છે છે, બીજી અણુ-

માત્ર પણ લોગ સ્વીકારતી નથી. એકનો સ્વામી ઉન્નુક્ત લોગી અને બીજાનો સ્વામી પૂર્ણ વિરાગી યોગી છે.

પરસ્પર વિરુદ્ધ માર્ગાનુગામિની આ બંને ધારાઓનું અદ્ભુત સંમેલન એનું નામ જ શ્રાવક-ધર્મની સ્થિતિ છે. શ્રાવક લોગોનો પૂર્ણ ત્યાગી નહીં હોવા છતાં એમની મર્યાદા અવશ્ય સ્થાપિત કરે છે. શ્રાવક-ધર્મ યોગપક્ષ અને લોગપક્ષની અસ્થાયી સમજૂતી જેવો છે, જેની ધારામાં પાંચ અણુઘટ અને સાત શીલઘટ છે.

લોગ પક્ષ કહે છે—પોતાની સુખ (લોગ) સામગ્રીની પ્રાપ્તિ માટે ગમે તેટલી હિંસા કરવી પડે તો કરવી જોઈએ. ત્યારે યોગ (અધ્યાત્મ) પક્ષ કહે છે—હિંસા વડે પ્રાપ્ત થતો લોગ અમારે જોઈએ જ નહીં, અથવા લોગ સ્વયં હિંસા છે તેથી અમારે તેની આવશ્યકતા જ નથી. સુખ અમારી અંદર છે, એને બહાર શોધવાની આવશ્યકતા નથી.

ત્યારે એક સમજૂતી થાય છે કે ભાઈ, એ સાચું છે કે આપણે લોગોની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ વર્તમાન કમજોરીને કારણે જે ભૌતિક અનિવાર્ય લોજન-પાનાહિની આવશ્યકતા છે, તે પૂરી કરવા માટે કાંઈક સામગ્રી તો જોઈએ જ. આ પ્રકારે લોગોની અનંત ઇચ્છાઓ નો કલીય પૂર્ણ થઈ શકતી નથી, અને અમર્યાદિત લોગોને એકઠા કરવા માટે હિંસાની અનુમતિ તો આપી શકાય નહીં. તેથી મુદ્દસ્થ-જીવન માટે અનિવાર્ય આવશ્યક આરંભી, ઉદ્યોગી અને વિદ્યાર્થી હિંસા અને હિંસાવાચ નિવારણ બાકી હિંસા અને હિંસા-જાતનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. આનું નામ અહિંસાનુમન છે.

હિંસા ત્રણ પ્રકારની હોય છે :—

- (૧) નકલી હિંસા, (૨) ઉદ્યોગી હિંસા,
- (૩) અનિવાર્ય હિંસા, (૪) વિદ્યાર્થી હિંસા.

કેવળ નિર્વિદ્ય નિઃકલ્પ જ જેના દેહ કે મેવા સંકલ્પ (નિવારણ)

પૂર્વક કરવામાં આવેલ પ્રાણુપાત સંદર્ભી હિંસા છે. વેપાર વગેરે કાર્યોમાં તથા ગૃહસ્થનાં આરંભાદિ કાર્યોમાં સાવધાનીથી પ્રવર્તવા છતાં જે હિંસા મર્દ વચ્ચે છે તે ઉલ્લેખી અને આરંભી હિંસા છે. પેલે તથા પોતાનો પરિવાર, મર્માવનન, સમાજ, દેશ, આદિ પર કરવામાં આવેલ આક્રમણથી બચવા માટે અનિવેશ્યપૂર્વક કરવામાં આવેલ હિંસા વિરોધી હિંસા છે.

ઉપદેશત આર પ્રકારની હિંસાઓમાંથી એક સંદર્ભી હિંસાનો તો સાવક સર્વથા ત્યાગી હોય છે, પરંતુ બાકીની ત્રણ પ્રકારની હિંસા એના હૃદયમાં વિદ્યમાન રહે છે.

જોકે તે એનાથી પાત્ર બચવા પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરે છે, આરંભ અને ઉલ્લેખમાં પાત્ર પૂરેપૂરી સાવધાની રાખે છે; તેમ છતાં તે આરંભી, ઉલ્લેખી અને વિરોધી હિંસાથી સંપૂર્ણપણે બચી રહે એ સંભવિત નથી. જોકે આ હિંસા તેના હૃદયમાં વિદ્યમાન રહે છે, પરંતુ તે તેને ઉપદેશ્ય માનતો નથી, વિધેય પાત્ર માનતો નથી.

આ જ પ્રમાણે સત્ય, અચૂર્ય, પ્રદક્ષ્ય અને અપરિશ્કૃતના સંબંધમાં પાત્ર જાતજુ. ગાર્હસ્થ્યને ન્યાયપૂર્વક ચલાવવા માટે જો કોઈ અનિવાર્ય સૂક્ષ્મ અસત્ય વચનનો આશ્રય લેવો પડે તો જુદી વાત છે, અન્યથા કથુળ રૂપથી સઘળું અસત્ય વચન બોલવાનો અને બોલવાનો ભાવ—એનો ત્યાગ હોવો એ જ સત્યાજીવન છે.

જેનો કોઈ સ્વામી ન હોય એવાં માટી અને પાણી સિવાય અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ એના લૌકિક માલિકની અનુમતિ વિના ચંદુલ ન કરવો વા ચંદુલ કરવાનો ભાવ ન થવો—એ અચૂર્યાજીવન છે. ધર્માનુકૂળ વિવાહિત સ્વપત્ની અથવા સ્વપતિ સિવાય અન્યમાં રતિભાવ વા વિષય-સેવનનો ભાવ ન થવો—એ જ પ્રદક્ષ્યાજીવન છે.

આ પ્રમાણે વર્તમાનમાં અતિ આવશ્યક એવી સામગ્રીને મર્યાદાપૂર્વક રાખીને અન્ય સમસ્ત પરિશ્કૃત રાખવાનો અને રાખવાનો ભાવનો ત્યાગ કરવો એ જ પરિશ્કૃત-પરિભાષ્ય અજીવન છે.

241 242 243

[illegible]

અહીં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ જાહે છે કે તો પછી શું જીવનું મરણ, મરણ—એ હિંસા નથી અને એમની રક્ષા કરવી તે અહિંસા નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં આપણે જીવન અને મરણના સ્વરૂપ પર વિચાર કરીએ.

‘મરણં પ્રકૃતિર્શરીરિણામ્’—આ સૂત્ર અનુસાર એ એક સ્થાપિત સત્ય છે કે જે જન્મ લે છે તે કોઈ ને કોઈ દિવસે અવશ્ય મરે છે, શરીરધારી અમર નથી, સમય આવ્યે બીજા પ્રાણી વડે કાં તો તેને મારી નાખવામાં આવે છે વા સ્વયં મરી જાય છે.

જો મૃત્યુને હિંસા માનીએ તો કદી ય હિંસાની સમાપ્તિ નહીં થાય, અને જીવનનું નામ અહિંસા માનવું પડે. લોકમાં પણ યથાસમય બાહ્ય કારણ વિના થવાવાળા મૃત્યુને હિંસા કહેવામાં આવતી નથી અને સહજ જીવનને અહિંસા પણ કહેવામાં આવતી નથી. આ પ્રમાણે રેલ, ભૂકંપ વગેરે કુદરતી કારણોથી પણ હજારો પ્રાણીઓ મરી જાય છે, પરંતુ તેને પણ હિંસાની અંદર ગણવામાં આવતું નથી; તેથી મરણ તે હિંસા અને જીવન એ અહિંસા એમ તો નથી.

જ્યાં લગી મારવાની અને બચાવવાની વાત છે, એના સંબંધમાં સમયસારમાં સમાગત આચાર્ય કુંદકુંદનાં નિમ્નલિખિત કથનો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

જો મણદિ હિંસામિ ય હિંસિજ્ઞામિ ય પરેહિં સત્તેહિં ।

સો મૂઢો અણાળી જાળી ઇતો દુ વિવરીદો ॥ ૨૪૭ ॥

આહસ્વયેણ મરણં જીવાણં જિજ્ઞવેરેહિં પણ્ણત્તં ।

આહં જ હરેસિ તુમં કહ તે મરણં કયં તેહિં ॥ ૨૪૮ ॥

આહસ્વયેણ મરણં જીવાણં જિજ્ઞવેરેહિં પણ્ણત્તં ।

આહં જ હરંતિ તુહં કહ તે મરણં કયં તેહિં ॥ ૨૪૯ ॥

જો મણદિ જીવેમિ ય જીવિજ્ઞામિ ય પરેહિં સત્તેહિં ।

સો મૂઢો અણાળી જાળી ઇતો દુ વિવરીદો ॥ ૨૫૦ ॥

કહ્યું છે તું પર જીવોને આયુકર્મ નો દેતો નથી, તો પછી તેમનું મરણ કેવી રીતે કર્યું ?

જીવોનું મરણ આયુકર્મના દાગળી થાય છે એમ જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે. પર જીવો તારા આયુકર્મને તો દેતા નથી, તો તેમ તારું મરણ કેવી રીતે કર્યું ?

જે જીવ એમ માને છે કે હું પર જીવોને જીવાડું છું (ન કરું છું) અને પર જીવ મને જીવાડે (રક્ષા કરે) છે; તે મૂઢ અજ્ઞાની છે, અને એથી નિપરીત માનનાર જ્ઞાની છે.

જીવ આયુકર્મના ઉદયથી જીવે છે એમ સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું તું પર જીવોને આયુકર્મ તો દેતો નથી, તો તે તેમનું જીવ (રક્ષા) કેવી રીતે કર્યું ?

જીવ આયુકર્મના ઉદયથી જીવે છે એમ સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું પર જીવો તને આયુકર્મ તો દેતા નથી, તો તેમણે તારું જીવ (રક્ષા) કેવી રીતે કર્યું ?

આ કથનનો સારાંશ આપતાં તેઓ અંતમાં લખે છે:—

જો મરણ જો ય દુહિદો જાયદિ કમ્મોદયેણ સો સઙ્ગો ।
તમ્હા દુ મારિદો દે દુહાવિદો ચેદિ ણ હુ મિચ્છા ॥ ૨૫૭ ॥
જો ણ મરદિ ણ ય દુહિદો સો વિ ય કમ્મોદયેણ ચેવ સ્વલુ ।

એ મરે છે અને જે દુઃખી માય છે તે ખુબ દુઃખીય વડે માય
 'મે' મર્યો, મે' દુઃખી હ્યો' એવો તારો અભિપ્રાય મુ'
 ર મિથ્યા નથી? અવશ્ય જ મિથ્યા છે. વળી જે નથી મરતો
 નથી દુઃખી મરતો તે પણ મરેખર કર્મના ઉગમી જ માય છે;
 'મે' નથી મર્યો, મે' નથી દુઃખી હ્યો' એવો તારો અભિપ્રાય
 મરેખર મિથ્યા નથી? અવશ્ય જ મિથ્યા છે.

આ સંપૂર્ણ કથનને આગળ અમૃતસદ્દે જે ઉદોગમાં નીચે
 જે અભિવ્યક્ત કર્યું છે :—

તર્પ મર્દ્ય નિર્મલં ભવતિ સર્વત્ર-
 પર્ણોદયાન્નમ્ભક્તીકિત્તદુત્તમૌત્યમ ।
 અમાનમેતદિદં વત્સુ પરઃ પરસ્ય
 દુર્વાસ્તુમાન્નમ્ભક્તીકિત્તદુત્તમૌત્યમ ॥
 અમાનમેતદધિનાન્ન પમાતસ્ય
 પર્યંતિ ચે મરણકીલિતદુત્તમૌત્યમ ।
 પર્માણ્યદ્દેહતિસેન વિલીર્ષન્તે
 મિષ્ટાદદ્યો નિયતમાનદનો ભવન્તિ ॥

આ અગતમાં હવેને હવત-મરણ, મુખ-દુઃખ—બધું
 નિયમથી પોતાના કર્મના ઉગમી માય છે. 'જીતે પુરુષ
 તનાં હવત-મરણ, મુખ-દુઃખ કરે છે' એમ માનવું તે તો
 માન છે.

આ અજ્ઞાનને પામીને જે પુરુષો પરનાં હવત-મરણ, મુખ-
 મના કર્તા પરને માને છે, તે પુરુષો-કે જેઓ એ રીતે અહંકાર-
 થી કર્મો કરવાના હંમ્મુક છે તેઓ-નિયમથી મિથ્યાદષ્ટિ છે અને
 તાના આત્માનો ઘાત કરનારા છે.

આ કથનોના આધારે એ કહી શકાય કે જેનાચાર્યોને એ
 અપિ સ્વીકાર્ય નથી કે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ અન્ય વ્યક્તિને મારી

છે. પરંતુ આપણું લક્ષ્ય ઘણું ભાગે બાહ્ય હિંસા પર જ કેન્દ્રિત રહે છે, અંતરંગમાં થતી ભાવહિંસા તરફ જતું નથી, તેથી અહીં ખાસ કરીને અંતરંગમાં જે રાગાદિ ભાવરૂપ ભાવહિંસા થાય છે તે તરફ ધ્યાન જોવવામાં આવ્યું છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે તીમ રાગ તો હિંસા છે, પરંતુ મંદ-રાગને હિંસા કેમ કહો છો? પરંતુ જ્યારે રાગ હિંસા છે તો મંદ રાગ અહિંસા કેવી રીતે થઈ જાય, તે પણ રાગની જ એક અવસ્થા છે. એ વાત નક્કી છે કે મંદ રાગ મંદ હિંસા છે અને તીમ રાગ તીમ હિંસા છે. તેથી જો આપણે હિંસાનો પૂર્ણ ત્યાગ ન કરી શકીએ તો તેને મંદ તો કરવી જોઈએ. રાગ જોટલો ઘટે જોટલો ભડો છે, પરંતુ જોના સહભાવને ધર્મ તો ન જ કહી શકાય. ધર્મ તો રાગ-દેવ-મોહનો અભાવ જ છે, અને તે જ અહિંસા છે, જેને પરમ ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

અહીં એક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન થઈ શકે કે જ્યારે મારવાનો ભાવ હિંસા છે તો બચાવવાનો ભાવ અહિંસા હશે ? અને શાસ્ત્રોમાં એને મારવાના ભાવની અપેક્ષાએ મંદકષાય વા શુભભાવરૂપ હોવાને લીધે વ્યવહારથી અહિંસા કહી પણ છે; પરંતુ નિશ્ચયથી એમ નથી, તથા આ જ વાતને તો જૈન દર્શનમાં સૂક્ષ્મતાથી સમજવાની છે. જૈન દર્શનનું કહેવું છે કે મારવાનો ભાવ તો હિંસા છે જ, પરંતુ બચાવવાનો ભાવ પણ નિશ્ચયથી હિંસા જ છે; કારણકે તે પણ રાગભાવ જ છે, અને રાગ તે ગમે તે પ્રકારનો હોય તોપણ હિંસા જ છે. આ પહેલાં હિંસાની પરિભાષામાં રાગની ઉત્પત્તિ માત્રને હિંસા બતાવી છે.

જોકે રક્ષા કરવાનો રાગ મારવાના રાગની અપેક્ષાએ પ્રશસ્ત છે તેમ છતાં છે તો રાગ જ. રાગ તો આગ છે. આગ લલે લીમડાની હોય કે ચંદનની, તે બાળે જ. તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનો રાગ હિંસારૂપ જ છે. અહિંસા તો વીતરાગ પરિણતિનું નામ છે, શુભા-શુભ રાગનું નામ નહીં.

જોકે મારવાના ભાવથી પાપનો બંધ થાય છે અને બચાવવાના ભાવથી પુણ્યનો, તોપણ થાય છે તો બંધ જ; બંધનો અભાવ નહીં. ધર્મ તો બંધનો અભાવ કરનારો છે, તેથી બંધના કારણને ધર્મ કેવી રીતે કહી શકાય ? તેથી વીતરાગભાવ જ અહિંસા છે, વસ્તુનો સ્વભાવ હોવાથી તે જ ધર્મ છે, અને મુક્તિનું કારણ પણ તે જ છે.

બચાવવાના ભાવને હિંસા કહેવામાં એક બીજું રહસ્ય અંતર્ગતિત છે. તે એ છે કે જ્યારે કોઈ અજ્ઞાની જીવ કોઈ અન્ય જીવને વસ્તુતઃ મારી તો શકતો નથી, પરંતુ મારવાની બુદ્ધિ કરે છે ત્યારે તેની તે બુદ્ધિ તથ્યથી વિપરીત હોવાથી મિથ્યા છે; તે જ પ્રમાણે જ્યારે કોઈ જીવ કોઈને બચાવી તો શકતો નથી, પણ બચાવવાની બુદ્ધિ કરે છે, ત્યારે તેની આ બચાવવાની બુદ્ધિ પણ એનાથી એાછી મિથ્યા નથી. મિથ્યા હોવામાં બંનેમાં સમાનતા છે.

મિથ્યાન્ય મૌઘી મોટું પાપ છે, જે જાંનેમાં સમાન્ય
 છે. તેમ છતાં જગ્યાવવાનો ભાવ પુણ્યનું કારણ છે અને
 ભાવ પાપનું કારણ છે. આ જાંને પ્રકારના ભાવ
 જાનીશમાં પણ હોય છે; જોકે તેમની શ્રદ્ધામાં તે હોય
 નેપણુ ગારિત્રની નળગાર્ગને સીધે તે આજ્યા વિના પણ
 આ નાયને આગાર્યકુલ્ય પંડિત દોડરમહાશયે

વિપરીત આ પ્રશ્ન ઉઠવો જ ન જોઈએ; ખીનું ભૂમિકાનુસાર જાની
જીવને પણ રક્ષા વગેરેના ભાવ હેયબુદ્ધિપૂર્વક આવ્યા વિના રહેતા
નથી.

જાની ગૃહસ્થોનાં જીવનમાં અહિંસા અને હિંસાનું શું સ્વરૂપ
વિદ્યમાન હોય છે, એનું વિસ્તૃત વર્ણન જૈનાચાર ગ્રંથોમાં મળે છે,
તથા તેના પ્રાયોગિક રૂપનાં દર્શન જૈન પુરાણોના પરિશીલન વડે
કરી શકાય છે. અહીં એની વિસ્તૃત સમીક્ષા માટે અવકાશ નથી.

ગૃહસ્થ જીવનમાં વિદ્યમાન હિંસા અને અહિંસાને સ્પષ્ટ કરતાં
જૈનાચાર્યોએ હિંસાનું વર્ગીકરણ ચાર રૂપોમાં કર્યું છે:—

૧. સંકલ્પી હિંસા ૨. ઉદ્યોગી હિંસા
૩. આરંભી હિંસા ૪. વિરોધી હિંસા

કેવળ નિર્દય પરિણામ જ જેમાં હેતુ છે એવા સંકલ્પ (ઇરાદા)
પૂર્વક કરવામાં આવેલ પ્રાણહાત તે સંકલ્પી હિંસા છે. વેપાર વગેરે
કાર્યોમાં તથા ગૃહસ્થનાં આરંભાદિ કાર્યોમાં સાવધાનીથી વર્તવા છતાં
જે હિંસા થઈ જાય છે તે ઉદ્યોગી અને આરંભી હિંસા છે. પોતે
તથા પોતાનો પરિવાર, ધર્માચાર, સમાજ, દેશ વગેરે પર કરવામાં
આવેલ આક્રમણથી બચવા માટે અનિચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવેલી
હિંસા વિરોધી હિંસા છે. આ ચાર પ્રકારની હિંસાઓમાંથી એક
સંકલ્પી હિંસાનો તો ધ્રાવક સર્વથા ત્યાગી હોય છે, પરંતુ બાકી
ત્રણ પ્રકારની હિંસા એના જીવનમાં વિદ્યમાન રહે છે. જોકે તે
એકાન્તની પણ બચવા પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરે છે, આરંભ અને ઉદ્યોગમાં
પણ પૂરેપૂરી સાવધાની રાખે છે; તેમ છતાં તે આરંભી, ઉદ્યોગી
અને વિરોધી હિંસાથી અંતર્ગત બચવા પામે એ અસંભવિત નથી.

જોકે આ હિંસા જેના જીવનમાં વિદ્યમાન રહે છે, પણ તે
એને હાનિ આપતો નથી, વિરોધ પણ આપતો નથી. એકાન્તના
પરિશીલન અનુસાર આ પ્રકારનું હોય છે. તેની અદ્વા તો પૂર્ણ
અહિંસા હોય છે અને જીવન ભૂમિકાનુસાર.

૧૫. છઠાલા : પાંડિત દૌલતરામ.

૧૬. જૈનદર્શન : ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર ન્યાયાચાર્ય; શ્રી ગણેશપ્રસાદ

જૈન ગ્રંથમાલા, ૧/૧૨૮, કુમરાવળાગ-બસતિ, અરસી, વારાણસી

૧૭. જૈનધર્મ : પં. કૈલાશચંદ્ર શાસ્ત્રી; ભારતવર્ષીય દિગંબર જૈન

ચોરાસી, મથુરા.

૧૮. જૈનધર્મિકા મૌલિક ઇતિહાસ (તીર્થંકર ખંડ) : આચાર્ય હસ્તી

જૈન ઇતિહાસ સમિતિ, લાલ બવન, ચૌકા રાસ્તા, જયપુર-૩.

૧૯. જૈન ન્યાય : પં. કૈલાશચંદ્ર શાસ્ત્રી; ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન, દિ

૨૦. જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા : પં. ગોપાલદાસજી બરૈયા; શા.

સિદ્ધાન્ત પ્રકાશિની સંસ્થા, શાન્તિ-વીરનગર, શ્રી મહાવીરજી.

૨૧. જૈનેન્દ્ર સિદ્ધાન્ત કોષ, ભાગ-૧, ૨, ૩, ૪ : શ્રી જિનેન્દ્ર વા

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન, દિલ્હી.

૨૨. તત્ત્વચર્ચા સૂત્ર : આચાર્ય ઉમાસ્વામી

૨૩. નિરોપપાદ્યુત્તિ : યતિ વ્રજભાગ્યાર્ચ; જીવરાજ ગ્રંથમાલા, સોલા

૨૪. તીર્થંકર વર્ષીમાન : મુનિ વિજ્ઞાનંદ; વીર નિર્માણ પ્રકાશન સમિ

તિહાસ.

૨૫. રસશિખર પૂજન : કવિવર જ્ઞાનતરામ.

૨૬. રસમયોદય : આચાર્ય નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાન્ત ચક્રવર્તી.

૨૭. રસમયોદય : આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણ.

૨૮. રસમયોદય (પાંડિતરામ) : આચાર્ય વીરસેન, જૈન બાલિયોદક

કાંડ નવમી.

૨૯. રસમયોદય : આચાર્ય જ્ઞાનતરામ, ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન, દિલ્હી

૩૦. રસમયોદય : આચાર્ય કોષલ કુમાર, વિવિધ મેળ, મેલાપુર.

૩૧. રસમયોદય : આચાર્ય કોષલ કુમાર, વિવિધ મેળ, મેલાપુર.

૩૨. રસમયોદય : આચાર્ય કોષલ કુમાર, વિવિધ મેળ, મેલાપુર.

૩૪. પંચાધ્યાયી : પં. રાજગણ; શ્રી ગણેશપ્રસાદ વણી જેન ગ્રંથમાલા,
વારાણસી.
૩૫. પંચાસ્તિકાયા સંગ્રહ : આચાર્ય કુંદકુંદ.
૩૬. પ્રવચનસાર : આચાર્ય કુંદકુંદ.
૩૭. પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય : આચાર્ય અમૃતચંદ્ર.
૩૮. બૃહત્ નયચક્ર : દેવસેનાચાર્ય; માણિકચંદ ગ્રંથમાલા, મુંબઈ.
૩૯. ભક્તિ-પાઠ સંગ્રહ : પાટની દિ. જેન ગ્રંથમાલા, મારૌઠ (રાજસ્થાન).
૪૦. ભગવતી આરાધના : આચાર્ય શિવકોટિ; રાવજી સખારામ દોશી,
સોલાપુર.
૪૧. મહાપુરાણ : આચાર્ય જિનસેન; ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન, દિલ્હી.
૪૨. મહાવીર જયંતી સ્મારિકા ૧૯૬૪ અને ૧૯૬૮ : રાજસ્થાન
જેન સમા, ધી વાળો રસ્તો, જયપુર-૩.
૪૩. માલતી માધવ : મહા કવિ ભવભૂતિ.
૪૪. મૂલાચાર : અનન્તકૃતિ ગ્રંથમાલા, મુંબઈ.
૪૫. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક : પં. ટાડરમલ; શ્રી દિ. જેન સ્વાધ્યાય મંદિર
રુસ્ટ, સેનિગઢ, (સૌરાષ્ટ્ર).
૪૬. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક : પં. ટાડરમલ; સસ્તી ગ્રંથમાલા, દિલ્હી.
૪૭. યુક્ત્યતુશાસન : આચાર્ય સમન્તભદ્ર; વીર સેવા મંદિર, દેરિયાગંજ,
દિલ્હી.
૪૮. યોગસાર : આચાર્ય અમિતગતિ; જેન સિદ્ધાંત પ્રકાશિની સંસ્થા,
કલકત્તા.
૪૯. યોગસાર : આચાર્ય યોગીન્દુદેવ; શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ.
૫૦. રતનકરંડ શ્રાવકાચાર : આચાર્ય સમન્તભદ્ર.
૫૧. રચણસાર : આચાર્ય કુંદકુંદ.
૫૨. રાજવાર્તિક : આચાર્ય અકલકદેવ; ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન, દિલ્હી.
૫૩. રામચરિત માનસ : મહાકવિ ગોસ્વામી તુલસીદાસજી,

૫૪. સધીયસ્ય ટીકા : આચાર્ય અક્ષયકદેવ.

૫૫. વીનરાગ-વિજ્ઞાન પ્રશિક્ષણ નિર્દેશિકા : ડૉ. હુકમચંદ ખારિયા;

પં. ટોડરમલ સ્મારક ટ્રસ્ટ, એ-૪, બાપૂનગર, જ્યોત્પુર-૪.

૫૬. શ્લોકવર્તિક : આચાર્ય વિજ્ઞાનન્દિ; આ. કુશુભાગર મંથમાલા.

સોલાપુર.

૫૭. શ્રીમદ્ ભાગવત :

૫૮. સમયસાર : આચાર્ય કુંડકુંડ.

૫૯. સમયસાર કલશ : આચાર્ય અમરચંદ.

૬૦. સમ્યક્દર્શન : યો. કાળજી રાણી; શ્રી. વિ. જીન રવાખાચ મંત્રિ

રસદ એલ. (ગોરાપુર)

श्री महावीर पूजन

स्थापना

ॐ ओं भो भो माया मोन भत्सर, महन भर्दन वीर हूँ,
 ॐ विपुल विघ्नों भीय मे ली, ध्यान धारण धीर हूँ.
 ॐ तरण-तारण लव-निवारण, लव-जलधि के तीर हूँ,
 वे वंदनीय जिनेश, तीर्थंकर स्वयं महावीर हूँ.
 ॐ ह्रीं श्री महावीर जिन! अत्र अवतर अवतर संवोषद्र,
 ॐ ह्रीं श्री महावीर जिन! अत्र तिष्ठ तिष्ठ ठः ठः,
 ॐ ह्रीं श्री महावीर जिन! अत्र भभ सन्निहितो लव-लव वषट्.

जल

जिनके गुणों का स्तवन पावन करन अम्बान है,
 भल हरन निर्मल करन लागीरथी नीर समान है.
 संतप्त-मानस शान्त हों जिनके गुणोंके गान में,
 वे वर्धमान महान जिन विचरें हमारे ध्यान में.
 ॐ ह्रीं श्री महावीरजिनेन्द्राय जन्म-जरा-मृत्यु विनाशनाथ जलं
 निर्वपामीति स्वाहा.

अर्चन

क्षिपटे रहें विषधर तदपि अर्चन विटप निर्विष रहें,
 त्यों शान्त शीतल ही रहो रिपु विघ्न कितने ही करे.
 संतप्त-मानस शान्त हों जिनके गुणोंके गान में,
 वे वर्धमान महान जिन विचरें हमारे ध्यान में.
 ॐ ह्रीं श्री महावीरजिनेन्द्राय संसारतापविनाशनाथ अर्चन निर्व
 पामीति स्वाहा.

અગ્રજ્ઞ

મનુષ્યજાત સર્જનની રૂઝ જિન અજ્ઞાન ગમાન અજાણું છે.
 જે જ્ઞાનનું અવધિ તરફિ નેં વિચરે ગમાન પ્રગટે છે.
 ના સમજાવે જ્ઞાનનું છે જિનને શુભે જે ગાન મેં.
 જે જાણે ન અજ્ઞાન જિન વિચરે દુષ્ટાને ગાન મેં.
 જે જે જ્ઞાન વિચરે ને ન અજ્ઞાન અજ્ઞાને ગાન મેં.

पुण्य

जो धर्म-ध्यान दान पापके पुंज पवन समान है,
जो है अमेय प्रमेय पूर्य जेय-आनन्द-मान है,
संतम-मानस शान्त हो जिनके श्रुतों के गान में,
वे वर्धमान भवान जिन विश्वदे' हमारे ध्यान में.
ॐ ह्रीं श्री महावीरजिनेन्द्राय नमः सर्वदा नमः भूषण निर्वपाभीति
स्वाहा.

इक्ष

सारा जगत इक्ष गोत्रता निज पुण्य जेव' पाप का,
सम त्याग समरस निरत जिनवर सदा जपन आपका,
संतम-मानस शान्त हो जिनके श्रुतों के गान में,
वे वर्धमान भवान जिन विश्वदे' हमारे ध्यान में.
ॐ ह्रीं श्री महावीरजिनेन्द्राय नमः सर्वदा नमः भूषण निर्वपाभीति
स्वाहा.

अर्घ

ईस अर्घ का क्या मूल्य है अनर्घ पद के सामने,
इस परम-पद के पा लिया, हे पतितापावन आपने.
संतम-मानस शान्त हो जिनके श्रुतों के गान में,
वे वर्धमान भवान जिन विश्वदे' हमारे ध्यान में.
ॐ ह्रीं श्री महावीरजिनेन्द्राय अनर्घपदभासये अर्घम् निर्वपाभीति
स्वाहा.

पञ्चकल्याणक अर्घ

सित छत्री आशाद, मा त्रिशला के गर्ल में,
अंतिम गर्लावास, यही वन प्रजुभू' प्रसो.
ॐ ह्रीं आपादशुक्लापद्म्यां गर्भमंगलमंशिताय श्रीमहावीरजिनेन्द्राय
अर्घम् नि०

પટ દ્રવ્ય ઔર ઉનકે વિશેષ, તુમ જાનત હો પ્રભુવર અશેષ,
 સર્વજ્ઞ-વીતરાગી જિનેશ, જો તુમ કો પહિચાને વિશેષ.
 વે પહિચાને અપના સ્વભાવ, વે કરે મોહ-રિપુકા અભાવ,
 વે પ્રગટ કરે નિજ-પર વિવેક, વે ધ્યાવે નિજ શુદ્ધાત્મ એક.
 નિજ આત્મ મેં હી રહે લીન, ચારિત્રમોહ કો કરે ક્ષીન,
 ઉનકા હો જાવે ક્ષીણ રાગ, વે ભી હો જાવે વીતરાગ.
 જો હુએ આજ તક અરીહુંત, સખને અપનાયા યહી પંથ,
 ઉપદેશ દિયા ઇસ હી પ્રકાર, હો સખકો મેરા નમસ્કાર.
 જો તુમકો નહિ જાને જિનેશ, વે પાવે ભવ-ભવ ભ્રમણ કલેશ,
 વે માંગે તુમસે ધન-સમાજ, વૈભવ પુત્રાદિક રાજ-કાજ.
 જિનકો તુમ ત્યાગે તુચ્છ જાન, વે ઉન્હે માનતે હૈં મહાન,
 ઉનમેં હી નિશ્ચિન રહે લીન, વે પુણ્ય-પાપ મેં હી પ્રવીન.
 પ્રભુ પુણ્ય-પાપસે પાર આપ, જિન પહિચાને પાવે સંતાપ,
 સંતાપહરણ સુખકરણ સાર, શુદ્ધાત્મસ્વરૂપી સમયસાર.
 તુમ સમયસાર હમ સમયસાર, સમ્પૂર્ણ આત્મા સમયસાર,
 જો પહિચાને અપના સ્વરૂપ, વે હો જાવે પરમાત્મરૂપ.
 ઉનકો ના કોઈ રહે ચાહ, વે અપના લેવે મોક્ષ રાહ,
 વે કરે આત્મા કો પ્રસિદ્ધ, વે અલ્પકાલ મેં હોંય સિદ્ધ.
 ઓ હીં શ્રીમહાવીરજિનેન્દ્રાય અનર્ઘપદપ્રાપ્તયે જયમાલાર્ઘ્યમ્ નિર્વા-
 પામીતિ સ્વાહા.

ભૂતકાલ પ્રભુ આપકા, વહ મેરા વર્તમાન,
 વર્તમાન જો આપકા, વહ ભવિષ્ય મમ જાન.

પુષ્પાંજલિ દિયેત

... 21/02/1971 ...

१४	१५	१६	१७
१८	१९	२०	२१
२२	२३	२४	२५
२६	२७	२८	२९
३०	३१	३२	३३
३४	३५	३६	३७
३८	३९	४०	४१
४२	४३	४४	४५
४६	४७	४८	४९
५०	५१	५२	५३
५४	५५	५६	५७
५८	५९	६०	६१
६२	६३	६४	६५
६६	६७	६८	६९
७०	७१	७२	७३
७४	७५	७६	७७
७८	७९	८०	८१
८२	८३	८४	८५
८६	८७	८८	८९
९०	९१	९२	९३
९४	९५	९६	९७
९८	९९	१००	१०१

—: શુદ્ધિ-પત્રક :—

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૪	કરણે	કારણે
૧૦	૫	જેનું	તેનું
૧૫	૧૫	જેઈએ	જેઈને
૨૧	૯	કથું	કથો
૨૨	૧૬	તથાં કર	તીથાં કર
૩૯	૩	સંપાદની	સંપદાની
૫૨	૧૪	વહી	રેહી
૮૭	૨૧	મૂળથી	મુખ્યરૂપે
૮૯	૧-૨	લક્ષી પ્રકાર	લક્ષે પ્રકારે
૯૪	૨૩	તંજાણહ	તં જાણહ
૧૦૩	૧૨	અર્થા	અર્થા
૧૩૮	૮	મૂલ	મૂલ હૈ
૧૪૪	૨૦	આનંદ	અનિદ
૧૫૯	૧૮	તદર્થદષ્ટિ	તદર્થદષ્ટિ
૧૬૧	૧૨	આહારણ	આરાહણ

